

KÖZOKTATÁSI KUTATÁSOK

Forray R. Katalin – Kozma Tamás

**TÁRSADALMI TÉR ÉS
OKTATÁSI RENDSZER**

AKADÉMIAI KIADÓ

TÁRSADALMI TÉR ÉS OKTATÁSI RENDSZER

Fertő R. Katalin – Kálmán János

TÁRSADALMI TÉR ÉS OKTATÁSI
RENDSZER

MTAK

Akadémiai Kiadó, Budapest

1981

6175

6175

Forray R. Katalin – Kozma Tamás

TÁRSADALMI TÉR ÉS OKTATÁSI RENDSZER

"arcot" —

MTAK

0 00002 96711 0

Akadémiai Kiadó, Budapest

1992

Megjelenik az Akadémiai Kiadó és a Közoktatási Kutatások Titkárságának gondozásában

Sorozatszerkesztők: Gellériné Lázár Márta és Rét Rózsa

A kötet a Művelődési és Közoktatási Minisztérium KKT 851. kódszámú kutatásának eredményeit foglalja össze.

Bírálták: Becsei József

Böhm Antal

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Kozma Tamás a neveléstudomány doktora, c. egyetemi tanár (Oktatáskutató Intézet, Budapest). Kutatási területe: nevelésszociológia, oktatástervezés. Különböző iskolázottsági csoportok térbeli elhelyezkedését vizsgálja, hogy föltárja eltérő társadalmi igényeiket az oktatási rendszer és az iskolahálózat iránt.

Főbb munkái: *Hátrányos helyzet* (1975, 1977, 1981), *A nevelésszociológia alapjai* (1977, 1983), *Tudásgyár* (1985), *Iskola és település* (1987), *Kié az iskola?* (1990), *Ethnocentrism in Education* (társszerzőkkel, 1992). Az EDUCATIO című folyóirat alapítója és főszerkesztője. Előkészületben lévő könyve (*Reformvitáink*) az 1989-91-es időszak oktatáspolitikai szereplőiről és vitáiról szól.

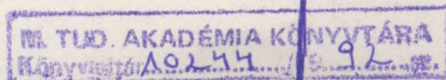
Forray R. Katalin a neveléstudomány kandidátusa, az Oktatáskutató Intézet tudományos főmunkatársa, a regionális és kisebbségi csoport vezetője.

Kutatási területe: regionális oktatáskutatás, falusi társadalom, gazdaság és oktatás, multikulturalizmus.

Főbb munkái: *Társadalmunk és középiskolája* (1988), *A újjáéptetés gyermekei – a konszolidáció gyermekei* (társszerző: Hegedüs T. András, 1989), *A cigány etnikum újjászületőben* (társszerző: Hegedüs T. András, 1990), *Két tanulmány a cigány gyermekekről* (társszerző: Hegedüs T. András, 1991), *Egy ismeretlen Magyarország* (társszerkesztő: Györgyi Zoltán, 1992).

© Forray R. Katalin – Kozma Tamás

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
A kézirat szedése a Közoktatási Kutatások Titkárságán készült
Nyomták az Alfaprint Nyomdában
Felelős kiadó: Akadémiai Kiadó
Felelős szerkesztő: Bojtár Anna
Terjedelem: 16 a/5 ív
ISSN szám 0238-6577
ISBN szám 963 05 6440 8

Tartalom

Regionális kutatások az oktatásügyben (Forray R. Katalin – Kozma Tamás)	7
Oktatásökológia	11
Az oktatásökológiáról (Forray R. Katalin)	13
A régió és a migráció szociológiai összefüggései (Forray R. Katalin)	26
Az ifjúság továbbtanulási szándékai és elhelyezkedési lehetőségei (Forray R. Katalin – Kozma Tamás)	41
A pályaválasztás területi vizsgálata (Forray R. Katalin – Kozma Tamás)	52
Oktatáspolitikai	67
A középiskolázás expanziója és az intézmények differenciálódása (Forray R. Katalin)	69
Nőies és férfias iskolázási magatartások – iskolai ideológiák (Forray R. Katalin – Hegedüs T. András)	81
Iskolázási magatartások (Forray R. Katalin)	97
Oktatási diverzifikáció és lakossági érdekérvényesítés (Kozma Tamás)	111
Általános iskolai sikertelenség aprófalvas térségekben (Forray R. Katalin)	128
A kulturális innováció területi terjedése (Kozma Tamás)	139
Szakképzés és területfejlesztés	149
Képzettség és gazdasági szerkezetváltás (Kozma Tamás)	151
Iparosítás és szakképzés Komárom-Esztergom megyében (Kozma Tamás)	167
Irodalom	173

Regionális kutatások az oktatásügyben

A regionális oktatáskutatások kibontakozása

A regionális megközelítésű társadalomkutatásoknak hagyományai vannak Magyarországon; csak hogy ezeket a hagyományokat hosszú időn át sem szelektálni nem tudtuk, sem vállalni nem akartuk. Így hát a regionális vizsgálatoknak — mint számos más társadalomtudománynak is — újra ki kellett bontakozniuk; s mint számos más társadalomtudomány esetében, erre is a hatvanas évek derekán került sor. A regionális kutatások természetesen ekkor is inkább tudományköziek voltak és maradtak, bár a tudományok, amelyek nagyjából egyszerre kezdtek tájékozódni a regionalitás problémájában, némileg eltértek a néhány évtizeddel korábbiaktól.

Az azóta megfogalmazódott problémák egy része értelemszerűen oktatási jellegű. Az oktatásügy regionális kutatásának szükségességét az a törekvés indokolja, hogy árnyaltabban, sokoldalúbban és konkrétabban ismerjük meg az iskolázással kapcsolatos folyamatokat. Főként azokat, amelyek feltárása korábban vagy az iskolázás szempontjából kevésbé adekvát területi egységekben történt meg, vagy pedig — éppen a megfelelő területi tipológia, pontosabban a kialakításához szükséges adatbázis hiányában — egyáltalán nem voltak vizsgálhatók.

Mindenekelőtt az általános iskolák körzetesítésére, a falusi-tanyai kisiskolák sorsára, perspektíváira gondolhatunk. Ezek az intézmények hagyományosan integráló szerepet láttak el egy tradicionális településszerkezetben (aminthogy kisebb hatókörben közösségintegrálást láttak el a kisiskolák is falvaikban, tanyakörzetükben). Sorsuk és jövőjük részben ágazati, részben területi politikai problémát jelentett, és iniciált számos területi kutatást az oktatásügyben.

A városi vonzáskörzetek elemzése a középfokú ellátáshoz — például a középfokú iskolázáshoz — kapcsolódó társadalmi folyamatok területi feltárását tűzték ki célul. E területi egységek túlságosan nagyok, ha az alapfokú iskolázási folyamatokat kívánjuk vizsgálni, túlságosan kicsik, ha például a felsőoktatás területi-társadalmi viszonyait akarjuk feltárni. Az adekvát területi egység kiválasztásának gyakran határt szab a rendelkezésre álló ada-

tok szerkezete. A település rendszerint a legkisebb területi egység, amelyről a népszámlálások alapján teljes körű statisztikákkal rendelkezhetünk.

A társadalomföldrajz egyes eszközeinek és módszereinek, illetve eredményeinek oktatásügyi kutatásokban való alkalmazása történt meg a felsőoktatás térszerkezetére irányuló vizsgálatokban. A hetvenes évek elején kezdeményezett s az évtized végéig folytatódott kutatások számos, korábban szisztematikusan nem vizsgált összefüggést tártak fel. Így megvizsgálták a felsőfokú továbbtanulási szándékot, a tényleges továbbtanulásnak és az intézménynek a lakóhelytől való távolsága közötti összefüggést, az egyes régiók intézményi ellátottsága és a terület szakember-ellátottsága közötti összefüggést. Vizsgálták az egyes intézmények és szakirányok vonzási területét, illetve a felsőfokú intézménnyel ellátatlan területet.

E kutatások közös jellemzője, hogy a társadalmi folyamatok térbeli megnyilvánulási formáit törekedtek feltárni. Céljuk nem területi egységek (például vonzáskörzetek) megismerése és egymással való összehasonlítása volt, hanem annak vizsgálata, hogy egy adott társadalmi folyamat milyen formában jelenik meg az ország különböző területein. Abból a hipotézisből indultak ki, hogy a térbeli környezet elemei befolyást gyakorolnak a közöttük zajló társadalmi folyamatokra, s ezek közvetett módon alakíthatók, ha a feltételek módosulnak. Az ilyen hipotézisre támaszkodó területi kutatást a szakirodalom szociálökológiai – esetünkben oktatásökológiai – kutatásnak nevezi.

A regionális típusú oktatáskutatásoknak ma már többfelé vannak kezdeményei. Ezeket 1981–85 között OKKFT-program fogta össze. Eredményei alapján az akkori program gazdája, az Oktatáskutató Intézet regionális és politikakutató munkaközössége a következő három kutatást kezdeményezte.

Társadalmi hatásmechanizmusok az iskolahálózat átalakításában

Az egyik kutatás célja azoknak a területi-társadalmi hatásmechanizmusoknak a feltárása volt, amelyek a nyolcvanas években Magyarországon közrehatottak az iskolahálózat átalakulásában. A kutatás központjában a helyi társadalom és az alapfokú oktatási ellátottság intézményei állnak. Ezeknek a kapcsolatai kétirányúak. Egyrészt a helyi társadalom strukturális és érdekviszonyai közrejátszanak abban, hogy intézményeiket megtartják, fejlesztik vagy éppen elveszítik. Másrészt az iskola megtartása vagy visszaszerzése hozzájárul a helyi társadalom fejlődéséhez. A helyi társadalom, illetve annak a helyi politikát formáló csoportja nyomást gyakorolhat annak érdekében, hogy intézményt szerezzen vagy megtartsa. Kérdés

azonban, hogy e csoport tudja-e érdekeiket képviselni és érvényesíteni e területen.

Az iskolakörzetesítés nem tervezett társadalmi hatásai közül az alábbiakat találtuk a legfontosabbaknak: a lakosság elköltözése; a költözködés szelektivitásának fokozódása; a meglevő infrastruktúra leromlása; a további fejlődés ellehetetlenülése; a helyi társadalom erodálódása; illetve a halmozottan hátrányos helyzetű népesség megjelenése.

Felismertünk ugyanakkor ellentétes irányú folyamatokat is, például új települések kialakulását, amelyeknek lakói iskolához szeretnének jutni. Az üdülő szerepkörű vagy erre alkalmas településeken a magasabban képzett lakosság megjelenésével erősödik a lakóhelyi funkció, s ennek következtében fontossá válik az oktatási alapellátás vissza- vagy megszerzése. Egyes elnéptelenedőnek tűnő települések revitalizálódnak, a lakosság érdekérvényesítő lehetőségei megnövekednek, s ez kifejeződik az önálló oktatási infrastruktúra meg- vagy visszaszerzésében is.

Regionális felsőoktatási központok

A másik kutatásnak az volt a célja, hogy a vonatkozó gazdasági, társadalmi és kulturális tényezők területi vizsgálatával hozzájáruljon a regionális felsőoktatási központok kialakításához. Közelebbről: írja le a regionális felsőoktatási központok területi feltételrendszerét (statisztikai eszközrendszer); és tárja föl azokat a főbb területi-társadalmi folyamatokat, amelyek a regionális felsőoktatási központok kialakulását, illetve a már meglevők működését befolyásolják (döntéselemzések).

A kutatás egyrészt átfogó képet adott azokról a főbb tényezőkről, amelyek e régióközpontok kialakítását segíthetik és megalapozhatják, így például a munkaerőigény és -szükséglet alakulásáról, a felsőoktatási irányultság helyzetéről és várható változásairól (iskolázottság), a felsőoktatási hálózat területi sajátosságairól (beleértve a hozzá kapcsolódó kutatásokat is), valamint a felsőoktatásba bevonható oktatói kapacitás területi megoszlásáról.

A kutatás másrészt lehatárolt egy-egy régiót és ezen belül a regionális felsőoktatás alakulását segítő vagy gátló tényezőket. Tehát próbálta föltárni azokat a társadalmi erőket, amelyeknek egyik vagy másik decentrum működtetéséhez érdekeik fűződnek; azokat a taktikákat, amelyeket érdekeik érvényesítésére alkalmazni tudnak (differenciált „megyei politikák” egy vagy több régióközponttal kapcsolatban). Végül azokat a tényleges esélyeket, amelyek a regionális centrumok kialakításához vezethetnek a nyolcvanas és kilencvenes évek fordulóján.

A szellemi potenciál területi egyenlőtlenségei

A harmadik kutatás célja az volt, hogy leírja Magyarország szellemi potenciáljának térszerkezetét az 1980-as években. Vagyis meghatározza és mérhetővé tegye a szellemi potenciál fogalmát. Föltárja a szellemi potenciál területi különbségeit, és rámutasson kialakulásuk okaira, valamint főbb folyamataira. Ezáltal hozzájárulhat a szellemi potenciál egyenlőtlenségeinek csökkentéséhez, elsősorban a képzés és a szakemberellátás ki-egyenlítésére tett javaslatokkal.

Korábbi kutatásainkban (1976–80) a szellemi potenciál egy vonatkozását, az ún. tanítási potenciált vizsgáltuk. A vonatkozó társadalmi folyamatok jelzőszámai közül mindenekelőtt az iskolai végzettséggel összefüggőket emeltük ki. Komplex mutatóinkban a területi egységek lakosságának demográfiai és képzettségi jelzőszámait vontuk össze. 1982/83-ban kiterjedt statisztikai elemzést végeztünk, amelynek során demográfiai és munkaerő szerkezeti, iskolázottsági, intézményi és oktatói oldalról hasonlítottuk össze az ország egyes régióit. Elemzésünk eredményeként javaslatot tettünk a számukra ajánlható eltérő fejlesztési stratégiákra.

Ugyanakkor máig nem vizsgáltuk meg az egyes régióknak azt az eltérő feltételrendszerét, amelynek figyelembevételével a szellemi potenciál térszerkezete alakítható és egyenlőtlensége csökkenthető lenne. Az országos statisztikák alapján jelentős különbségek láthatók, amelyek kiegyenlítésére az intézményrendszer eltérő fejlesztési stratégiái nemcsak ajánlhatók, hanem kidolgozásuk kívánatos is.

Munkacsoportunk arra törekedett, hogy a regionális oktatáskutatások gazdája, szellemi kezdeményező központja legyen a jövőben. Ennek megfelelően – bár a fenti kutatásokat más-más, országosan, illetve tárcaszinten kiemelt kutatási programalapítványok támogatták – az Oktatáskutató Intézetben igyekeztünk kiépíteni a regionális oktatáskutatás bázisát. Ez teszi lehetővé, hogy az oktatás különböző aspektusaival (a köz- és felsőoktatással, a szakképzéssel, illetve a tágabb kulturális szférával) kapcsolatos regionális kutatásokra vállalkozzunk. A regionális oktatáskutatások szemléletmódjából és módszereiből természetesen az következik, hogy ilyen kutatásokat sikeresen csak szervezett helyi (megyei, regionális) erővel és a kutatásban érdekelt, vállalkozó szakemberekkel, pedagógusokkal együttesen hajthatunk végre.

*

Ez a kötet a nyolcvanas évek második felében írott tanulmányainkból készült. Vajon az új helyzetben nem veszítette-e el érvényességét? Elemzéseink nem kötődtek-e túlságosan az egykori aktualitásokhoz, s nem vált-e anakronizmussá, amit fél évtizede kardinálisnak láttunk?

A Kádár-rendszer fokozatos liberalizálódásával a központi irányítás az elmúlt másfél évtizedben fokozatosan a területi problémák felé fordult. Nemcsak a kutatók voltak aktívak ebben. Lehetőséget erre az adott, hogy nálunk az 1968-as gazdasági reform előkészítése óta a központi pártapparátus fokozatosan korlátozta ön maga direkt irányítási gyakorlatát.

Mi, társadalomkutatók erőteljesen és nemegyszer lelkesen igazoltuk vissza a pártirányítás csúcsain végbemenő hatalmi eltolódásokat. Nemegyszer egyenesen az a benyomásunk támadt, hogy magunk vagyunk ennek a mozgatói; és kétségtelen, hogy a Kádár-rendszer utolsó szakaszában a pártapparátusban dolgozók és a tudományos értelmiség eszmecseréje, sőt együttműködése nálunk sokkal hatékonyabb volt, mint bárhol másutt a szovjet érdekszférában.

Nem feledhetjük el azonban azt a fejleményt sem, amely a nyolcvanas években bontakozott ki: az előregedett központi vezetéstől a megyei vezetők ragadták magukhoz az irányítást. Számos megyei (párt-)vezető az 1989/90-es fordulathoz közeledve egyre eredményesebben blokkolta a pártközpont kezdeményezte reformokat. De mint a Kádár-rendszer számos egyéb fejleménye, ez is többarcúnak bizonyult. Mert a központi irányítás gyöngülésével mind nagyobb több teret engedett az „alulról jövő” kezdeményezéseknek, azt a benyomást keltve, hogy a rendszer belülről kezdeményezett lebontására Magyarországon reális esély van.

A Szovjetunió összeomlásával azután ez a hit is illúzióknak bizonyult. Az 1989/90-es fordulat során a Kádár-rendszer nyomdokába egy olyan ellenzék lépett, amely nem hitt ebben a megszüntetve megőrzésben, hanem a piacgazdaság, a parlamenti demokrácia és nyugati kapcsolataink helyreállítására vállalkozott. A fordulat vehemenciája során, úgy tűnik, számos tapasztalat ment veszendőbe, amelyet a hetvenes évek óta a társadalomkutatók fölhalmoztak, az MSZMP vezetői pedig jobban vagy rosszabbul megtanultak. Az új önkormányzati törvény kialakulása során földcsuszamlásszerűen meggyengült a megye mint hatalmi központ, és a döntéshozatal fő súlya ma az országos központok, valamint a helyi önkormányzatok között oszlik meg.

Függetlenül attól, hogy érti-e az önkormányzati törvény szándékait – vagy hogy éppen egyetért-e velük –, szakmai szempontból ez a fejlemény több mint kétes értékű. Megnehezíti a szakmai problémák kezelését, és valószínűleg jelentősen közrejátszik abban, hogy az új önkormányzati testületek csak lassan és nehezen tudtak munkához látni, viszonyuk a központi döntéshozókhoz pedig máig sem mindenben tisztázott.

Az oktatáskutató számára legalábbis úgy tűnik, hogy maga a közoktatási rendszer (bárhogy értelmezzük is) válna működésképtelenné, ha az önkormányzatok és a kormányzat között nem volna alapvető egyetértés a

fenntartás szándékában és a közoktatás fontosságában. Nem szorul külön indoklásra, hogy bizonyos nagyságrend alatt az iskolázás külső feltételei nem láthatók előre, belső feltételei pedig nem tervezhetők. Eddigi elemzéseink meglehetősen biztonsággal mutatják, hogy mintegy százezer lakosú területi egységekben szervezhető megbízhatóan az oktatás, és elégíthető ki megfelelően a különféle képzések iránti lakossági igény; vagyis ahol mintegy húszezer gyerekkel és fiattal kell számolnunk, tekintetbe véve a jelenlegi iskolarendszert.

Úgy látjuk tehát, hogy területi kutatásaink tanulságai ma még fontosabbak, mint tegnap voltak. És nemcsak azért, mert a döntéshozatal – örömdetes módon – nyilvánosabbá vált, ma sokan szólnak hozzá, akiknek mindeddig semmi előzetes ismeretük sem volt iskolahálózatról és az oktatás feltételeiről. Hanem azért, is mert nincsenek meg (pontosabban rendkívül gyöngék) azok az igazgatási keretek, amelyek mintegy automatikusan irányítanak a döntéshozók figyelmét az iskolázás térségi kapcsolataira. Ezért vállalkoztunk rá, hogy tanulmányainkat – akkor is, ha korábbi körülményeket tükröznek – közös kötetben közzétegyük.

*

A pedagógia két paradigmája vált többé vagy kevésbé akadémiailag elfogadottá. Az egyik paradigma szerint a pedagógiát a filozófia és/vagy a történelemtudomány szabályai szerint kellene művelni. A másik paradigma szerint a pedagógia viselkedéstudomány; tehát alkalmazott pszichológiaként kell pedagógiai kutatásokat végezni. Magunk egy harmadik – nálunk még ma is eléggé ismeretlen – paradigmát követtünk: az oktatásügy problémáit társadalomkutatással közelítjük meg.

Mintegy másfél évtizede kísérletezünk azzal, hogy az oktatáskutatásban új szemléletmódot honosítsunk meg. Hol területi kutatásnak, hol oktatásökológiának (szociálökológiának), hol regionális oktatáskutatásnak neveztük ezt a szemléletmódot. A lényeg azonban mindenképp annak a felismerése, hogy a társadalom térben létezik. Következésképp tevékenységei – például az oktatás - is a társadalmi térhez kötöttek.

A térbeliség kérdései különösen nehezen kerülhetők el a társadalmi közszolgáltatásokkal kapcsolatban. Hiszen az ember például nem a „közoktatási rendszerbe” lép be és nem annak „kínálatából” válogat, hanem iskolát keres a maga vagy a gyereke számára, mégpedig olyat, amely elérhető vagy kíváncsú és ígéretes helyen fekszik. A valóságos iskolai egyenlőtlenségek is térben jelennek meg (egyik vagy a másik iskolában). Mindez szükségessé teszi fejlesztési javaslatok kimunkálását. A területi oktatásku-

tatás tehát jellegéből fakadóan alkalmazott, vagyis szorosan kapcsolódik az oktatási döntéshozatalhoz.

Tanulmányaink az akadémiai tudományok művelői számára eklektikusnak tűnhetnek: a társadalomföldrajzból, szociológiából, szociálpszichológiából, kultúrantropológiából, pedagógiából kölcsönzünk fogalmakat és értelmezéseket. Reméljük azonban, hogy nem eklektikusak vagyunk, hanem interdiszciplinárisak.

Interdiszciplinárisan alkalmazzuk például a „régiónak”, oktatásügyi megközelítéseink egyik kulcsfogalmát. Amikor egyéni, családi magatartásokról írunk, akkor azokat lakóhelyi viszonyok között próbáljuk meg elemezni. Az egyes oktatási szintekkel kapcsolatban olyan térségeket keresünk, amelyek adekvátak a felhasználói gyakorlattal és a fejlesztési programokkal: településegységeket, kistájakat (ahol ezek egybeérnek) és régiókat, nagyobb, de hasonló társadalmi-területi „jelzőszámokkal” jellemezhető térségeket. Ennek a kérdésnek ma az ad különös jelentőséget, hogy esetenként – az államigazgatásban is – társadalmi-területi egységnek (régiónak, térségnek) minősülnek országrészek pusztán a területi közelség alapján. Márpedig sem területi elemzést, még kevésbé fejlesztési stratégiát nem lehet kidolgozni olyan országrészek számára, ahol a természeti és épített feltételek eltérőek, a népesség jelenlegi társadalmi adottságai és múltja különbözik, ahol gazdaságilag, kulturálisan és történetileg esetleg gyökeresen más problémák fogalmazódnak meg.

Említettük kutatásaink politika-kötöttségét, ez azonban nem pártpolitikai kötődést jelent. A félreértést többek közt az idegen szóhasználat okozza. Helyes, ha az oktatásügyre vonatkozó szakmai döntéseket (policy making) megkülönböztetjük attól, ahogyan különböző politikai csoportosulások látják és befolyásolják az oktatást (politics). További kérdés, hogy e szakmai döntéseket kinek kell előkészítenie, vagyis hogy mi a kívánatos együttműködés egy demokráciában a szakértők, a törvényhozók és az adminisztráció között. Mindez továbbvisz a szakértő önértelmezéséhez.

A regionális oktatáskutatás ugyanis kétarcú. Amikor egyes társadalmi-területi egységeket vizsgálunk, amikor problémáikat feszegetjük, és javaslatokat fogalmazunk meg a kezelésükre, akkor a múltat faggatjuk, a gyökereket keressük – amelyekhez a térség népességének identitása is kötődik –. Ennyiben szemléletünk konzervatívnak mondható. Amikor értéket tulajdonítunk a másságnak, a másoktól eltérő saját arculatnak, akkor liberálisak vagyunk. Ugyanakkor az a törekvésünk, hogy az eltérő térségek egyenlő esélyeket kapjanak a modernizálódásra, demokratikusnak minősíthető. Vajon a szakértő szükségképp egyik vagy másik politikai értékrendhez áll-e közelebb? Vagy nem hiteles szakértő az, aki a fönti politikai értékek helyett másokat vall?

Valószínűleg el kell választanunk egymástól a szakértői szerepet attól a „hivaltaltól”, amelyet minden állampolgár szükségképp betölt a demokráciában (office of the citizen). Megkockáztatjuk, hogy nincs állampolgár politikai értékrend nélkül, mert ez azt jelentené, hogy nem vállal közösséget azokkal, akikkel együtt maga is közösséget alkot. Ez azonban mindnyájunk egyéni dolga. Ami a foglalkozásunkhoz tartozik, az annyi, hogy a szakértőnek a politikai érdekegyeztetések közt érdekcsoportoktól függetlenül kell megtestesítenie szakterületének alapvető információit. Esetünkben tehát azt, hogy az oktatás szervezése szempontjából vannak kívánatos méretű térségek akkor is, ha ez önkormányzat pártinak hangzik, s akkor is, ha önkormányzatellenes.

Miért szólunk egy regionális tanulmánykötetben személyes dilemmáinkról? A Kádár-rendszer kialakította a maga együttélését a szakértőkkel, mintegy elvárva tőlük, hogy a döntéselőkészítésben a politikai ellenzékot pótolják. Szakértőként mindnyájan ilyen gyakorlatot nyertünk. Azt azonban még nem tanultuk meg, hogy a szakértőnek a demokráciában pártatlannak kell maradnia, különben nincs, aki a szakmai szempontokat a döntések előkészítésében érvényesítse. Ezt a leckét mindnyájan együtt tanuljuk; hogy milyen eredménnyel, azt későbbi kutatásaink mellett a azok a döntések is meg fogják mutatni, amelyek során sikerül az oktatásügy regionális megközelítéseit érvényre juttatnunk.

1986–1990.

Oktatásökológia

Az oktatásökológiáról

A „szocializációs környezet” értelmezése

A környezet fogalmának meghatározása, értelmezése sok tudományban megfogalmazott probléma, valamennyit, akár a legfontosabbakat is számba venni lehetetlen feladat volna. *A következőkben a nevelési, a szocializációs környezet főbb értelmezéseit mutatom be.*

Az egyéni különbségeket rendszerint két tényezőcsoportra szokás visszavezetni: az örökölt feltételek különbségeire és a környezetből eredő különbségekre. A két tényezőcsoport egymáshoz viszonyított arányának különösen nagy gyakorlati jelentősége van, mert a nevelés csak akkor ígér sikert, ha elutasítja az örökletes tényezők meghatározó voltát. Az öröklés és környezet dilemmáról a tudományos kutatás azonban nem tudott döntő bizonyítékkal szolgálni (a téma érzékeny voltát bizonyítja a több mint egy évtizedes IQ-vita, *Vörös*, 1979), ma pedig a kérdést ebben a formában inkább elkerülik.

A „miliőelméleti optimizmus” (*Hofstätter*, 1957) az örökletes meghatározottságot az anatómiai és fiziológiai ismérvek területén fogadja el, a magatartást a környezet által befolyásoltnak, tanulási folyamatok eredményének tartja. A „miliőelméleti pesszimizmus” a környezetnek, a tapasztalatoknak csekély hatást tulajdonít, és az örökletes tényezőket tartja meghatározónak.

A környezet tanulmányozása a XX. századi pedagógiában a pszichológiai kutatáshoz kapcsolódik, amely viszont ezen a területen a biológiai tudományokból vett át eredményeket. Uexküll és tanítványai (*Hofstätter*, 1957) Kantnak az időről és térről mint szubjektív szemléleti formákról alkotott elgondolásaira támaszkodva az élőlények környezetében a fizikai-kémiai adottságokat (objektív környezet) és ennek a magatartást ismérvek és hatások formájában befolyásoló leképeződését (szubjektív környezet) különböztetik meg, s az utóbbit (ahogyan az „objektív környezet” „szubjektívvé” válik) örökletes adottságokkal hozzák kapcsolatba. Minden egyénnek saját „külvilága” van, amelyben megjelennek az „objektív” külvilágból az egyéni magatartás szempontjából releváns szükségletek, lehetőségek. Ennek az idealista filozófiai megalapozottságú elméletnek jelentős hatása volt *Lewin* (magyarul 1975) alaklélektanból kiinduló környezetfelfogására. Szerinte a nem pszichológiai adatok általában azt a célt szolgálják, hogy az egyén vagy a csoport életének keretfeltételeit, „mozgásterét” megismerjük. Az adott környezet – egyéni és „átlagos” környezetet különböztet meg, s az utóbbit a szociológiai vizsgálódás területére utasítja – a gyermek viselkedésének minden területét befolyásolja. Az egyéni környezet sajátos kvázifizikai, kváziszociális, kvázimentális környezet, amit „pszichobiológiai” környezetnek nevez *Levin* (1975). A környezeti hatások és az egyén dinami-

kus viszonyában felfogása szerint olyan circulus vitiosusok alakulhatnak ki, amelyek következtében az intelligens gyerek teljesítményei tovább nőnek, s a kevésbé intelligenseké csökkennek (Lewin, 1975).

A pszichológiai környezetfelfogás alakulásával kölcsönhatásban formálódtak a környezeti tényezők szerepének feltárására és befolyásolására irányuló kutatások, kísérletek. A századfordulótól kialakuló reformpedagógiai irányzatokban a figyelem elsősorban a gyermek iskolai környezetének alakítása felé fordult. De Dewey (1976), az amerikai pragmatizmus kiemelkedő és nagyhatású képviselője a nevelést pedagógusként is, társadalomfilozófusként is a társadalom újjászervezésének döntő eszközeként szemlélte. Arra törekedett, hogy pedagógiája korrigálja a szociológia és a pszichológia egyoldalúságát (egyik a gyermeket nem veszi észre a társadalomban, a másik a társadalmat nem veszi észre a gyermek körül). Az egyén és környezet kapcsolatában a dinamikát hangsúlyozza: mind a környezet, mind az élő szervezet egymással kölcsönhatásban változik, ez az alkalmazkodás folyamata.

Az amerikai eredetű mikrotársadalmi környezetfelfogással szemben német nyelvterületen fejlődött ki a *Milieukunde*, egy sajátos, a közvetlen környezetre irányuló kutatási irányzat. Legjelentősebb képviselője Adolf Busemann a pedagógiai pszichológiához kapcsolódik empirikus kutatásokkal és antropológiai magyarázatokkal. A mikrokörnyezet (mindenekelőtt a család) problémáinak tanulmányozása alapján pedagógiai miliőtípológiát alakított ki. A pedagógia feladatát abban látta, hogy segítsen az egyénnek kiszabadulni környezetének nyomasztó hatása alól.

A szociálpedagógia eredete szintén a századfordulóra nyúlik vissza. Megalapítója Paul Natorp a nevelés társadalmi funkcióját és társadalmi meghatározottságát hangsúlyozza. Alapvető jelentőségű társadalmi együttesnek a közösséget tekintette, amelyben, amely által és amelyért folyik a nevelés. A későbbiekben a szociálpedagógia fogalma, terjedelme jelentősen kitágult (bizonyos értelemben minden pedagógia „szociálpedagógia”!). Klasszikus formában túlhaladott neveléstörténeti képződménynek tekinthető, hiszen a pedagógiával összefonódó szociológia többet tud már mondani a nevelésben részt vevő társadalmi folyamatokról.

A szociálpedagógia a hangsúlyt a szocializációs folyamatra helyezi, s a befolyásolásban nagy jelentőséget tulajdonít a prevenciónak. Ezért érdeklődési területe újabban az iskolán kívüli, iskola előtti, intézeti nevelés, művelődés vizsgálatára terjed ki.

A pedagógia környezeti feltételekre irányuló figyelmének fokozódását világossá teszi a növekvő számú integráló, kompenzáló, felzárkóztató program, amelyek jelentős része (különösen az ún. környezetdúsító programok) a környezeti feltételek kiegyenlítésére irányul.

A környezet vizsgálatának lehetőségei

A pszichológiai modellekben a környezet úgy jelenik meg, mint az egyén környezete, azaz úgy, hogy minden egyes egyén a saját környezetében vizsgálható: egy gyermek a családjában él, ami meghatározott anyagi és kulturális viszonyokkal jellemezhető, saját helye van a testvérsorban, pozíciója a kortárs csoportban, az iskolai osztályban. E logikának megfelelően, ha társadalmi együtteseket vizsgálunk, akkor is az egyénekből indulunk ki, de olyan környezetet feltételezünk, amelyet el lehet hagyni, amely változatlan marad akkor is, ha az egyén elhagyja, mert saját törvényei szabályozzák („objektív környezeti feltételek”, *Dann és mtsai*, 1975). Ez a környezet elsősorban a szűkebben vagy tágabban értelmezett lakóhely.

Az ilyen hipotézisekre alapozódó kutatásokban a lakóhely (település, megye) esetenként megjelenik ugyan, de rendszerint nem mint objektív környezeti adottság, ami különböző, az egyéntől független paraméterekkel jellemezhető, hanem – éppúgy, mint a család – egyéni, „szubjektív” környezeti feltétel.

Gondolatmenetem érzékeltetésére a hatvanas és hetvenes évek fordulóján lefolytatott IEA-vizsgálat (nemzetközi összehasonlító teljesítményértékelés) zárótanulmányai közül hasonlítottok össze kettőt. Mivel mindkét tanulmány ugyanannak a vizsgálatnak az adataiból építkezik, jól láthatók a különbségek a lakóhelyet egyéni környezeti feltételként, illetve „objektív” környezeti feltételként kezelő kutatási hipotézisek között.

Báthory (1973) azt vizsgálja, milyen kapcsolat, együttjárás van a teszttel mért teljesítmény és az egyes szociokulturális változók (például a szülők iskolázottsága, jövedelme), a településjelleg, az iskola felszereltsége, ellátottsága között. Elemzésében arra keres választ, milyen környezeti elemek befolyásolják leginkább a teljesítményt, azaz milyen szinten kell az oktatáspolitikának beavatkoznia ahhoz, hogy az egyéni teljesítmények társadalmi meghatározottsága csökkenjen.

Kozma (1973) a teljesítményt nem az egyéni környezetek változóival veti össze, hanem a lakóhely általános „fejlettségével”. (Lakóhelyi egységül az összehasonlíthatóság kedvéért az iskolakörzetet választja.) A „fejlettséget” az iskolakörzet lakosságának foglalkozási összetételével, az iskola felszereltségével méri, s ezt egészíti ki az urbanizáltsági szintet kifejező ellátottsági adatokkal (például egészségügy, kereskedelem). Elemzésének célja az, hogy regionális oktatáspolitikai döntések meghozatalához adjon tudományos megalapozást, hiszen megközelítési módjából következően különbséget talál falu és falu, város és város között.

Báthory (1973) megközelítési módja, amely jól illeszkedik a korábban hivatkozott vizsgálatokhoz, alkalmas arra, hogy az egyént érő (és mért) környezeti hatások közül kiválassza a legerősebbnek látszókat, s ennek alapján pedagógiai fejlesztést, előnyprogramokat készítsen egyes társadalmi rétegek, osztályok, intézménytípusok számára. Kozma (1973) megközelítési módja a fentieket nem biztosítja, ehelyett az egyes problematikus települések, térségek kiválasztását teszi lehetővé, s alkalmas komplex fejlesztési programok kialakítására, elhelyezésére. A két megközelítési, elemzési mód annyira tér el

egymástól, hogy egymást nem kizárják, hanem feltételezik: egy-egy összetett probléma megoldásánál mindkettőre szükség lehet. Báthory az akkor már nálunk is terjedő „sample survey” módszert alkalmazta, Kozma szemlélete pedig a nevelésszociológiai kutatásban annyira újdonságnak számított, hogy gyakorlatilag visszhangtalan maradt. Jellemző, hogy maga a szerző csaknem egy évtizeden keresztül nem írta le még egyszer szemléleti módja nevét: ökológiai elemzés.

A szociálökológiai szemlélet jellegzetességei

Ha az emberek, csoportok viselkedését úgy vizsgáljuk, mint aminek térbeli és időbeli kapcsolatai a környezet szelektív, disztributív és adaptív hatásain keresztül nyilvánulnak meg, akkor a környezetet nemcsak többtényezősnek, hanem többretegűnek, többszintűnek is látjuk, „meghosszabbíthatjuk” a közvetlen környezetet a nagyobb földrajzi, kulturális, társadalmi összefüggésrendszer irányába. Ezt nevezzük térnek.

A szociálökológiai elemzésben az kap hangsúlyt, hogy a társadalmi tevékenységek mindig valamilyen térben is elhelyezkedő környezetben folynak, amikor tehát ezeket elemezzük, a környezet elemeinek térbeli elrendeződéséből adódó kölcsönhatásokat is értelmezni lehet (*Dogan és Rokkan*, 1969).

Az ökológiai szemléletű kutatás az egyéni adatokat nem a „vertikális” társadalmi struktúrába, hanem a „horizontális” szerkezetbe csatlakoztatja. Érzékletessé válik az ökológiai elemzésnek az a sajátossága is, hogy az elemzés nemcsak egyének szintjén, hanem további szinteken folyik. Kimunkálását az tette lehetővé, hogy a számítógépek elterjedésével kialakultak a többtényezős matematikai-statisztikai elemzési módszerek. *Dogan és Rokkan* (1969) még csak a faktoranalízist említik, de azóta elterjedt a clusteranalízis, amely tipológiák kialakítását teszi lehetővé, a shiftanalízis stb.). Ez nem azt jelenti, hogy ökológiai szemléletű kutatást nem lehet bonyolult számítógépes eljárások nélkül végezni: ezek – mivel hozzáférhetőek – gyorsítják az összetettebb elemzés elterjedését.

Az ökológia fogalmát többféle értelmezésben használják. Tárgan értelmezve az ember–környezet viszonyrendszer egészére, szűkebb értelmezésben az embert körülvevő tárgyi világra (a lakóhely, a település ökológiai adatai a tárgyi feltételekre) vonatkoznak. Használják egyszerűen „ökológiai” formában, mondják humán ökológiának és szociálökológiának. A fogalomnak ez a többféle jelentése összefügg keletkezésének és elterjedésének történetével.

Ökológiai szemlélet a szocializáció-kutatásban

Az ökológia fogalma a görög „oikos” (ház) szóból vezethető le (*Walter*, 1975; *Lüscher*, 1976). Az „oikos” a lakóházat, a benne, a körülötte szerveződő háztartást, ennek természetes és művi környezetét jelenti. Ahogyan szerveződik a háztartás, amilyen kapcsolatokat kialakít tárgyi és szociális környezetével, az mind befolyásolja a gyermek

nevelését; az ökológia a nevelésnek olyan értelmezési kerete, amelyben helye van pedagógiai, pszichológiai, szociológiai, antropológiai, orvosi stb. tudományos érdeklődésnek, kutatási lehetőségnek.

Az ökológia fogalma a XIX. századi biológiai evolucionizmusból került át a társadalomtudományba. A városszociológia a biológiaival adekvát társadalmi környezetnek a város, a városrész természeti, szociális és műszaki adottságait tekintette, s érdeklődése elsősorban ezek térbeli elhelyezkedésére, valamint a társadalmi csoportok mozgására irányult. A harmincas években visszaszorult ugyan ez a hipotézis – sokan kétségbe vonták azt is, van-e tényleges jelentősége a lakóhelynek az ember fejlődése, életmódja szempontjából –, a hetvenes évektől azonban az ökológiai szemléletű kutatás a szociológiában is visszanyerni látszik egykori rangját.

Századunk huszas éveiben virágzásnak indult Chicago-iskola városszociológiai kutatásai vitték át a fogalmat a társadalomtudományokba, „human ecology”-ként különböztetve meg eredetijétől (Szelényi, 1973).

Hagyományai vannak a bűnözés, a deviáns magatartás tanulmányozásában: *Durkheim* (1982) öngyilkosság-vizsgálata óta – amely egyébként a Franciaországban igen fejlett társadalomföldrajzi kutatás alapjain szerveződött – számos szociálökológiai elemzés született ebben a kérdéskörben (vö. *Walter*, 1981). E nézőpont alkalmazását az teszi szükségessé, hogy nyilvánvalóvá vált, a deviáns magatartások kialakulásában és terjedésében a lakóhelyi környezetnek, szomszédságnak nagy szerepe van.

Az utóbbi évtizedben az ökológiai szemlélet jelentős vonulata rajzolódott ki a szocializáció kutatás területén. Eredete Kurt Lewinre nyúlik vissza, aki az amerikai táplálkozási szokások vizsgálata során a lakóhelyre visszavezethető eltéréseket tárt fel egyes amerikai városok között (*Mérei*, 1975). Tehát egyéni magatartások és a környezetük közötti összefüggésről volt szó.

Az ökológiai szocializációkutatás legnagyobb hatású szakembere, *Bronfenbrenner* (1976) számol be arról a folyamatról, hogyan juthat el a pedagógiai érdeklődésű szociálpszichológia a szociálökológiai szemléletmód szükségességének felismeréséhez. Európa, Észak-Amerika, Ázsia számos országában (köztük a Szovjetunióban) végeztek összehasonlító kutatásokat a gyermeknevelésről. Azt tapasztalták, hogy a különböző kultúrákban nevelkedő gyermekek magatartásuk némely területén olyan mértékben különböznek egymástól, hogy ezekből a magatartásmódokból következtetni lehet az országra, amelyből a gyermekek származtak. Bár ez a tapasztalat elméleti szinten azt a feltételezést sugallja, hogy a gyermekek gyakorlatilag korlátlanul formálhatók, a kompenzáló programok mégsem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket (vö. *Kozma*, 1975; *Hegedüs*, 1978). Olyannyira nem, hogy Bronfenbrenner már azt is hajlamos kétségbe vonni, a szocializáció befolyásolásában egyáltalán történt-e valami. Ezért volt szükség arra, hogy újra elemezzék az elméleti modelleket, a stratégiákat, illetve a kettő kapcsolatát.

A kérdések tulajdonképpen a mindennapi élet gyakorlatából jönnek: mit tudnak a szülők a gyermekük neveléséről; kihez fordulhatnak tanácsért, ha problémáik vannak; hogyan érzékelik a szülők gyermekük fejlődését; milyen jövőperspektívák vannak. Tár-

sadalmi méretekben gondolkodva ezek a kérdések úgy fogalmazódnak meg: mi a gyermek helye a szociálpolitikában, a népesedéspolitikában, s egyáltalán, mit szimbolizál a gyermek a mindenkori társadalomban (vö. *Lüscher*, 1976).

Bronfenbrenner (1976) a környezeti feltételekről alkotott elméleti modelljeiben egyénből kiindulva *táguló körökben* írja le a környezeti feltételek szerkezetét. Az egyént körülvevő szűkebb környezet (a lakás, az iskola, az utca, a játszótér) térbeli rendeződése, anyagi ellátottsága, a különböző szerepeket játszó személyeknek az egyénnel fűződő kapcsolata, tevékenységei az első szint. A második szint az előbbi körülmények tágabb környezet, amely átfogja és formálja a szűkebb környezetet is. Ebben nagy szerepe van a szociális hálózatnak, azoknak az informális társadalmi struktúráknak, amelyeket az ott élő emberek kialakítanak, amelyben tevékenykednek, kapcsolatokat teremtenek, fenntartanak (kortárs csoportok, szomszédság, ismeretségi kör stb.). Erre a szintre sorolhatók az *intézményi rendszerek*. Közülük némelyik közvetlenül felelős a gyermek és a gyermeket gondozók jólétéért (oktatási, egészségügyi, szociálpolitikai intézmények), mások hatása nem közvetlen ugyan, de gyakorlati feltételei annak, hogy milyen körülmények között él a gyermek az életét (a jogi, közigazgatási rendszer, tömegkommunikáció, ipar stb.). A harmadik szint – az *ideológia* – átfogja az előbbi kettőt, befolyásolja működésüket. Ez határozza meg például, hogy mi a gyermek, a serdülő helye, mennyire fontos a társadalom egészében, milyen értéket tulajdonít a társadalom a gyermek- és ifjúnak. Későbbi tanulmányaiban *Bronfenbrenner* (1978, 1979) ezt a struktúrát fejleszti tovább: kiindulva a mikrorendszerből, amely speciális helyzeteket, miliőket (setting) tartalmaz, a mezo- és exorendszeren át terjeszti ki a környezet fogalmát a makrorendszerig (a kultúrában/szubkultúrában létező általános prototípusok rendszere).

A szociálökológiai szemléletmódú szocializációkutatás reprezentatív területe a kulturaközi összehasonlítás. *Barker–Schoggen* (1973) egy angol és egy amerikai kisvárosról az ötvenes és hatvanas évek közepén készült keresztmetszeti képpel a két különböző kultúrában felnövő gyermekek fejlődését és magatartását írják le, hasonlítják össze. A kutatás egyúttal a magatartási „setting-elmélet” klasszikussá vált alkalmazási példája. A Midwestnek nevezett amerikai és a Yoredale-nek nevezett angol kisvárost 220–230 „setting-genotípus” jellemzik: a különböző funkciójú hivataloktól, a különböző funkciójú osztálytermeken át az érettségi bankettek jellegzetességéig, a baseball-csapatoktól a családteremtő típusokon át a vallásoktatási lehetőségekig mindazok a helyzetek, mikromiliók bekeleződnek az elemzésbe, amelyek a népes kutatógárda felfogása szerint befolyást gyakorolnak a gyermekek nevelődésére, s amelyeket családjaik és ők maguk is formálnak.

Nyilvánvaló, hogy ezek a modellek különböznek a pedagógiai, pszichológiai vizsgálatokban megszokott környezetfogalmaktól, annak paramétereitől: a tartós összefüggések, a tartós szociálpszichológiai kontextus hangsúlyozása mellett dinamikusabbak is. A szocializációban szerepet játszó emberek, intézmények, ideológiák nem ágensekként vannak csupán jelen, hanem kölcsönös egymásra hatásukban, determináltságukban. Az egyén köré felrajzolódik a társadalom, a kultúra egésze egy sajátos szempontból, az egyéni szocializáció szempontjából.

Bronfenbrenner elméleti modellkísérletei, Barker és Schoggen röviden bemutatott empirikus kutatása egyaránt érzékeltetik az ökológiai szempontú vizsgálódás egyik alapvető problémáját: olyan összetett megközelítésről van szó, amely lehetőleg *egyetlen, empirikusan vizsgálható egységben kívánja leírni az egyénre ható természeti, társadalmi környezet teljességét*, amelyet ráadásul még egyénenként (csoportonként) eltérőnek is feltételez. Sajnos azonban Bronfenbrenner modellje nehezen operacionalizálható, a hivatkozott empirikus vizsgálat kisebb kötetet kitöltő változó jegyzékével nem bizonyítja eléggé a ráfordításból eredő hasznát. Kevésbé látványosak, de egyelőre jobban bizonyítottak tűnnek azok az ökológiai szemléletű kutatások, amelyek a környezeti tényezőknek csak egy-egy csoportját választják ki elemzésre.

A területi elemzés. Tipikus területi-társadalmi egységek meghatározása

Az egyén és környezete viszonyrendszerének tanulmányozása a pszichológia és a nevelésszociológia egyes területeinek tárgya: vizsgálható a család hatása a tanulmányi teljesítményre, a teljesítménymotivációra, az anya és más személyek interakcióinak hatása a kisgyermekkori fejlődésre stb. A lakóhelyi szociális környezetek, amelyek nem az egyes személyekre, hanem csoportokra vonatkoznak, hagyományosan főként a szociológia vizsgálódási területéhez tartoznak, illetve a neveléstudományon belül a nevelésszociológiához.

A tanulási folyamatok eredményességének társadalmi összefüggéseivel kapcsolatban számos alapvető kérdés fogalmazható meg. Így feltehető a kérdés, hogy milyen külső, szociális és ökológiai faktorok függenek össze a gyermekek fejlődési és tanulási feltételeivel; milyen mechanizmusokon, folyamatokon és hatásokon keresztül folyik a gyermeki diszpozíciók kialakulása; milyen népességcsoportokban vagy rétegekben, milyen szociálökológiai környezetekben alakíthatók ki a fejlődési és tanulási feltételek empirikusan elkülöníthető szindrómái; hogyan hozhatók be az indulási feltételek szociokulturális megalapozottságú különbségei a tanulási pályafutás során (*Bloom és mtsai, 1969*).

A lakóhelyi szociális környezetre irányuló kutatásokon belül — elsősorban módszertani szempontból — két irányzat különíthető el: az egyik *empirikus módszerekkel* tanulmányozza egy-egy terület szociális miliójét (a város- és településszociológia). A másik irányzat *lakóhelyi aggregátumokból* indul ki (például városnegyedek, falvak, régiók), és a hivatalos állami statisztikákból képez indikátorokat a népesség szerkezetének, az épített környezet jellegének, az infrastrukturális ellátottságnak stb. megragadására. Az előbbi irány társadalmi szerveződéseket tár fel egy lakóhelyi településen, településegységekben, az utóbbi lényegében kész, területileg „allokált” társadalmi egységek-ből indul ki, olyanokból, melyekről feltételezi, hogy a vizsgált kérdések szempontjából relevánsnak tekinthetők.

A hatvanas–hetvenes évek társadalmi jelzőszámokra irányuló kutatása, illetve környezeti taxonómiák kimunkálása voltak ennek az érdeklődési területnek reprezentatív

eredményei (Andorka, 1975). Ezek a munkák, mint minden komplexitás igényével felfűzött elméleti konstrukció, váltottak ki kritikát – vitatták, mennyiben írható le a munkatársadalom statisztikai indexekkel –, de az irányzat vitán felül kiemelkedő eredményt hozott, hogy kimunkálta az állami statisztikák társadalomtudományos tartalmait.

Az ökológiai kutatásban alapvető kérdés, hogy mi a régió, a lokális társadalom. Egy meghatározás szerint a régió a közös sorsú csoportokat jelenti, azaz olyan csoportokat, amelyeket területi-földrajzi konstellációjukban más csoportoktól – mint tipikus szocializáció-releváns konstellációkat – világosan el lehet választani (Walter, 1977). Bourdieu (1985) a régió meghatározásában a „habitusokat” formáló történelem, a közös sors hatására teszi a hangsúlyt. Egy további meghatározás a szociotóp fogalmából ír ki (Bargel és Wunberg, 1975; Bargel és Mtsai, 1977). A szociotópok tipikus szociológiai környezeti szindrómák, amelyek egy-egy területi egységre (Area) határolódnak. A nevelés szempontjából környezeti részrendszerek, ahol bizonyos szocializációs faktorok összességei „sajátos kontextusát adják a szocializációnak”.

Minden területi szemléletű kutatásban alapvető dilemmát jelent a releváns területi egységek lehatárolása. Az általános érvényű meghatározás tautológiába csúszik, ami a lakosság valamilyen magatartásáról, tevékenységéről van szó. Ezek a területek ugyanis is soha nincsenek egyértelműen, áthatolhatatlanul elhatárolva egymástól, átfedések vannak, más területek hatásai érvényesülnek. A nehézségek akkor mutatkoznak, amikor „kemény” adatok segítségével a kutató az egyes területek közötti eltéréseket kívánja feltárni, és az adatbázis megteremtésével már kikerülhetetlenül meghatározza a vizsgálni kívánt területek nagyságát, kiterjedését, határait. Ezért az ilyen jellegű definíciós problémákat rendszerint az állami statisztika adatstruktúrájának felhasználásával, azaz a közigazgatási vagy egyéb nyilvántartott „hatósági” határok (falu, város, kerület, iskolakörzet, népszámlálási körzet stb.), valamint ezek aggregált formáival hidalják át.

Rendszerint annál jobb az elemzés, minél kisebb az alapul választott területi egység, ennek viszont határt szab a népszámlálási adatok struktúrája. Például egy városi kerület egyes oktatási intézmények vonzási körzeteként túlságosan nagy lehet (például óvoda), más oktatási intézmény szempontjából megfelelő vagy éppen kicsi (ez a kisbik probléma), gondoljunk a gimnáziumok és a szakközépiskolák vonzási körzetére.

A népszámlálási statisztikákból építkező szociálökológiai kutatás eredménye területi tipológiák létrehozása lehet (nem véletlen, hogy a kutatási irány népszerűségének oka is csak egybeesett a többtényezős számítógépes elemzések elterjedésével). E tipológiák valamennyi területi egység nem sorolható be egyértelműen, mások viszont világosan különítható jegyeket mutatnak – önmagukban is lehetnek tudományos kutatás, összehasonlítás tárgyai, másrészt alapul szolgálhatnak más kutatásokhoz: előnyük, hogy egy kisebb területen végzett empirikus kutatás eredményei érvényesnek tekinthetők a típusba tartozó több területi egységre is.

A tipológia felállítása során több fontos kérdésről kell döntenie: az egyik a megoszlási érték problémája. Ez azt jelenti, mit nevezzünk „munkáskerületnek”, azaz hány százalékos elérést kell elérnie a munkások arányának például egy kerületben ehhez a besoroláshoz.

a népesség milyen iskolázottsági összetételénél beszélhetünk „alacsony iskolázottságról”, mi a „fejlettség” stb. Ezek a kérdések rendszerint az összehasonlítás során dőlnek el, a besorolás (elnevezés) csak viszonylagos lehet.

Alapkérdés az is, milyen változókat választ ki a kutató, illetve hogyan rendezi a szociálökológiai változókat. Lehetséges célra orientáltan rendszerezni, és lehetséges általánosabban is. *Bargel és mtsai* (1973) részben szocializációs vizsgálataikhoz, részben a regionális oktatástervezés céljaira fejlesztették ki tipológiájukat

A szociálökológiai szemlélet pszichológiai felhasználásával kapcsolatban volt szó a „setting” fogalmáról (vö. *Barker és Schoggen*, 1973; *Bronfenbrenner*, 1979). Ezek a helyzetek, mikromiliók kielégítik ugyan a szociálökológiai megközelítésnek azt az igényét, hogy minél kisebb egységekből építkezzék, kialakításukhoz azonban egyrészt nem elegendők az állami statisztika adatai – aggregáltságuk miatt és azért, mert rendszerint nem tevékenységekre, hanem intézményekre vonatkoznak –, másrészt alapvetően nem csoportok, hanem egyének viselkedésének vizsgálatára alkalmasak. A regionális oktatástervezés – amely nem közvetlenül az egyénekre, hanem különböző csoportokra irányul – tudományos megalapozásához elvileg megfelelőbbnek látszik a *Bargel és mtsai* (1975, 1977, 1981) által kidolgozott „szociotóp fogalom”.

A szociotópok „tipikus szociálökológiai környezeti szindromák, amelyek egy-egy területi egységre határolódnak” (*Bargel, Wunberg*, 1975). Nem egyetlen ismérv, hanem mindig több változó határozza meg őket, még ha csak egyet, például az apa foglalkozását is szokásos közülük kiemelni. Népességük nem mindig homogén még a döntő jegekben sem, lényeges azonban, hogy szociálökológiai ismérvrendszerünkben egymástól érzékelhetően eltérőek legyenek (*Bargel és mtsai*, 1973). A szociotópok lényegében szociokulturális, szociálökonomiai, földrajzi, demográfiai adottságok térbeli együttesei.

A népszámlálási statisztika bázisán olyan szociotóp tipológiák alakíthatók ki, amelyekről feltételezhető, hogy a gyermekek nevelődése szempontjából sajátos világot jelentenek (*Bargel és mtsai*, 1981): például tradicionális parasztfalu, ingázó ipari munkástelepülés, iparosodott község, városiasodó lakófaló, alvóváros, kispolgári hivatalnok- és munkásnegyed, „elit” városnegyed. Ezek a környezetek mást és mást jelentenek az ott élő gyermekek életmódját, életének minőségét, nevelődését, az iskolázás, a művelődés intézményes formáihoz való hozzáférés lehetőségeit tekintve. Hogy konkrétan és ténylegesen mit jelentenek, azt megfelelő célzott vizsgálatokkal lehet feltárni.

Bár a gondolatmenet eredményei (például a lakóhelyi tipológia) valószínűleg jól használhatók a különböző társadalomtudományokban, a fogalom elméleti megalapozása magán viseli a környezeti taxonómiák bizonyos doktrinerségét. Lényegét tekintve nem különbözik a helyi szociális környezet, a lokális társadalmi környezet, a helyi szociális milió fogalmaitól, amelyeket a városszociológiai kutatások dolgoztak ki.

A gyakorlathoz a más társadalomtudományoknál erősebben kapcsolódó neveléstudomány kevésbé foglalkozott a területi-társadalmi meghatározottság kérdéseivel, jóllehet a „mindennapi” tapasztalat is mutatja, másfajta gondoskodást kívánnak a gyerekek a bu-

dapesti agglomeráció községeiben, mint például egy borsodi faluban, s mást a főváros I. kerületében.

A szociálökológiai kutatás lehetőségei és problémái

A szociálökológiai szemléletű kutatás arra tesz kísérletet, hogy az ember – környezet viszonyt minél sokoldalúbban ragadja meg. A hagyományosabb, mintavételen alapuló kutatás egyéni adatok elemzésére épül (implicite feltételezve, hogy minden egyénnek csak saját környezete van), s ezek az adatok nem jelennek meg környezetünkben. A szociálökológiai kutatás környezetfogalma *többszintű*: az egyéni környezet mellett „objektív” környezetet is feltételez, olyan környezetet ugyanis, amelyet az egyén másokkal oszt meg. Ez a szemlélet ezért minden olyan kutatási területen haszonnal alkalmazható, ahol a hipotézis a környezeti elemek egymásra hatásának is jelentőséget tulajdonít.

A környezet térbeli elemei, elrendeződése sokszor konkrét, érzékletes. Ezzel van összefüggésben az, hogy az ökológiai kutatás szorosan kapcsolódik a fejlesztéshez. Legfontosabb funkciójának az látszik, hogy vállalkozik is, alkalmas is a híd szerepére: közvetkeztesen művelve hidat jelenthet a neveléstudomány, a pszichológia, a szociológia, valamint a szociálpolitika között, a tudomány és a tervezés-fejlesztés között – lokálisan, regionálisan, országosan.

A „híd” szerepből következik egyik jelentős problémája is, az hogy az eredménynek „ki a címzettje”. Ha például azt tapasztaljuk, hogy egy iskola nehezen tud elegendő tanulót beiskolázni, akkor ez melyik intézménynek, igazgatási szintnek az ügye? Elképzelhető, hogy más programot kellene ott elhelyezni, kvalifikáltabb pedagógusokra lenne szükség, de elképzelhető az is, hogy a közlekedési viszonyokat kellene javítani vagy pedig ipari bázist elhelyezni a környéken. Ezért az ökológiai szemléletű kutatások közös gondja – nálunk is, másutt is –, hogy tudományos kompetenciáján, „ágazati” hovatartozásán kívül eső eredményeket, fejlesztési javaslatokat fogalmaz meg.

A területi fejlettség összehasonlító vizsgálata nem szociálökológiai kutatás. Akkor beszélhetünk ökológiai szemléletről, ha a területi fejlettséget egyéni magatartások (beállítódások, tanulási folyamatok) környezeteként értelmezzük. Ebből a kutatási hipotézisből – az ökológiai kutatás specifikumából – következik legsúlyosabb elméleti problémája.

Robinson (1950) immár negyvenéves tanulmányában empirikusan bizonyította, hogy az adatok magát a területet, nem pedig az ott élő embereket jellemzik, problematikus tehát területi adatok alapján egyéni magatartásokra vonatkozó tudományos megállapításokat tenni. Az „ökológiai melléfogás” (ecological fallacy) veszélye azóta is foglalkoztatja az ökológiai szemléletű kutatókat: szinte nincs ökológiai tanulmánykötet, amelyben kisebb-nagyobb hangsúllyal ne szerepelne. Walter (1981) arra figyelmeztet, hogy csak együtt járást s ne kauzális összefüggést tételezzünk az egyéni és a területi adatok között. Alker (1969) azt javasolja, hogy a területi általánosítást mélyfúrásokkal

specifikáljuk, vagy pedig fordítva: az általánosítás következzen be az egyének szintjén, a specifikálás történetileg. *Linz (1969)* a mintavételes és az ökológiai módszer közötti konfliktust úgy javasolja feloldani, hogy vagy a mintavételt kontrolláljuk ökológiai szemlélettel, vagy az aggregált adatot elemezzük lokális szinten. A hibás következtetés, a hibás általánosítás veszélye tulajdonképpen minden társadalomtudományi kutatás hipotézisét fenyegeti.

Amikor tehát azt tapasztaljuk, hogy az ország különböző területein eltérő az iskolázottság szintje, terjedési üteme, akkor ebből nem következik, hogy a különbözőség a „térbeliség” faktorára, például az iskolakínálatra kauzálisan visszavezethető lenne. Sokkal inkább arról van szó, hogy a lakóhelyi tényezők az egyéni, családi jellemzőkkel kölcsönhatásban vannak, s ez a kölcsönhatás együtt jár más társadalmi tényezők befolyásával (*Forray, 1988*). Amikor a tévedések veszélyét hangsúlyozzuk, semmiképpen nem lebeszélni akarunk az ilyen hipotézisre épülő, ilyen szemléletű kutatásokról. Arra törekszünk csupán, hogy minél tisztábban lássuk lehetőségeinket és korlátainkat.

A régió és a migráció szociológiai összefüggései

Bevezetés

A településhálózattal foglalkozó szakirodalom a hetvenes évek közepétől egyre nagyobb hangsúllyal vetette föl egyes településtípusok, mindenekelőtt a kistelepülések elnéptelenedésének kérdését. Az aprófalvak jövőjéről tudományos konferenciákon tanácskoztak. A problémák feltárására egyre több kutatás irányult. Az oktatással kapcsolatos vizsgálatok számára is megkerülhetetlen lett ez a kérdés. Hiszen az oktatás, – mint lakóhelyi szolgáltatás – szervezése nem nélkülözheti a demográfiai folyamatokról szerzett információkat.

A kistelepülések népességmegtartó erejének fokozása nemcsak gazdasági kérdés, hanem hozzátartozik az is, hogy a lakosságnak több beleszólása legyen saját ügyei intézésébe, hogy ahol ez lehetséges, a helyi társadalom szerveződésével, integrációjának erősítésével, a lakosság véleményének meghallgatásával, akceptálásával, érdekeinek – például az önálló igazgatáshoz fűződő érdekeinek – érvényesítésével lehet és szükséges fékezni a kedvezőtlen tendenciákat. A társadalmi eljárások megszületését, egyes esetekben a települési önállóság megteremtését, a község régi nevének „visszaadását” lehetett a többi között ilyen erőfeszítésként értékelni a nyolcvanas évek második felében. Az iskolakörzetesítés megálljtárgya, esetenként az iskolahálózat rehabilitálására tett intézkedések ugyanennek a politikának a részei, és ide sorolhatjuk a halmozottan hátrányos helyzetű iskolák kiemelt támogatásának ügyét is.

A közoktatás szempontjából (is) kardinális kérdés, hogyan megy végbe az elnéptelenedés, mit jelent ez a napi valóságban. A legritkább esetben van arról szó, hogy a település teljesen lakatlanná válik (a legendává nemesült Gyűrűfű a kivételek közé tartozik). Olyan népességmozgás történik, amelynek eredménye az adott helyen a lakosság számának csökkenése. A mennyiségi változás mellett nagyon jelentős a minőségi átalakulás. Miközben sokan elköltöznek, beköltözés is, természetes szaporulat is van. Csakhogy a beköltözéssel és kiköltözéssel a teljes népesség, a település általános szociokulturális szintje folyamatosan leromlik, s eközben erősödnek a belső társadalmi feszültségek. Ezt a folyamatot a szakirodalom szelektív migrációnak nevezi.

A következőkben külföldi munkák alapján a költözködés társadalmi összefüggéseinek néhány aspektusát foglalom össze. A kérdés akkor jelentkezik „élesben”, amikor egy településen – vagy nagyobb helységek városrészeiben – megjelenik egy újabb lakossági csoport. Az áttekintett szakirodalom egy része különbséget tesz aközött, hogy ez a lakossági csoport idegen etnikumú vagy sem, más része általában az őshonosok és az idegenek, betelepülők viszonyára koncentrál. Az adott szempontból mindkét kérdésfeltevésnek, problémakezelésnek van létjogosultsága. Tudjuk, hogy falvaink jelentős ré-

szében a cigány lakosság megjelenése, arányuk növekedése okoz feszültségeket. Alig kisebb a feszültség, ha a beköltözők az ország elmaradottabb vidékeiről származnak (például a dunántúli falvak némelyikében a Duna–Tisza közéről, a pesti agglomerációban például Szabolcs-Szatmár megyéből). Harmadsorban számításba kell vennünk azt a helyzetet, amit a térség politikai változásai hozhatnak létre. Ennek következtében a szomszédos országokból főként magyar etnikumú, közelebbi és távolabbi országokból nem magyar nyelvű, esetleg nem fehér beköltözőkre is lehet számítani. Az iskola mindenképpen találkozik a beköltözők integrálásának feladatával, ami – többek között a súlyosbodó gazdasági, anyagi létfeltételek és a romló szociális klíma, a széteső helyi társadalmak megannyi érzékelhető jele miatt – gyakran alig-alig megoldható feladatot jelent.

Mindezek a problémák nem sajátosan magyar jelenségek. Ilyen vagy olyan formában mindenütt fellépnek, és sokféle megkísérlik nemcsak tudományos elemzésüket, hanem a probléma kezelésének a kimunkálását is. Nemzetközi kitekintésre e kérdésben is szükség van. Nem föltétlenül azért, hogy „recepteket” találjunk (bár talán arra is adódik lehetőség), hanem azért, hogy saját társadalmi feszültségeink realista szemléletében segítsenek. Abban támogathatnak, hogy problémáinkat ne valamiféle turáni vagy középkelet-európai átoknak tekintsük, hanem olyan társadalmi-történelmi feladatnak, amellyel mások, másutt is szembenéznek.

Az itt bemutatott szakirodalom francia, német, angol és amerikai szerzőktől származik. Érthető ezért, ha a definíciók csakúgy, mint a központban álló kérdések, fogalmazásmódok egymástól is eltérnek. Van, ahol a más kulturájú etnikai csoportok integrálásának kérdéseire kerül a hangsúly (például Németországban az egykor vendégmunkásnak nevezett csoportok ilyenek), van ahol a „provinciákról” való bevándorlásra. Úgy vélem, a különbségek ellenére is hasznosíthatók ezek a megfigyelések, tapasztalatok. Az itt bemutatott kutatásokban és elméletekben *nem találkozunk* néhány olyan fogalommal, amely ezzel a kérdéskörrel kapcsolatban napjainkban gyakran megfogalmazódik. Ilyen például az „új kisebbség” fogalma, amely a nyolcvanas évek végén vált gyakorivá. Új kisebbségen általában a bevándorlókat értik, s az elnevezés azt a hipotézist tartalmazza, hogy a bevándorlók szociális szempontból, illetve a hatalomhoz való viszonyuk szempontjából vannak „kisebbségi” helyzetben. Nem tértünk ki a multikulturális társadalom, az interkulturális tanulás (másutt antirasszista nevelésnek is mondják) értelmezésére. Az előbbi kérdéskör azért maradt ki, mert úgy véltem, a bevándorlók szociológiai kérdéseinek érzékeltetésére (ennél nem vállalkozhat többre egy rövid áttekintés) elegendőek az itt áttekintett modellek, az utóbbit azért nem érintettem, mert ezeket a kérdéseket és a vonatkozó szakirodalmat könyveinkben és tanulmányainkban az elmúlt években bemutattuk (Forray–Hegedüs, 1990, 1991).

A szakirodalom – mégoly hiányos – bemutatásának azért is lehet jelentősége, mert nálunk ezt a kérdést (a szelektív migráció kérdését) inkább településföldrajzi megközelítésből szokták vizsgálni. (A helyi társadalmakra irányuló kutatások eredményei sem hatották át eléggé e tematika vizsgálatát.) Azok a szempontok, amelyekről itt szó

van, tágíthatják látókörünket, és az iskolával, általában a közoktatással kapcsolatban erősíthetik a társadalomkutatások komplex szemléletét.

A régió fogalma

A nálunk inkább csak a vertikális társadalmi egyenlőtlenségek természetéről írott műveiből ismert *Bourdieu* egy magyarul is olvasható tanulmányában (1985/a) tudományos szempontból rendkívül izgalmasan tölti meg szociológiai tartalommal a régió földrajzi fogalmát. Elmélete a mai magyar viszonyokra talán csak részben érvényes, de a kérdések, úgy érzem, a magyar közeljövő kérdései is.

A hatvanas, de még inkább a hetvenes években vált világszerte (nálunk is) tudományos „divattá” a regionalizálás, amely egyfajta ütközőpont lett a társadalomföldrajz és a közgazdasági szemléletű társadalomkutatás között. A politikai cselekvésben a regionalizálás erősödése egyrészt a területrendezési, területfejlesztési koncepciókban jelent meg, másrészt pedig az is megfigyelhető, hogy Franciaországban, de másutt is regionalista mozgalmak, etnikai újjászületési mozgalmak bontakoztak ki.

A régió tartalmára *Bourdieu* a szó etimológiájából következtet. Eredete a „regere fines” kifejezésre vezethető vissza, ami olyasmit jelent, hogy a határokat egyenes vonalakkal meghúzni. A határok nem egyszerűen földrajzi fogalmak – jóllehet természetesen térbeli megjelenésük van –, hanem embercsoportok elkülönítését, elkülönülését szolgálják. Eredetileg mágikus aktusról volt szó, s maguk a régiók ezeknek a mágikus aktusoknak a „kövületei”. A régió ezért nem elsősorban földrajzi (természetföldrajzi) fogalom, hanem adott térben szerveződött szociális hálózat, egy-egy embercsoport sajátos szokásainak, értékeinek, normáinak, viszonyainak rendszere. Ebben az értelemben a régió az etnikummal, etnicitással azonos. Fokozati különbségek vannak az elkülönülés, a másság mértékében. Ilyen az, hogy a szó szűkebb és szokásos értelmében beszélünk-e más etnikumról, vagy pedig csupán más tájak szokásos értelemben vett azonos etnikumú csoportjairól. Az eltérés mértékét, magát az elkülönülést nem a tér szabja meg, hanem az idő, a történelem alakítja ki.

Itt és most tehát beszélhetünk eltérő régiókról, amelyek egymástól többé vagy kevésbé eltérő csoportoknak felelnek meg. Amikor a régiók között mozgás van, amikor egyikből a másikba költöznek az emberek, akkor egyénileg is, csoportosan is mintegy „magukkal viszik” azt a régiót (kultúrát), amelynek tagjai.

A történelmi nézőpont akkor is indokolt, ha a jelenről van szó. A modern államokban egységessé vált piac *Bourdieu* szóhasználatában „legitim habitust” alakított ki. A „legitim habitus” az a kultúra – a szó teljes értelmében –, amit az egyénnek birtokolnia kell, hogy „piacképes” legyen. Ez lényegében a domináns kultúra teljessége. Az egységes piac megjelenésével ugyanis nem tűnnek el a regionális különbségek, hanem hierarchizálódnak, rangsorokká fejlődnek. A nyelv és a nyelvhasználat jól példázza ezt. Az egységes irodalmi nyelv kialakulása nem szüntette meg például – Magyarországra gondolva – a tájszólásokat, azonban ezek nem „szalonképesek”, leértékelődtek. Igaz,

hogy manapság már nálunk is megfigyelhető a tájnyelv reneszánszának egy-egy jele, például az olyan egyéni törekvésekben, hogy az „e” hang kiejtésének esetleg még megőrzött többféleségét felélessze valaki. Cigány nyelvű újságok megjelenése is a regionális nyelv iránti érdeklődés megélénkülését jelzi. Meglehetősen ismert külföldi példákra hivatkozva Németországra utalok, ahol a dialektusok újjáélesztésére a magas művészetben is vannak kísérletek.

A „legitim habitus” a szimbolikus javaknak az az összessége, amellyel a központi, többségi vagy uralkodó (domináns) csoport rendelkezik: az érték- és normarendszerek-től a megjelenésig, a mimikáig, a bőrszíntől a beszédmódig, a kiejtésig. Párizsban például a „vidékiesség” hátrány nemcsak a munkaerőpiacon, hanem az egyetemen is. Ezért, és nem teljesítményük okán, felülreprezentáltak a párizsiak az ország legjobb egyetemében — Bourdieu szerint. Ez a jelenség nem ismeretlen nálunk sem, s magyarázatként legálábbis a napi tapasztalatok szerint szívesen hivatkozunk arra, hogy a felvételi bizottságok „megérik”, ki az, akinek helye van az egyetemen.

A szimbolikus hatalom és tőke gyakran összekapcsolódik az anyagi természetű hatalommal és tőkével, a regionális adottság: a fővárosi születés pedig megkettőzi a társadalmi származásból eredő egyéni hasznot.

A régió „követeli létét, mint megbélyegzett tér, mint provincia” — így áll szemben a már nem régió főváros a provincia szintre süllyedt régiókkal. A harc azért folyik, hogy a stigmatizált csoport vagy egyén megszabaduljon alávett helyzetből.

Bourdieu a regionalitást, a valamely régióba (provinciába) való tartozást minden emberközi viszonyt átszövő dimenzióknak tekinti, s ebben az értelemben is azonosítja az etnicitással. A regionális vagy etnikai hovatartozás kérdései az identitás legalapvetőbb kérdései közé tartoznak. Az identitást érintő kérdések pedig igen nagy mozgósító erejűek — ez magyarázza azokat az indulatokat, szenvedélyeket, amelyek az etnikai kérdésekhez kapcsolódnak.

A szimbolikus hatalom (legitim habitus) elnyerésének két alapvető stratégiája van. Az asszimiláció — amint ez a szociálpszichológiából ismeretes — egyéni stratégia. Alapja az, hogy az egyén elfogadja a stigmát (például a tájszólás alacsonyabbrendűségét), és arra törekszik, hogy — akár színlelés vagy blöff segítségével — eltüntesse magát és magából a stigmára utaló jegyeket, s a legitimhez hasonló énképet alakítson ki. Gyakori — ismét itthoni példával illusztrálva a fentieket —, hogy valaki eldugja, letagadja rokonait, amikor bekerül abba a jobb helyzetű csoportba, amelybe beolvadni törekszik.

A kollektív stratégia — mások integrációnak nevezik, de Bourdieu nem használja ezt a kifejezést — célja az erőviszonyok felforgatása, az előjelek megváltoztatása, a csoport normáinak, értékeinek legitimé tétele. Mindenki előtt ismeretes az amerikai polgárjogi jelmondat: „Black is beautiful”, amely jól kifejezi a dolog lényegét. A csoport, amelyet a megbélyegzés, a közös stigma tett valóban csoporttá, intézményesül, és ezzel létrejönnek a nacionalista, etnikai vagy regionális lázadás alapjai.

Bourdieu – amint ezt egy másik tanulmányában (1985/b) ennél is részletesebben taglalja – a distinkciót, az elkülönítést (vö. *regere fines*) a szimbolikus tőkével azonosítja. Ennek a tőkének része, egyik eleme, hogy a csoport képes elkülönülni és másokat elkülöníteni. Az elkülönülésnek gyakran anyagi vonzata, vetülete is van. Az elkülönülés a lakóhelyen is megvalósulhat, bármely társadalmi-területi egységben (szegregáció), illetve annak intézményeiben. Bourdieu a Max Weberől származó osztálykategóriára hivatkozik, amelyet a csoportok közötti társadalmi különbségek jobb magyarázatának tekint, mint a Marxtól származót. Weber a lakásban – persze a szabad lakáspiacon –, a lakóhelyi intézményekben és a társadalom ehhez hasonló javaiban való részesedésre helyezi a hangsúlyt az osztálykategória kimunkálásakor. Az elkülönülésre való törekvés olyan eltéréseket hoz létre a csoportok között, amelyek legitimnek látszanak, azaz szinte „természet adta” különbségeknek tűnnek. Ennél súlyosabban esik a latba, hogy mindkét fél „természet adta” különbségnek ismeri el ezeket az eltéréseket. Ebből a szempontból szinte már közömbös, hogy az „anyagi és szimbolikus tőkével megfosztott csoport” etnikai kisebbség vagy (hazai szóhasználat) hátrányos helyzetű népesség-e.

Amikor költözködéssről, migrációról van szó, akkor fontos szem előtt tartani a hatalomnak nemcsak a vertikális szerkezetét (vö. társadalmi rétegződés), hanem horizontális megoszlását, tagoltságát, azaz térszerkezetét is. Bourdieu például „a főváros által konstruált anyagi és szimbolikus tőkéről” ír, amit a provinciával állít szembe. Ha nem kétpólusú modellben gondolkodunk –, ami egyébként természetes is –, a birtoklás és a megfosztottság között fokozatokat kell elképzelnünk. A migráció általában a hatalomhiányos területekről a hatalomfőléssel rendelkező területek felé irányul, bármilyen szimbolikus vagy anyagi tőkében realizálódjék is ez a hatalom. Gyakorlatiasabban fogalmazva a fentiekből az következik, hogy a fővárosba, a nagyobb városokba, a viszonylag jobb helyzetű lakóhelyekre történő beköltözés egyfajta „harc” azért, hogy a hatalomból az azzal nem vagy kevésbé rendelkezők is részesüljenek, illetve arányosabban részesüljenek belőle.

Bourdieu-t – bár sajátos fogalmi apparátusa és weberiánus gondolkodásmódja megkülönbözteti a kérdés más, itt is bemutatott kutatóitól – azért emeltem ki, mert ismereteim szerint ő az egyetlen, aki a régió és regionalizmus, a bevándorlás („új kisebbségek”), a bevándorlók, az etnikumok és az etnicitás, a stigmatizációs elméletek kérdéseit koherens és meggyőző elméleti egységben szemléli. Tanulmányai bizonyítják, hogy alapjaiban egységes kérdéssről van szó.

Miért döntenek a költözködés mellett az emberek? Hogyan játszódik le az a folyamat, amelyet migrációnak nevezünk? A két kérdés ugyanannak a problémának kétféle aspektusa. Ebben a fejezetben olyan magyarázatról lesz szó, amely az egyéni cselekvésekből, döntésekből próbálja felépíteni a társadalmi folyamatot. Esser (1979, 1982) – a „költözködésszociológia” nagy hatású német művelője – etnikai szegmentációnak nevezi azt a helyzetet, amikor különböző etnikai hovatartozású emberek a rendelkezésre álló cselekvési lehetőségek közül például személyközi kapcsolataikban, gazdasági tevékenységükben igen gyakran választanak olyanokat, amelyeket etnikai kritériumok határoznak meg. Bár egyéni választásokról van szó, metodológiai szempontból kollektív jelenségnek kell tekinteni, amelyet rendszerint a kényszerűség jellemez: az egyénnek nincs módja másképpen választani, vagy csak túlságosan súlyos áron cselekedhet másképpen. Az etnikai elkülönülés olyan társadalmi folyamat, amely a benne részt vevők szándéka, kinyilvánított akarata ellenére is elkerülhetetlenül és visszafordíthatatlanul végbemehet.

A behaviorista szemléletű kutatások tárták fel annak bizonyítékait, hogy az emberek előzetes tervezés nélkül, de kényszerűen hajlanak az erős térbeli szegregációra. Arra törekednek például, hogy lakóhelyükön a szomszédoknak nagyobb része azonos társadalmi státusú legyen. A szegregáció – persze a lakáspiac szabadságát feltételezve – igen gyors lehet. Amikor megvalósul, a csoport területileg is elkülönül, a térség (legyen szó régióról a fenti értelemben vagy kisebb területi egységről, szomszédságról), a lakóhely elméletileg elkülöníthető, az egyénhez „hozzárendelhető” elemmé, az egyéni sors részévé válik. Ahogyan például jellemző valakire családjának a társadalmi szerkezetben elfoglalt pozíciója, családi állapota, éppen így jellemzi lakóhelye is. A térbeli elkülönülés – másképpen fogalmazva a társadalmi viszonyok területisége – erősíti az etnikai különállást is, mert kedvez az olyan cselekvéseknek, magatartási módoknak, amelyeket az etnikai kritériumok határoznak meg.

A társadalom horizontális szerkezetében, rétegződésében és a mobilitási lehetőségekben is eltérő a kisebbség és a többség helyzete. A szintén behaviorista szemléletű Wiley (1970) leírása szerint az etnikai kisebbséghez tartozónak két cselekvési lehetősége van ebben a vonatkozásban: a kisebbségi kultúrán belüli vagy az azon kívüli, azaz a többségi kultúrán belüli karrier. Mivel az egyén számára valószínűbbnek tűnik a kisebbségi kultúrán belüli karrier sikere, gyakran éppen a valószínűség alapján választja ezt az utat. A kisebbségi kultúrán belüli karrier azonban igen hamar eléri saját mobilitási határát, amely messze a többségi kultúra mobilitási határa alatt van. A foglalkozási út kiválasztásakor az egyén nincs birtokában mindezen információknak, ám egy ponton túl a döntés már nem korrigálható, nem lehet átváltani a másik alternatívára. (A családás társadalmilag annál kevésbé jár kövekezményekkel, mennél közelebb áll a kisebbségi kultúrán belüli mobilitás lehetősége a többségi kultúrához.)

A társadalmi környezet, a többségi társadalom a mobilitási határ elérését nem a társadalmi viszonyoknak, struktúráknak a számlájára írja, hanem a cselekvőnek, illetve a cselekvő etnikai csoportjának tulajdonítja. Azaz úgy ítélkezik, hogy a csoport egésze nem képes többre, s csak igen kevesen vannak a csoportban, akiknek „szerencsájuk” van, vagy elegendő ambíciójuk, kitartásuk. Ez az ítélkezés fokozza az etnikai rétegződés rögzülését.

Esser tanulmányában elméletileg vizsgálja meg a *Park* 1950-ben megjelent nagy művében leírt „race-relations-cycles” modellt. A modell a kölcsönös betago­lódásnak azon rangsorát írja le, amelyben az etnikai csoportok egymáshoz képest elhelyezkednek; ezt a rangsort Park általánosnak, elkerülhetetlennek, előrehaladónak és visszafordíthatatlannak mondta, s ebben az értelemben használta rá a „szociológiai törvény” meghatározást.

Modelljének elemei – más szóval fokozatai, fázisai – a következők:

- a *kontaktus* szakasza: az a fázis, amikor csekély a bevándorlók száma egy adott térségben, s a bevándorlók a társadalmi környezetben elsősorban kíváncsiságot váltanak ki;
- a *konfliktus* szakasza: az a fázis, amikor megnövekszik a bevándorlók száma, már kevesebb az elhelyezkedési lehetőség, ezért verseny indul a munkahelyekért; az őshonosok részéről erősödik a diszkrimináció, amire a bevándorlók nyugtalansággal, faji zavargással válaszolnak;
- az *akkomodáció* szakasza: ebben a fázisban az erőviszonyokról már elegendő tapasztalat áll rendelkezésre; kialakul a *modus vivendi*, a csoportok egymás mellett élésének a rendje; a nagyobb hatalmú fél térbelileg és foglalkozását tekintve elkülönül; az etnikai csoporton belül erősödnek a konfliktusok; a szegregált struktúrák magától értetődővé válnak, legitim rendként értékelődnek; a csoport közvetlen diszkrimináció nélkül is hátrányos helyzetbe kerül;
- az *asszimiláció* szakasza: bekövetkezik az etnikai szolidaritás és azonosulás feladása, az etnikai csoportok keveredése.

A modell a települések társadalmának változásait írja le, amely változások az egyes csoportok területi mozgásának, migrációjának hatására következnek be. A *Park*-féle modell – bár részleteit sokan és indokoltan bírálták – érzékletesen foglalja össze a bevándorlás, megtelepedés dinamikáját.

Esser (1985) erre a modellre építve a cselekvők három csoportját mutatja be: az őshonosok (legjelentősebb csoportjaik a munkaadók, politikusok), a bevándorlók és a származási helyen maradók. Két cselekvési lehetőséget feltételez mindegyik csoport részéről.

Az őshonosok akceptálhatják a bevándorlókat, azaz készek lehetnek kölcsönös kapcsolatokra, interakciókra, vagy pedig ennek az ellenkezőjét választhatják, distanciát, távolságot tarthatnak (például lakásbérlet, lakásvásárlás megtagadása). A bevándorlók az

asszimiláció és a szegmentáció közül választhatnak, előnyben részesíthetik vagy az eredeti csoporton belüli, vagy az azon kívüli kapcsolatokat. Végül a származási helyen maradók cselekvési lehetősége a származási helyen maradás vagy az elvándorlás. A cselekvési lehetőségek közül — persze egyszerűsített modellről van szó, a valóság ennél bonyolultabb — az egyének meghatározott feltételek között, az anyagi és szociális ráfordítás és haszon mérlegelése nyomán választanak.

Az őshonosok tisztán gazdasági okokból is elfogadhatják a bevándorlókat. Ennek az oka az, hogy a bevándorlás általában valamiféle strukturális egyensúlytalanság következménye: például kevés a munkás kéz, szükség van a bevándorlók munkájára. Ha etnocentrikus ideológiával áthatott közegről van szó, a haszon csökkenhet, de nem szűnik meg. A „kozmetopolita” ideológia viszont egyértelműen növeli a bevándorlók elfogadásából származó egyéni hasznot.

Az ideológiák és a tényleges cselekvések nem mindig ilyen egyértelműen függenek össze. Távolságtartás előfordulhat etnocentrikus ideológia nélkül is — amikor a beköltözők nem etnikai kisebbség tagjai, hanem azonos vagy hasonló etnikumú csoporthoz tartoznak, de például elmaradott agrárvidék lakói. (Érdekes lenne ilyen elméleti keretben vizsgálni és értelmezni a Romániából hozzánk költöző magyarokat övező klímát!) Az elfogadás is bekövetkezhethet etnocentrikus ideológiai közegben.

A konkrét cselekvések megválasztásában szerepe van a gazdasági helyzetnek, a bevándorlók számának, képzettségének, a munkaerőpiac pillanatnyi adottságainak — gondoljunk például a külföldi vendégmunkásokkal szembeni beállítódás változásaira a nyugat-európai gazdasági fellendülés, majd a visszaesés idején.

Amikor a bevándorlók száma még alacsony, egyetlen pozitív cselekvési lehetőség kínálkozik számukra: az asszimiláció, a teljes beolvadás, a sajátos jegyek eltüntetése. A csekély számú bevándorló nem tud egymás között egységet kialakítani a lehetséges kapcsolatok kis száma, a szétszórtság következtében. Az asszimilációt megkönnyíti, ha csak új gazdasági magatartásokat kell elsajátítani (például a nagyipari munkát), de megnehezíti, ha a kulturális távolság az orientációk, a szokások, az értékrendszer, a szerepek egyes elemeinek megváltoztatását is igényli. Esetenként gyakorlatilag lehetetlen az asszimiláció, például akkor, ha a bevándorló bőrszíne, alkata jelentősen eltér az őshonosokétól. (Az asszimiláció lehetetlensége az egyik fő oka viszonylag kis számú bevándorló esetében is a gettóizálódásnak, politikai vagy vallási szekták kialakulásának.) Az asszimiláció egyéni stratégia, amit a csoport kis létszáma, szétszórtsága megkönnyít.

Amikor a bevándorlók száma nagyobb lesz, lehetővé válik a belső gazdasági és társas struktúrák szervezése. Ebben a helyzetben megnő az asszimiláció költsége, egyúttal az elkülönülés haszna: kisebb személyes, pszichés és szociális ráfordítással lehet sikert elérni a saját csoporton belül, mint egyéni asszimilációval a domináns társadalomban.

A gazdasági környezet is befolyásolja a választásokat. A gazdasági fellendülés időszakában „kifizetődőbb” az asszimiláció, hiszen megnőnek a feljebb jutás lehetőségei, míg a gazdasági visszaesés növeli az asszimiláció személyes költségeit (több erőfeszítést kíván, nagyobb a sikertelenség kockázata).

A bevándorló csoport nagysága az új lakóhelyen kétféleképpen hathat. A nagyobb csoport gazdasági szempontból csökkenti a feljebb jutás vagy betagozódás egyéni esélyeit, ugyanakkor erősíti a csoport kohézióját, összetartó erejét, amely így már nehezebben engedi szabadjára az egyént. A nagy létszámú csoport – s ugyanez mondható el a még kisebb, de dinamikus növekvő csoportról is – a befogadó társadalomban etnocentrizmust és elhárítást hív ki maga ellen, a fenyegetettség viszont erősíti a saját csoport szociális támogató és ellenőrző funkcióit.

A bevándorlók képzettségi szintje is módosítja az előnyben részesített cselekvési módot. A magas képzettség emeli az asszimiláció hasznát, például azért, mert az egyén így lépheti át az etnikai csoport mobilitási határát. (Ez az oka annak, hogy a második generáció a nagy létszám, a rossz gazdasági helyzet, a befogadó társadalom etnocentrizmusa ellenére is asszimilálódni törekszik.) Az alacsony képzettség csökkenti az asszimilációtól várható hasznot, s ezért inkább az elkülönülésnek kedvez.

A származási helyen maradók lényegében potenciális bevándorlóknak tekinthetők, magatartásukat a bevándorlók sikerei vagy sikertelenségei befolyásolják. Amikor valaki az elvándorlás mellett dönt, akkor olyan indítékai lehetnek, mint a származási hely rossz gazdasági lehetőségei, saját viszonylag csekély mértékű szociális kötődése, a legfőbb vonzerőt pedig a várható gazdasági haszon jelenti. Valójában az elvándorló gazdasági hasznot vár – csekély szociális költségért. Az ottmaradóknál a feltételek közül valamelyik hiányzik: például sok és intenzív szociális kapcsolatuk van, kevés a munkába állással várható hasznuk. Ezért maradnak otthon az öregek, a betegek, az egyedül álló kisgyermekes anyák. Ha a helyzet lényeges elemei megváltoznak, akkor ők is megváltoztathatják döntésüket.

Az első elvándorlók, a pionírok „láncvándorlást” válthatnak ki. Mivel rendszerint munkaerőhiányos gazdaságba tagolódnak be, úgy látják, hogy korlátlanok a lehetőségek, s a korlátlan lehetőségekről szóló hírek a csoport egyre több tagját csábítják költözködésre. A távozók számának növekedésével egyenes arányban gyengülnek a származási helyen maradók szociális kapcsolatai, a befogadó helyen pedig létrejönnek az új szociális hálózatok elemei. A megváltozott körülmények folytán nő a kivándorlók száma egészen addig a határig, amíg a folyamat el nem vezet az alapfeltételek gyökeres megváltozásáig.

Visszatérve a Park-féle modellre, a fentiek nyomán a fázisok a következőképpen jellemezhetők. A kiindulópont a vándorlás előtti helyzet, amelyet strukturális egyensúlytalanság jellemez (munkaerőhiány az egyik régióban, munkahiány a másikban).

Az 1. fázis – ezt nevezte Park a *kontaktus* szakaszának, Bogardus pedig 1929-ben a könyvében az „economic Welcome” szakaszának. Az őshonosakat a fogadókészség jellemzi. A gazdasági bőség és a barátságos légkör hatására a bevándorló az ott maradás mellett dönt. A pionírok hírei hatására nő a bevándorlók száma, mégpedig olyan mértékben, hogy jelentősen csökken a származási helyen maradók szociális kapcsolatainak mennyisége, s ez tovább növeli a vándorlók számát. A folyamat a

egyén számára „törvényként” jelentkezik, például a család egyesítésére való természetes törekvésekben.

A 2. fázis — a *konfliktusok* szakasza. A bevándorlók asszimilációs készsége létszámuk növekedésével csökken, s egyúttal csökken az őshonosok befogadókészsége is. A gazdasági lehetőségek az egyén szempontjából rosszabbak lesznek, s az őshonosok fogadókészségét elutasítás váltja fel.

A 3. fázis a *szegmentálódó akkomodáció* szakasza. Ennek kialakulásában döntő elem a bevándorlók száma: ha elegendően nagy ahhoz, hogy a csoportban belső szociális hálózatok alakuljanak ki, akkor megnő a csoporton belül maradás szociális és anyagi értéke. Általános megfigyelés, hogy a munkahelyi betagozódás, beilleszkedés gyorsabb és tartósabb lehet, mint a szociális beilleszkedés (Esser, 1980). A munkahelyi integráció akkor is fennmaradhat, ha a szociális integráció szinte teljesen hiányzik. (Fontos ez a tapasztalat a magyarországi cigány lakosság helyzetének és lehetőségeinek értékelésében. Arra is figyelmeztet, hogy a munkahelyi beilleszkedést nem szabad az asszimiláció vagy az integráció más formáival azonosnak tekinteni.)

A harmadik fázis jellemzője, hogy létszámának gyarapodásával az új csoport egyre sűrűbben belakja a területet, ahol megtelepült. Ennek a folyamatnak az ad lendületet, hogy az őshonosok ebben a szakaszban már törekednek lakóhelyeiken is elkülönülni: továbbköltöznek, helyükbe a bevándorló csoport más tagjai vagy társadalmilag hozzájuk közel állók költöznek. Az ingatlanok állaga gyakran leromlik, értékük pedig csökken, ami gyorsítja a szegregáció folyamatát. Ez a szelektív vándorlás egyik jellemző következménye.

A 4. fázis — az *asszimiláció* szakasza a Park-féle törvény alapján. Esser szerint ez csak akkor következik be, ha a bevándorlók nagy száma ellenére hasznosnak ígérkezik a beolvadás. Ilyen feltétel lehet például a bevándorlók jelentősen megnövekedett képzettségi szintje, az etnikumok közötti kapcsolatok gyakorisága, az etnikumon belüli kapcsolatok intenzitásának csökkenése.

Esser *cselekvésméleti modelljében* az egyének racionálisan tevékenykednek. Az egyes cselekvési módok megválasztása a ráfordítás–haszon mérlegelése alapján történik. Azok a tevékenységek a legvalószínűbbek, amelyek a célok elérésére legmegfelelőbbnek látszanak, kevés a negatív következményük és egyúttal a legtöbb pozitív hatással járnak. A célirányos cselekvések nem szándékoltan, de elkerülhetetlenül folyamattá szerveződnek.

A „szociológiai törvény” azért fontos, mert rávilágít arra, hogy a résztvevők ereleti szándékai, beállítódásai ellenére is elindulhat egy olyan társadalmi folyamat, amely törvényszerűen vezet el az első idegenre való barátságos és kíváncsi rácsodálkozástól a kölcsönös ellenségeségig, elzárkózásig — esetleg az összeolvadásig, elvegyülésig.

Gondolatébresztő újszerűsége és érzékletessége ellenére ez a modell inkább alkalmas arra, hogy a vándorlást (migrációt), az el- és a beköltözést mint feltételrendszert jelenítse meg — amelynek közepette kell tevékenykednie az egyénnek —, semmint arra,

hogy a tényleges tevékenységet s a személyiség fejlődését közvetlenül leírja. A kölcsönös viszonyok világos, lépcsőzetesen elkülöníthető alkalmazkodási magatartásként jelennek meg. Esser az „etnikai szubkultúra” létezését lényegében a társadalmi beilleszkedés akadályának tekinti, nem értékeli a saját csoportot mint az elsődleges szocializáció terepét, pozitív kulturális önkép forrását. A hangsúlyozottan individualisztikus felfogásmód folytán (amely más vonatkozásban éppen erénye) nincsen arra lehetősége, hogy az identitás kérdéseit az őshonosok – bevándorlók viszonyrendszerére épülő hatalommegosztás függvényében, illetve a csoportkohézióval való összefüggésében vizsgálja meg. Elmélete inkább az egyéni alkalmazkodási folyamat, az asszimiláció feltételeire értelmezhető, mint a társadalomban való csoportos és egyenrangú integráció kérdéseire.

Végezetül – s ez már közös problémája sok társadalomtudományi előrejelzésnek – a modell teleologikus jellegű, mert azt a cél-eszköz rendszert, amelyet a bevándorlók cselekedetei mögött feltételez, az adaptív magatartásra szűkíti, azaz olyan magatartásra, melynek célja, hogy az egyének elveszítsék idegenségüket, másságukat, bármiben nyilvánuljon is ez meg.

A csoport kohéziója

Milyen érvek szólnak amellett, hogy az idegen, a bevándorló, az etnikai csoport kulturális identitása fennmaradásának értéket tulajdonítsunk?

Elias és Scotson (1965) tanulmányukban egy angol kisvárosban végzett vizsgálatuk eredményeit általánosították. Az őshonosok (established) meglehetősen stabil viszonyrendszert, erős csoportkohéziót fejlesztettek ki, a bevándorlók (outsider) személyenként vagy elszigetelt családonként álltak velük szemben. Az előbbi csoport saját maga számára szervezettsége folytán sokkal kedvezőbb lehetőségeket teremtett az anyagi és nem anyagi javak elérésére, mint amilyenekkel a bevándorlók rendelkeztek.

Olyan alakzat (figuration) jött létre, amelyet a hatalmi eszközök egyenlőtlen elosztása és az őshonosoknak az a törekvése jellemezett, hogy hatalomháztartásuk ne csökkenjen. Az őshonosok csoportja persze nem homogén – van vezető elitje, vannak „kevésbé hatalmasai” –, társadalmi szerkezetét a nemzedékeken át öröklődő kényes hatalmi egyensúly jellemzi. Ezt az egyensúlyt fenyegeti a külső tényező, a bevándorlók megjelenése. A bevándorlókat az őshonosok fenyegetésként élik át, ami erősíti az egyébként egymástól elhatárolódó személyek összetartását.

Ennek ellenére a „kevésbé hatalmasok” számára – az őshonosok és a bevándorlók között egyaránt – áttekinthetetlenné válik a szociális környezet, különösen annak legközelebbi területe, a lakóhely. Az új helyzetben nem érvényesek a régi magatartásminták, az orientáció egyre nehezebbé válik. Ebből a helyzetből fejlődik ki a távolságtartó, elkülönítő magatartás.

A kívülállókat elszigetelik és stigmatizálják, egyesek fizikai ismérveit, deviáns magatartását a bevándorlók összességére alkalmazva megteremtődnek az előítéleteképződés és a diszkrimináció alapjai. Az őshonosok egységesen diszkriminatív magatartása a be-

vándorlóknak negatív önképet közvetít. Amennyiben ezt az önképet a valóságosan is rosszabb helyzet megerősíti, megindul egyrészt az őshonosok fensőbbességéből és hatalmából, másrészt a bevándorlók diszkriminációjából álló önerősítő folyamat. A bevándorlók ebből csak úgy tudnak szabadulni, kívülálló státusukat megszüntetni, ha saját csoportjuk kohézióját erősítik, és az őshonosokhoz hasonló szervezettséggel kérnek részt az anyagi és szimbolikus hatalomból. (A modell – bár más fogalmakkal operál – emlékeztet Bourdieu elméletére.)

A csoporton belüli integrációnak három jelentős előnye van (Elwert, 1980). Így sajátítja el a gyermek, a fiatal mindazt, amit könyvekből nem lehet megtanulni, a „mindennapi tudást”: hogyan kell értelmezni bizonyos magatartásokat, hogyan kell fellépni stb. További előnye a politikailag releváns erő létrehozása abból a célból, hogy saját érdekeinek artikulálását és érvényesítését ellássa. Végül fontos előny a kulturális identitás megőrzéséhez nyújtott segítség. Az ehhez szükséges öntudatot azok között viszonylag könnyű megőrizni és átörököteni, akiknek ugyanaz a kulturális identitásuk és a társadalmi státusuk, akikkel az ismert magatartási minták segítségével lehet kommunikálni.

Elias és Scotson csakúgy, mint Elwert rámutattak arra, hogy ha nincsenek eléggé intenzív viszonyok a bevándorlók körében, akkor a „kívülálló státus” családtagról családtagra öröklődik. Különösen a serdülők küzdenek a megbélyegzés ellen, gyakran saját belső integrációs hálózatot fejlesztve ki, amelynek jele lehet a bandák, galerik megjelenése.

A külföldi munkavállaló családok – Németországban dolgozó jugoszlávokról és törökökről van szó, de az összefüggések nagyrészt a magyarországi cigányságra is érvényesek (Michelic, 1984) – identitászavara igen gyakran a hiányzó kommunikációs készségekből ered. Ebben a tekintetben is nagy jelentőségű az etnikai csoport kolónia jellegű szerkezete vagy belső integrációja: a szoros szociális kapcsolatoknak kompenzáló hatásuk van. Saját etnikai közösségében a bevándorló birtokában van a megfelelően differenciált kommunikációs készségeknek, amelyekkel identitását fejlesztő magatartását kibontakoztathatja. A kommunikációs készségek hiánya, fejletlensége különösen súlyos problémát jelent a gyermekek, serdülők számára, s éppen ezért nekik kiváltképpen szükségük van a saját csoport intenzív szociális kapcsolataira.

A társadalom és az etnikai csoport normáihoz való alkalmazkodás nem mindig egyszerű. Heckmann (1978, 1983) egy sajátos „lojalitási konfliktus” létezésére hívta fel a figyelmet, amellyel gyermekek, serdülők találják magukat szemben. A konfliktus a családi kötődések és a többségi társadalomhoz való kötődés között van. A bevándorló gyermek ugyanis egyrészt kulturális mintákat vesz a társadalomból az iskola és a kortárs csoportok közvetítésével, másrészt át van itatva családjának tradicionális értékeivel és normáival. Az elsődleges és a másodlagos szocializáció egymástól teljesen különböző tapasztalatai okozzák a konfliktust.

Ami magát az etnikai csoportot illeti, a nyugati szakirodalomban gyakran megfogalmazódik a gettók kialakulásának veszélye. Esser (1982) egyik empirikus vizsgálata szerint ez akkor a valószínűbb, ha a bevándorló csoportra nem jellemző a szelektív mig-

ráció, azaz amikor a csoport képzetesebb, törekvőbb tagjai nem tudnak a többségi társadalomba asszimilálódni. Ennek oka lehet a vallás, a túlságosan eltérő testi megjelenés stb.

A másik negatív csoportstéma a maffia jellegű szerveződés, amikor a belső szociális viszonyok erejét a törvénnyel való közös szembenállás (is) növeli. További probléma lehet, ha a csoport túlságosan tradicionális, a többségi társadalomtól szélsőségesen elmaradó viszonyokat konzervál – ez lehet egyébként a gettók kialakulásának vagy a marginalizálódásnak a forrása is. Az etnikai csoport belső integráltsága, kohéziója akkor lehet valóban a társadalmi integráció elősegítője, ha a csoport elismeri az állami erőszakszervezetet („az erőszak társadalmi monopóliumát”); ha nincsenek benne jelen maffiaszerű strukturális elemek; ha nem vezet a csoport szociális elszigeteltségéhez; végül ha a csoport tanulásra, innovációra képes rendszert alkot.

Kétségtelen, hogy az ilyen csoport tagjai számára nehezebbé válik az asszimiláció, a beolvadás egyéni teljesítménye, mivel nem engedi szabadjárá az egyént. Az egyenrangú társadalmi betagozódás feltétele azonban a többé-kevésbé erős kohéziójú etnikai csoportok létezése. Amennyiben ugyanis egy ilyen társadalmi formáció nem tud fellépni nyomásgyakorló csoportként, akkor aligha lehet arra számítani, hogy a többség és a kisebbség vagy az őshonos és a bevándorló népesség közötti hatalmi aránytalanság megváltozzék, a stigmatizáció gyakorlata és lehetősége megszűnjék.

Az ilyen csoportok miatti aggodás végül is nem indokolt, mert ezek a személyiségre stabilizáló hatást gyakorolnak. A domináns kultúra és az etnikai csoport közötti társadalmi feszültségeket, de marginalizálódást is segíthet a csoport elkerülni, vagy legalábbis alacsony szinten tartani.

Következtetések

Igen valószínű, hogy minden társadalmi szervezet, intézmény találkozik a migráció valamilyen következményével. Az iskolának, általánosabban az oktatásnak azonban kétségtelenül kulcsszerepe van; a közoktatás „felelős” a bevándorlók új nemzedékének, a gyermekeknek az integrációjáért, még inkább talán az asszimilációért. A szociális gondozói hálózat kialakulatlansága miatt a közoktatásra olyan feladatok is hárulnak, amelyeket más országokban átadhatnak vagy megoszthatnak. Természetesen nem valamilyen intézmény lát el ilyen funkciót, hanem főként azok, amelyek gyorsan változó népességű területeken működnek: a városok új lakótelepeinek iskoláira, a nagyvárosi, különösen a budapesti agglomeráció községeinek intézményeire hárulnak ilyen feladatok, s ezek mellett a nagyvárosi területek és a szelektív migrációval különösen sújtott falvas térségek intézményeinek kell megoldaniuk a bevándorló, a kicserélődő népesség társadalmi integrálásának feladatát.

Ha kevés a bevándorló (keves az iskolában az új gyerek), az iskola munkája könnyebb, mert – miként az a szakirodalmi áttekintésből is kitetszik – a kis létszám elősegíti az asszimilációt, az egyéni törekvést a beolvadásra, ami messzemenően egybe-

esik az iskola céljaival. A sokat idézett Coleman-jelentés utánvizsgálata szerint a más etnikumú (színes bőrű) tanulók 20%-os aránya egy iskolában az a szint, amely alatt a kisebbség sikeresen integrálható anélkül, hogy a többség fizetné meg az árát (például az iskola színvonalának esésével).

Az iskola, a pedagógusok dolgát megkönnyíti a tömeges bevándorlás, az új gyerekek magas száma, aránya mellett is, ha lényegi egyetértés van az iskola és a családok között az iskola és az általa közvetített ismeretek, magatartások értékét, társadalmi hasznosságát illetően. Ezért például egy városi új lakótelep iskolája rendszerint nem is az integrációs tevékenység nehézségeit látja, hanem a mennyiségi kérdésekre és az ezek megoldásához szükséges szervezési technikákra helyezi a hangsúlyt.

Természetesen nehezebb az iskola helyzete, ha a bevándorló családok kultúrája eltér az iskoláétól, s mennél nagyobb az eltérés, annál nagyobb távolságot kell legyőzni. Ez a helyzet a slumosodó városrészek iskoláiban és azokban a kis településeken, ahol az eredeti lakosságot többé vagy kevésbé jelentős részben új, nem egy esetben más etnikumú, cigány lakosság váltja fel. A pedagógusok különösen a kisebb településeken kerülnek feszült helyzetbe, mivel itt nem egyszerűen munkahelyük szociális összetétele változik meg, hanem személyes létüket érzik fenyegetve, csakúgy mint a többi „öshonos”. Az iskolák általában sincsenek fölkészülve a tömeges bevándorlásra, népességszerűre, a falusi kis iskolák és a bennük dolgozók helyzete annyival rosszabb, hogy problémákat artikulálni sem tudják megfelelően, így még távolabbra kerül az esetleges segítség lehetősége. A fenyegetettség érzetét bizonyos fokig természetesnek lehet tekinteni. Nem véletlen azonban, hogy a leghátrányosabb helyzetű települések pedagógusaitól hallhatni gyakran az ország „elcigányosodásának” veszélyeiről. Saját tapasztalataikat, szorongásukat azért növelik parttalanná, mert valójában nincsen elegendő információ erről a kérdésről.

Végezetül egy dolgot emelek ki: a migráció a költözködők és a befogadók számára egyaránt feszültséggel terhes társadalmi folyamat. Ezek a feszültségek gyakran kiélezett formában jelennek meg az iskolában. A feszültségek kezelését ezért az iskolának kellene megtanulnia. Ennek alapfeltétele a migráció természetes feszültségeinek el- és felismerése az oktatásügy minden szintjén.

Az ifjúság továbbtanulási szándékai és elhelyezkedési lehetőségei

A kilencvenes évek közepétől a fiataloknak fokozódó nehézségekkel és ellentmondásokkal kell szembenézniük, amikor el akarnak helyezkedni. Ekkor lép ki az oktatási rendszerből és jelenik meg a munkaerőpiacon az 1974–77 között születettek nagy létszámú csoportja. Ez a demográfiai hullám egyaránt gondokat okoz a munkaerőpiacon, a közoktatásban és a szakképzésben.

Várható, hogy a következő időszakban folytatódik az ifjúság iskolázottsági szintjének emelkedése és képzettségi szerkezetének átalakulása: fokozatos eltolódás az elméletigényesebb középiskolai típusok és ami ezzel együtt jár, a szakmai szempontból befejezetlennek számító középfokú képzettség felé. Ez növeli a máris meglévő feszültségeket a munkahelyi struktúra és a képzettségi szerkezet, a munkaadók és a munkavállalók igényei között.

Sajátosan motiválja továbbá az ifjúság képzettségi szerkezetét és munkavállalási szándékait a lányok és a fiúk iskolázottságának jelentős tartalmi és szerkezeti eltérése. Ez nem egyszerűen szakképzési probléma, hanem több annál: társadalmi gond. Hiszen a pályaválasztási, iskoláztatási, munkavállalási és életmódbeli tradíciókig nyúlik vissza.

Számítanunk kell arra is, hogy tovább növekszenek a területi feszültségek mind a képzésben, mind az elhelyezkedésben. Ennek részben a korábbi évek gazdaságfejlesztése, ipartelepítése az oka, részben a közlekedés növekvő terhei, részben pedig az a körülmény, hogy a lakáshiány fokozódó terhet ró az áttelepülni kívánókra. Ennek megfelelően várható az is, hogy növekszik az ingázás, mégpedig a fiatal korosztályok körében is.

A gazdálkodó szervezetek munkaerővel kapcsolatos magatartása is módosul: a megváltozott gazdasági körülmények a munkahelyek számának radikális csökkenését okozzák, éppen abban az időszakban, amikor a korábbiaknál lényegesen magasabb létszámú korcsoportok lépnek a munkaerőpiacra.

Az ifjúsági munkaerőforrás bővülése

Az 1974–77 között született nagy létszámú korcsoport a nyolcvanas évek végétől lépett a középfokú oktatásba, és a nyolcvanas–kilencvenes évek fordulóján jelent meg először a munkaerőpiacon.

Mindjárt megjegyezzük, hogy az elhelyezkedési és munkavállalási igények mennyiségileg nem jelentkeznak annyira egyidejűleg, mint az iskola iránti igények (Kozma–Ritoókné, 1981). Ennek az az egyszerű oka, hogy a fiatalok nem egyszerre lépnek ki az iskolarendszerből. Többségük ugyan részesül középfokú

oktatásban, de nem azonos típusúban. Egy részük nem jut el az általános iskola befejezéséig sem, a többieknek mintegy a fele hamarabb végez, minthogy szakmunkásképző iskolába jár (közülük sajnos csaknem minden negyedik nem is fejezi be az iskolát), míg a másik fele hosszabb ideig tanul gimnáziumban és szakközépiskolában (négy, de egyre több helyen öt éven keresztül). S ez valamelyest széthúzza a mezőnyt. Továbbá a középiskolát végzettek egy része nappali úton tanul tovább a felsőoktatásban (a teljes korosztály kb. egytizede), így három–öt évvel később kíván munkát vállalni (1. táblázat). A tanulóknak viszont 10-25%-a „lemorzsolódik” a középfokú képzésből, s így már a nyolcvanas évek végén megjelent mint munkát kereső.

A nappali tagozaton iskolai oktatásban részesülők a megfelelő korú népesség százalékában

Év	Alsófokú oktatásban részesülők a 6–13 éves	Szakmunkásképzésben részesülők a 14–17 éves*	Középiskolai oktatásban részesülők a 14–17 éves	Felsőfokú oktatásban részesülők a 18–21 éves
	népesség %-ában			
1950	96,5	12,8	16,2	3,4
1955	97,6	13,9	20,2	4,2
1960	98,5	28,3	26,4	4,1
1965	98,8	33,2	24,6	6,8
1970	98,4	29,1	30,3	6,3
1975	98,4	29,5	36,1	6,9
1980	98,8	30,4	40,1	9,2
1985	98,2	29,9	40,0	9,9
1990	99,2	30,4	42,4	10,4

* Az 1950-1965-ös adatok a 14-16 éves népességre érvényesek.

1. táblázat

Forrás: Oktatás, művelődés 1950-1980. KSH, 1982.

Magyar Statisztikai Évkönyv, KSH, 1990.

Az Országos Tervhivatal korábbi számításai szerint az összes pótlólagos munkaerő-szükséglet, amely 1981–1985 között kerekén 760 ezer, 1986–1991 között 680 ezer, 1991–2000 között 1 millió 400 ezer fő lesz. Ezzel szemben az összes pótlólagos munkaerő-fedezet, amely a nyolcvanas évek első felében 710 ezer főnek számítható, a nyolcvanas évek második felében is kerekén 710 ezer, a kilencvenes években pedig 1 millió 400 ezer főnek várható. Egyetlen olyan időszak van tehát, amelyben az összes „fedezet” várhatóan meghaladja az összes „szükségletet”, ez éppen a nyolcvanas évek második fele és az évtized fordulója. Még világosabb ez az összefüggés, ha csak az ifjúsági munkaerőforrást vesszük figyelembe: ebben az esetben e számítás szerint mintegy 680 ezer munkahelyre 700 ezer fiatal pályázik majd. Más számítás – amely másfajta népességprognózist vett figyelembe – még nagyobb eltérést jelez erre az időszakra: 630 ezer megüresedett munkahelyre 730 ezer fiatal pályázót. A prognózisok túlságosan derűlátóknak bizonyultak!

1980-ban kerekén 1 millió 300 ezer fő végzett ipari tevékenységet a fizikai dolgozók közül. A hetvenes években arányuk emelkedett ugyan, de a korábbi időszakoknál lényegesen lassabban. Az új tendencia az volt, hogy nem a közvetlen termék-előállításban dolgozók aránya nőtt, hanem a velük kapcsolatban álló kiegészítő, karbantartó, javító, szállító stb. tevékenységek aránya. A hagyományosan ipari termeléshez kötött elhelyezkedési lehetőségek nem bővülnek – mint korábban annyi éven át –, hanem szűkülnek.

Ellentmondásos az építőiparban foglalkoztatottak létszámváltozása is. Az építőipari tevékenység az elmúlt évtizedben nőtt, de egyidejűleg növekedett az olyan építőipari tevékenység aránya is, amelyet *más ágazatban* tartottak nyilván. Várható, hogy ez így folytatódik. Ebből következően a hagyományos („zöldmezős”) építőipari nagyvállalatok létszáma jelentősen csökken; az elhelyezkedési esélyek javulása pedig a különféle kiegészítő építőipari tevékenységek területén várható.

A mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak aránya a hetvenes és nyolcvanas évek folyamán erősen csökkent, viszont nőtt azoknak a száma, akik ott kiegészítő foglalkozást végeztek. Elsősorban arra lehet számítani, hogy a fiatalok nem a hagyományos mezőgazdasági tevékenységekben tudnak elhelyezkedni, hanem a mezőgazdasági kiegészítő tevékenységekben. Más területek (szállítás-hírközlés, szolgáltatás, anyagmozgatás stb.) közül elsősorban a kereskedelem bővült az elmúlt évtizedben. Minthogy itt hosszú lemaradást kell behoznunk bolthálózatban csakúgy, mint különféle szervizekben, márkaboltokban és specializált szaküzletekben stb., joggal gondolhatjuk, hogy ez a terület például fölvevője lehet a nagyobb létszámú fiatal korcsoportnak.

Az itt hivatkozott trendek és előrejelzések még nem vehették figyelembe azokat a drámai változásokat, amelyeket a gazdasági szerkezet átalakítása, a privatizáció és a hagyományos piacok összeomlása okozott. Mégsem csupán „történeti” érdekességgént érdemes ezeket fölleleveníteni. A nyolcvanas évek második felében

kirajzolódó problémák nem szűntek meg, hanem a vártnál is jobban megnövelték a munkaerőpiac feszültségeit.

Az iskolázottság emelkedése

„Ha a népesség tanulni kezd, mihamar még több képzést akar. Ha az írástudatlan... szülőök gyermeke megtanul olvasni és számolni az elemi iskolában, tovább akar menni középiskolába, s ha teheti, az egyetemre is. De ha az általános iskolánál nem is jut tovább, ragaszkodni fog hozzá, hogy gyermeke többre vigye. Így az oktatás iránti társadalmi igény elkerülhetetlenül hatványozódik, tekintet nélkül arra, mi történik a gazdasági életben, történt-e változás az oktatás rendelkezésre álló erőforrásaiban.” Coombs (1971) optimista meggyőződést sugalló megállapításai a hatvanas évek végén születtek, amikor a gazdasági növekedés megszakítatlannak látszott. Hasonlókat idézhetnénk nemcsak a külföldi, hanem a hazai szakirodalomból is. A nyolcvanas évektől már több kétséggel vizsgáltuk a növekedésre vonatkozó jóslatokat.

De indokolt-e a fentieket alapvetően kétségbe vonó pesszimizmus? A magyar népesség iskolázottságát közlő több évtizedet átfogó statisztikai idősorok a magasabb iskolázottsági fokozatok folyamatos terjedését bizonyítják. Nagy József (1977) elemezte e folyamatokat, és az újabb adatok birtokában a statisztikákból hasonló következtetések olvashatók ki.

Az egyetlen iskolai osztályt sem végzetek aránya a 10 éven felüliek között 1978-ra 1-2%-ra mérséklődött, ez a szint fennmaradt két évtizeddel később is. Az iskolába járás gyakorlatilag teljes körűvé vált, bár a népesség egy kis hányada egészségi okok miatt továbbra sem lesz képes iskolába járni, egy további hányada feltételezhetően nem pótolja társadalmi okok miatt hiányzó iskolázását (mindenekelőtt a cigányság egyes csoportjairól van szó, azokról a ma 35 éven felüliekről, akikre „nem vonatkozott” a tankötelezettségi törvény).

Az általános iskolát a 15 éven felüli népességnek mintegy kétharmada végezte el. Ezen iskolatípus terjedésének legdinamikusabb szakasza az 1949–1970 közötti időszak, amikor a nyolc osztály kötelezővé tétele viszonylag gyorsan, viszonylag sok ember számára tette lehetővé ennek az iskolázottsági szintnek az elérését. 1970 óta az általános iskola terjedésének üteme csökken, főként azért, mert nincsenek olyan tömegek, amelyeket egyszerre lehetne bevonni a kötelező iskolázásba. A fiatalabb nemzedékek, évfáratok túlnyomó többsége eljut az általános iskola befejezéséig, az idősebbek életkoruk vagy a hiányzó társadalmi munkahelyi ösztönzők, illetőleg kényszerek miatt nem törekednek az alapiskolázottság megszerzésére.

1949 és 1970 között az érettségizettek aránya stagnált. A két háború közötti kultúrpolitika minden rendelkezésre álló eszközzel törekedett megakadályozni a középiskola (gimnázium) tömegesedését. 1945-től kezdve gyorsult meg terjedése.

Az érettségizettek arányában a leggyorsabb növekedést 1970–1980 között tapasztalhatjuk, jóllehet ebben az évtizedben a folyamat dinamikája már mérséklődött. Újabb lendületet ennek a folyamatnak az adhat, ha – amint az alacsonyabb iskolai fokozatoknál is történt – az iskolázás feltételei jelentősen nagyobb számú fiatal befogadására teremtenek lehetőséget (Forray, 1983).

Az iskolázottság emelkedésének legfontosabb hajtóereje a mindenkori szülői nemzedékek iskolázottságának emelkedése. Erdész Tiborné és Timár János (1966) a hatvanas évek elején végzett széles körű statisztikai feldolgozás alapján bizonyították a hipotézist, hogy a szülők iskolázottságának emelkedésével egy évtized alatt 5%-ponttal növekedhet a kitűnő és a jeles tanulók aránya, következésképpen a középiskolai továbbtanulási igény. Erdész Tiborné (1979) egy későbbi elemzésében ezt az összefüggést újból bizonyította, Nagy József (1977) pedig a folyamatok belső törvényszerűségei alapján állapította meg a középiskolai továbbtanulási igény növekedését. Nincsen okunk tehát kételkedni az iskolázottság további emelkedésében, a magasabb iskolafokozatok terjedésében. Ám az elmúlt évtizedek oktatási „expanziója” ellenére a fiatalabb nemzedékek számottevő hányada nem jutott el valamilyen középfokú iskola elvégzéséig (2. táblázat).

A fiatalok alsó- és középfokú iskolázottsága

Életkor (év)	Legmagasabb iskolai végzettség				
	8 osztálynál kevesebb	Általános iskola	Szaktanulmány- képző	Középiskola, (gimn., szk.)	Együtt
18-19	5,2	32,8	33,5	28,5	100,0
20-24	4,9	36,8	31,9	26,4	100,0
25-29	4,4	40,9	28,6	26,1	100,0
30-34	6,0	42,5	23,8	27,7	100,0

* Forrás: Várhegyi, 1983.

2. táblázat

A népszámlálási adatok természetesen tartalmazzák az esti és a levelező formában szerzett iskolai végzettséget (nem tartalmazzák azonban az üzemi keretek közötti, nem iskolarendszerű szaktanulmányképzést), ezrei magyarázható, hogy a 18–19 éveseknél magasabb az általános iskolai végzettséggel nem rendelkezők aránya, mint az idősebb korcsoportokban. A legfiatalabbaknál számíthatunk továbbá arra, hogy viszonylag sokan szerzik meg munka mellett az érettségi bizonyítványt (az érettségizőknek huzamosabb idő óta csaknem kétfél napos munka mellett tanult), valamelyest nőni fog tehát a legalább érettségizettek, csökkenni a leg-

feljebb szakmunkásképzőt végzettek, kis mértékben a befejezetlen általános iskolai végzettséggel rendelkezők aránya.

Előre nehezen becsülhető, hogy a szakmunkásképzés hagyományos rendszere milyen mértékben omlik össze, és milyen új formák fognak kialakulni a szakképzettség megszerzésére. Következésképpen egyelőre statisztikailag semmiképpen sem ragadható meg a jelenlegi változások hatása.

A fiatal korcsoportok iskolázottsági szintje jelentősen magasabb az össznépszerűség átlagánál, azonban nem „minőségileg” más. A magasabb iskolai végzettségek ugrásszerű növekedésére természetesen az előttünk álló évtizedben sem számíthatunk. Azt azonban meglehetősen biztonsággal megállapíthatjuk, hogy a folyamat tovább tart (kedvezőtlen esetben a dinamikája nem változik), az újabb korcsoportok iskolázottsági szintje valamivel magasabb lesz az előttük járókénál. Ez az iskolázottsági színvonal jelentősen alatta marad annak, amit az általános iskolát végző, illetve a középiskolát elkezdő fiatalok szándékai, tervei alapján várni lehetne – nem utolsósorban a lemorzsolódók minden iskolatípusban magas arányai miatt –, mégis kihívást jelent az alacsonyabb képzettségi, iskolázottsági szintre „berendezkedett” munkáltatók számára (Kiss – Schüttler, 1983; Kiss, 1983).

A képzettségi szerkezet változásai

Az általános iskolát nyolc tanév alatt az első osztályba beiratkozott tanulóknak 86-87%-a végzi el. Ez az arány magasnak mondható, ha tekintetbe vesszük: egy iskolafokozat kötelezővé tétele – még ha a nagyobb tanulólétszámok befogadásának személyi és tárgyi feltételei meg is teremthetnek – több nemzedéken át tartó folyamat során éri el az általánossá válást. Az 1960 és 1980 közötti időszakban a lemorzsolódók aránya 27%-ról csökkent 13-14%-ra, azaz húsz év alatt feleződött. A nyolcvanas években nem gyorsult e folyamat. Egyrészt azért nem, mert elértünk egy olyan szintet, amelyet túlhaladni a nemzetközi tapasztalatok szerint is csak igen kis lépésekben, fokozott oktatás- és társadalompolitikai erőfeszítésekkel lehet, másrészt azért, mert az általános iskola az évtized második felétől első sorban a magas tanulólétszámok problémájával küszködött, s ez a helyzet csökkentette a lemaradók felzárkóztatásának esélyeit.

Az általános iskolából lemorzsolódók aránya mindenképpen magasnak mondható, ha tekintetbe vesszük, hogy évente mintegy 20 000 fiatalat érint. Egy részük ugyan – amint a népszámlálás adatai mutatják – előbb-utóbb megszerzi az általános iskola elvégzését bizonyító igazolványt, a munkaerőpiacon azonban csonka iskolázottsággal lép.

Az általános iskolai lemorzsolódás területileg jellegzetesen eltérő képet mutat. Budapesten, a nagyobb városokban sokkal kevesebb fiatalat érint (arányuk jóval alatta van a 10%-nak), a falvas településszerkezetű megyékben az átlagosnál sokkal többet (az általános iskolások 20–25%-a). Ez a területi aránytalanság

összefügg a helyi lakosság társadalmi szerkezetével: az igen alacsonyan vagy egyáltalán nem iskolázott szülők gyermekei között gyakoribb az általános iskolai sikertelenség. A társadalmi hatások halmozódnak, sokszorozódnak is. Egyrészt olyan formában, hogy az alacsony iskolázottságú, képzettségű szülők gyermekei sikeresebben teljesítik az iskolai követelményeket olyan környezetben, ahol a szülők többségére a magasabb iskolai végzettség, képzettség a jellemző, mint ahol a homogén alacsony társadalmi státus dominál. Másrészt olyan formában, hogy a lakóhelyek (települések) rossz és romló társadalmi, gazdasági, infrastrukturális feltételei szelektív vándorlási folyamatokat váltanak ki: a törekvőbb, a képzettebb lakosság elvándorol, s fokozottan koncentrálódik, dominálóvá válik az iskolát nem értő, követelményeit teljesíteni nem képes népesség. Nehezen becsülhető az iskolák körzetiesítésének hatása, következésképpen az is, hogy az új falusi iskolák telepítésének gyorsulása milyen befolyást fog gyakorolni az iskolai sikerességre.

Az országos átlag mögött tehát az rejlik, hogy egyes helyeken (például Budapesten, a nagyvárosokban, a dinamikus kisebb településeken, az urbanizált térségekben) a megfelelő korú fiatalok szinte teljeskörűen választhatnak a középfokú továbbtanulás különböző útjai között, másutt (az ún. depressziós területeken) a fiatalok jelentékeny része az általános iskola befejezéséig sem tud eljutni. Az utóbbiak nemek szerinti megoszlásáról nincsenek adatok, csak feltételezni lehet, hogy a lányok között többen vannak, akik később sem végzik el az általános iskolát: a családi, a női szerepek erősebb tradicionális kötődése, a hiányzó munkalehetőségek erősítik meg ezt a feltételezést. E falvakban élő fiatalok számára munkalehetőségként a helyi mezőgazdaságban végzett segéd-, illetve alkalmi munka kínálkozik, vagy a távolabbi ipari telephelyekre való napi vagy heti ingázás. Az általános iskolából lemorzsolódó – valamint a kisegítő iskolát végzett – fiatalok közül toborozta néhány hagyományosan „nehezen beiskolázható” szakma az utánpótlását (például a bányászat), amelyek a szakmaszerzéssel egyidejűleg általános iskolai vég bizonyítványt is adtak. (Más kérdés, hogy az így „odacsábított” fiatalok egy része tanköteles korának betöltésével, az általános iskolai vég bizonyítványt is megszerezve abbahagyja a szakmatanulást is, általános iskolát végzett, szakképzetlen munkaerőként jelenik meg a munkaerőpiacon.)

Az egyszerű fizikai segédmunkára „képzett” fiatalok tehát az ipari centrumoktól távol eső, rossz közlekedési helyzetű településeken koncentrálódnak. A területi feszültségeket növeli, hogy a piacerzékeny gazdasági körülmények közepette még az elmúlt időszaknál is kevésbé lehet arra számítani, hogy ilyen térségekben új munkalehetőségek telepednek meg.

Az elmúlt másfél-két évtizednek talán a legnagyobb jelentőségű oktatási folyamata az általános iskolát végzettek között a továbbtanulni kívánók arányának növekedése volt (3. táblázat). A továbbtanulásra nem jelentkezők arányának csökkenése a nyolcvanas években folytatódott, s az eddigi törésmentes folyamat valószínűvé teszi, hogy az előttünk álló években sem kell visszaesésre számítani.

Miközben stagnált a szakmunkásképzésbe törekvők aránya, jelentősen növekedett a szakközépiskolába készülők. Növekedett, ha kismértékben is, a gimnáziumban tanulni szándékozók aránya is. Az országos adatok alapján úgy látszik, hogy a középfokú továbbtanulás iránti érdeklődés növekedése egyik szempontból a középiskolában, másik szempontból a szakirányban továbbtanulni szándékozók arányának növekedésével járt együtt.

Az általános iskolát végzők létszáma és a továbbtanulási szándék (%-ban)

A végzés éve	A végzők száma	Gimnáziumban	Egyéb középiskolában-	Szakmunkásképzésben	Szakis-kolában	Nem jelentett
1967	163800	15,8	25,8	40,6	1,7	16,1
1971	166500	15,5	23,4	45,5	2,2	13,4
1975	127200	18,7	27,4	45,5	1,5	6,9
1980	119941	18,3	33,0	42,2	2,8	3,5
1985	131285	19,0	31,2	42,5	4,2	
1989	171448	18,0	32,6	43,1	3,2	3,2

Forrás: MM Statisztikai tájékoztató, 1989.

3. táblázat

Az érettségizetteknek mintegy kétötöde jelentkezik felsőoktatási intézménybe, mintegy negyedüket veszik fel az érettségi évében nappali tagozatra. A nappali tagozatok névleges férőhelyeinek száma a múltban is alig követte egy-egy korosztály létszámának változásait, a nyolcvanas években megfigyelhető csekély emelkedés aligha ellensúlyozza a hetvenes évek közepén születettek „demográfiai hátrányát”. Az esti és levelező tagozatok kevésbé kötött létszámkeretei viszont – ha sok személyes áldozat árán és a szakirodalom szerint alacsonyabb oktatási színvonalon – sokaknak teszi lehetővé a diplomássá válást. Kétséges azonban, hogy az előttünk álló évtizedben a felsőoktatás milyen mértékben vállalja az ilyen oktatási formákat.

A felsőfokú továbbtanulási szándékok, az értelmiségivé válás igénye – legalábbis ma még – nem mutat olyan növekedő tendenciát, mint amelyet a középiskolával kapcsolatban megfigyelhetünk. Szociológiai kutatások eredményei alapján arra lehet következtetni, hogy az alacsonyabban képzett, alacsonyabb társadalmi státusú rétegek kisebb arányban szándékoznak felsőfokon taníttatni gyermekeiket, mint korábban. A felsőfokú továbbtanulásnak az értelmiségi és a vezető rétegben státusmegőrző funkciója van, a szellemi foglalkozásúak, illetve a szakmunkások egyes csoportjai számára jelent reális perspektívát, társadalmi felemelkedést gyermekeik értelmiségivé válása. A középiskolai oktatásnak a szakközépiskola bázisán történt kiterjesztése is hozzájárult ahhoz, hogy mérséklődtek a felsőfokú továbbtanulás iránti igények: hagyományosnak mondhatóan (hiszen legalább két évtized

adatairól van szó) a középiskolásoknak kevesebb mint a felét tanító gimnázium juttatja a felsőoktatásba a hallgatóknak több mint a háromnegyedét. Egyes értelmiségi foglalkozások nem egyértelmű társadalmi elismertsége — ami a fizetésekben, a jövedelmekben éppúgy kifejeződik, mint a munkavégzés önállóságának és alkotó jellegének korlátozásában —, vagy egyes szakterületeken a krónikus alulfoglalkoztatottság nem föltétlenül a túlképzés tünete, sokkal inkább annak a jele, hogy a gazdaság még mindig nem kényszerült a szellemi tőkével való takarékos bánásmódra.

Számos, társadalmi eredetű hatás következménye, hogy az elmúlt évtizedben felsőfokú továbbtanulásra jelentkezők aránya (a kisebb létszámú korcsoportok miatt a száma is) stagnált, illetve csökkent. Ez a csökkenés természetesen nem egyformán érinti a teljes felsőoktatást: továbbra is sokszoros a túljelentkezés a tudomány- és orvostudományi egyetemeken, ugyanakkor számos műszaki egyetem, illetve azoknak bizonyos karai, valamint a műszaki főiskolák alig tudják betölteni férőhelyeiket.

Területi feszültségek

A területi feszültségek a fiatalok lakóhelyének, jelenlegi képzési helyének és lehetséges munkába állási helyének földrajzi különbözőségéből erednek. Pontosabban abból a körülményből, hogy a lakóhely, a kívánatos munkahely és az iskola nemcsak hogy nem található egy helyen — azonos településen vagy település-együttesben —, hanem közöttük a közlekedés is nehezen oldható meg. A helyzet, mint ismeretes, részben az iskolahálózat fejlesztéséből, részben az ipartelepítési politikából adódott. A jelenlegi körülmények a hetvenes évek folyamán alakultak ki, illetve állandósultak. Ezt a település- és területfejlesztés egyik legfontosabb problémájaként kell kezelnünk.

Az 1980-as népszámlálás megyei adatai szerint — a legutóbbi népszámlálásból ilyen adatokkal nem rendelkezünk — a 0–29 éves fiatalok a lakosság 38–50%-át alkották, területileg jellegzetes eltérésekkel. Az ország délkeleti mezőgazdasági megyéiben és Budapesten arányuk mélyen az országos átlag alatt maradt. Ezzel szemben az észak-keleti megyékben, elsősorban Szabolcs-Szatmár-Beregen az ott élő népességnek kerekén a fele harminc éven aluliakból állt (de hasonlóan magas az arányuk például Fejér megyében is). A legurbanizáltabb észak-dunántúli megyékben a fiatalok aránya valamivel az átlag fölött van (44–47%), a Dunántúl déli felében pedig valamivel az átlag alatt (43–44%). Különösen elgondolkodtató a hagyományok tartós továbbélése ezeken a területeken. Az ország északkeleti sarka már több mint egy évszázada népességekibocsátó területnek számít; a dél-alföldi körzetek pedig nemcsak a születésszámban, hanem más demográfiai magatartásaikban is eltérőek (öngyilkosság).

A jövőre nézve mindebből előre jelezhető, hogy a fiatal többletmunkaerő elsősorban az észak-keleti megyékben, részben pedig a Dunántúl középső térségében jelentkezik. Már ennek alapján is lehetséges néhány területi feszültséget előre jelezni, elsősorban azokban a zömmel mezőgazdasági jellegű térségekben, amelyekben a közvetlenül mezőgazdasági termeléssel kapcsolatos munkahelyek száma csökken.

Az elhelyezkedési lehetőségek területi megoszlása korántsem illeszkedik a fiatal népesség így kialakuló területi különbségeihez. A nyolcvanas évek közepéig egyértelmű volt, hogy mindenekelőtt a nehéziparral rendelkező térségek igényeltek egyre több munkaerőt (Nógrád például 6, Veszprém pedig egyenesen 14 százalékos munkaerőhiányt jelzett, Budapest után a második legnagyobb volumenű fejlesztést tervezett); éppen azok a térségek, amelyekben először jelentkeztek drámai módon az elhibázott iparfejlesztés következményei.

A munkavállalás és elhelyezkedés szempontjából már most is, később pedig egyre inkább azok a fiatalok kerülnek hátrányba, akiknek a lakóhelyén és térségében nincs megfelelő munkahelyválaszték, azaz nincsenek alternatíván választható munkahelyek. Egy korábbi kutatásunkban kísérletet tettünk az ilyen térségek körülhatárolására. A hetvenes évek második felének, valamint az évtized fordulójának adatai alapján akkor azt találtuk, hogy a leginkább hátrányos helyzetben a Hajdúság egyes térségei (például a tiszafüredi, hajdúnánási vagy püspökladányi körzet), Borsod-Abaúj-Zemplén aprófalvas térségei (például Encs és vidéke), az egykori Sárköz, a főváros ún. külső gyűrűjébe tartozó Ráckeve és vidéke, a Dél-nyugat-Dunántúlon pedig Lenti és Siklós térsége vannak. E területeken ugyanis mindössze hat-nyolcféle választék állott a pályaválasztók és munkába lépők rendelkezésére, míg az ország legnagyobb részében csaknem tizenötféle alternatív munkahely. Egy céltudatos területfejlesztési politika a kirívó egyenlőtlenségeket viszonylag rövid távon is mérsékelheti, ugyanakkor az alapvető területi különbségek orvoslásához egy-másfél évtized sem biztosan elegendő.

A földrajzi, települési és közlekedési problémákat az súlyosbítja, hogy az oktatás és szakképzés intézményhálózata csak nehézkesen vagy sehogyan sem képes követni a fiatalság területi eloszlását, illetve a gazdálkodó szervezetek telephelyhálózatát. Az iskolahálózat, a településhálózat, a gazdaság területi szerkezete olyan tényezők, amelyeknek igen jelentős hatásuk van a fiatalság iskola- és pályaválasztására, munkavállalására. E településszerkezetre abban a vonatkozásban utaltunk, hogy a stagnáló vagy hanyatló falusi térségekben fokozódó mértékben koncentrálódik és termelődik újra az igen alacsony, illetve csonka iskolai végzettségű népesség. Ha ilyen szélsőséges formában nem is, de hasonló folyamatokra gondolhatunk az ország nagyobb területein is.

Az aprófalvas dunántúli, az észak- és kelet-magyarországi területeknek nincsenek valódi városi központjai, nincs kiépült sokrétű képzési kínálatuk. Ha van is városi központjuk, a közlekedési viszonyok elmaradottsága folytán a városi ja-

vakhoz a környék népe — akár mint tanuló, akár mint munkavállaló — csak nehézségek és áldozatok árán juthat hozzá. Egyúttal ezek az országnak azok a területei — hasonlóan az egykori mezővárosokhoz, amelyeknek nagy tanyás vidékük van —, ahonnan a legtöbb általános iskolát befejező fiatal a szakmunkásképzésbe jelentkezik/jelentkezne, ahol a legalacsonyabb a szakközépiskolába, s kirívóan alacsony a gimnáziumba készülők aránya. Mivel ezeken a területeken kevés a kvalifikációt igénylő munkalehetőség, középiskolai szintű szakképzés évtizedeken át főként csak a lakossági szolgáltatás számára, kis létszámban, s a szakmunkásképzés keretei között folyt. A szakképzésben érvényesülő specializáció a képzettségnek megfelelő elhelyezkedést akadályozza akkor is, ha a lakóhelyen működik ilyen iskolatípus: az évente egy-egy osztálynyi, azonos szakismerettel rendelkező fiatalnak a környéken működő üzemek, intézmények, termelőhelyek nem képesek megfelelő munkaalkalmat biztosítani.

A fiatalok ezeken a vidékeken vagy a helyi (közeli) gimnáziumot (esetleg az egyetlen szakközépiskolát) kénytelenek választani, vagy családjuktól távol képzettséget szerezni, amit lakóhelyükön nem feltétlenül tudnak majd konvertálni. Az előbbi megoldást főként lányok választják — így alakulnak ki azok a gimnáziumok, ahol a tanulók között egyetlen fiú sincsen. Az utóbbit főként a fiúk — közülük kerül ki az iparosodott területek, nagyvárosok munkásutánpótlásának jelentős része. Kirívó az ellentmondás Budapesten: a szakmunkástanulóknak évtizedeken át több mint a fele vidéki — ugyanakkor a főváros bezárta középiskoláit (a gimnáziumokat és a népszerűbb szakközépiskolákat) a nem helyben lakók előtt (Forray, 1982). Ez a megoszlás a kilencvenes évek fordulójától csak némiképpen módosult a szakmunkásképzés — nyugodtan válságosnak nevezhető — helyzete miatt.

A lakó- és a munka/tanulóhely közötti nagy földrajzi és/vagy közlekedési távolság azért problematikusabb nálunk, mint sok fejlett országban, mert a költözködést a lakáshiány nehezíti, ha nem teszi egyenesen lehetetlenné (Härnqvist, 1978). A fiatalok, a fiatal munkaerő képzettségének magasabb szintje és az életmód javításának csekély lehetőségei között növekedik a feszültség. Ennek a feszültségnek a feloldása egyénileg csak nagy áldozatok árán lehetséges: vállalva a lakóhelyen a képzettség szintjének, irányának nem megfelelő foglalkozási lehetőséget, vagy vállalva a napi, heti, havi ingázást család és munkahely között.

E tényező — a fiatalok viszonylag magas aránya, az egyoldalú vagy hiányos munkahelyválaszték és a képzési kínálat szűkösége — tanulságosan összefonódik egy-egy megye fejlődésében, kiváltképpen akkor, ha az ésszerűtlen és csak az aktuális politikai szándékokat kiszolgáló döntések növelték a feszültségeket. Példaként Komárom—Esztergom megyére utalunk. A megye ún. urbanizációs tengelye — az Esztergom—Dorog—Tokod vonaltól a Duna partján sorakozó ipari falvakig (Szőny, Lábatlan, Nyergesújfalu, Almásfüzitő) — statisztikai adatait tekintve egyértelműen a megye legkedvezőbb helyzetű térsége. Viszonylag jó közösségi ellátottsági szint, jelentős ipari munkahelykínálat, fejlett infrastruktúra jellemzi. Tár-

sadalomstatistikai adatai hasonlóan előnyös helyzetet mutatnak: népességének korszerkezete fiatalos, ugyanakkor lakossága viszonylag magasan iskolázott és képzett. Ezek az adottságok arra engednék következtetni, hogy ebben az urbanizációs tengelyben sikerült a képzés és a foglalkozás olyan egyensúlyát megteremteni, aminek eredményeként az itt élő népesség stabilizálódik, sőt vonzást gyakorol a megye (és távolabbi területek) lakosságára is, akik igyekeznek ide vándorolni. Ezzel a várokozással szemben az elemzés során itt mégis azt találtuk, hogy az urbanizációs tengely lakosai között jelentős és növekvő mértékű az elvándorlás. A megye hivatalos és a gyakorlatban évtizeden át megvalósuló fejlesztéspolitikája, a megye vezetése — többek közt a megye gazdasági szerkezetére, valamint társadalompolitikai megfontolásokra hivatkozva — egyoldalúan a szakmai képzést fejlesztette. Mindez növekvő feszültséget eredményezett az ifjúság továbbtanulási szándékai, munkavállalási lehetőségei és a meglévő intézményhálózat között; ennek eredménye (egyéb intézkedésekkel, például a bányászat átmeneti leállítással majd újraindításával egybefonódva) a növekvő mértékű elvándorlás is.

Ez az eset a területi különbségek szerepét jelzi a továbbtanulási és elhelyezkedési törekvésekben. Lakóhely, továbbtanulás és munkavállalás a jövőben is csak az esetek kisebb részében fog egybeesni; és ez a meg nem felelés várhatóan növekvő feszültségeket okoz a fiatal munkavállalók továbbtanulási és elhelyezkedési törekvéseiben még ott is, ahol a munkaadói és a munkavállalói igények globálisan összeegyeztethetőnek látszanak.

A pályaválasztás területi vizsgálata

Különböző társadalmi csoportokba tartozó fiatalok más és más iskolatípusokban tanulnak tovább. Ezt az általános megállapítást számos hazai társadalomkutatás is kielégítően igazolta. Ha tehát a pályaválasztó fiatalokat a társadalmi struktúrában elfoglalt helyük szerint csoportosítjuk, egymástól jellegzetesen eltérő képet kapunk. Ugyanígy: ha az eltérő (középfokú) iskolákat választók szüleinek társadalmi összetételére kérdezzük rá, jellemző különbségeket fogunk kapni. Mindez elégségesen indokolja a pályaválasztás (pályaválasztási szándék) társadalmi rétegenkénti összehasonlítását.

De minden pályaválasztáshoz kettő kell: fiatal, aki pályaválasztás előtt áll és intézmények (vagy munkahelyek), amelyek közül választani lehet. Ezért a pályaválasztásokat nemcsak az határozza meg, hogy a fiatalok és szülei hol helyezkednek el a társadalom struktúrájában, hanem az is, hogy földrajzilag hol élnek: milyen oktatási intézményeket, munkahelyeket ismernek, milyen oktatási intézményeket, illetve munkahelyeket tudnak lakóhelyükről reálisan elérni, megközelíteni. Vagyis a fiatalok pályaválasztása nemcsak társadalmi csoportonként tér el jellegzetesen egymástól, hanem egyúttal területenként is. Aszerint, hogy egy-egy körzetben milyen intézmények és munkahelyek vannak (mióta működnek ott, mennyire tekinthetők állandóknak stb.), a fiatalok és szülei törekvései szintén jellegzetes különbségeket mutatnak. Ez indokolja, hogy a fiatalok pályaválasztását nemcsak társadalmi rétegenként hasonlítsuk össze, hanem területenként is. Éppen ez a szerepe a pályaválasztás területi kutatásának.

A társadalmi jelenségek és folyamatok ilyen területi vizsgálatát a nemzetközi szakirodalomban szociálökológiai kutatásnak nevezik (ezzel különböztetik meg például a biológiai, mezőgazdasági vagy környezetvédelmi kutatásoktól). A szociálökológiai vizsgálatok egy-egy adott környezet társadalmi folyamatait a szükségletek kielégítéséhez nélkülözhetetlen, területileg különböző feltételekkel (termelőerők, infrastruktúra, intézmények stb.) együtt tárják föl. A szociálökológiai szemléletmódot azonban nemcsak a városok és falvak társadalmi-gazdasági vizsgálata során lehet fölhasználni (településszociológia). Ugyanilyen hasznos, sőt nélkülözhetetlen más társadalmi folyamatok megismeréséhez és értelmezéséhez is; például az ingázás vagy a migráció stb. elemzésére. Hasonlóképpen használhatjuk a szociálökológiai szemléletmódot akkor is, amikor az iskolázást, képzést, pályaválasztást stb. analizáljuk. Ilyenkor oktatásökológiáról beszélünk.

A társadalmi „magatartás” (lakossági „magatartás”, egy-egy népességi, etnikai stb. csoport „magatartása”) képletes kifejezés. Azt értjük rajta, hogy bizonyos választási helyzetekben miképpen dönt a vizsgált társadalmi csoport. Például hogy rendszeresen milyen fogyasztási cikkeket vásárol (fogyasztási szerkezet); ha vásárolhat, milyen közlekedési eszközt vesz igénybe inkább; mivel foglalja el magát szabad idejében és így tovább. Emeljünk ki néhány valóban nagyon fontos társadalmi magatartást. Ilyen például a demográfiai magatartás: hány gyermeket hajlandók vállalni a különböző családok; ugyancsak fontos például a bűnözés vagy az öngyilkosság. Ezeknek a mutatói együttesen jellemeznek egy-egy társadalmi csoportot. A továbbtanulással, szakképzéssel, elhelyezkedéssel kapcsolatos társadalmi magatartást, mint majd kifejtjük, a legfontosabbak közé soroljuk.

Amikor a választások, döntések, a „magatartás” fontosságát hangsúlyozzuk, nem az egyes emberek választásaira és döntéseire gondolunk. A társadalmi magatartás természetesen az egyes emberek választásainak az összefoglaló-általánosító elnevezése, csak hogy az összegeződés nem egyszerűen összeadás. *Durkheim* (1978) úgy fogalmazott, hogy a kollektív tudat megelőzi az egyéni magatartásokat, így az egyének elhatározásai a társadalom kollektív tudatából lennének levezethetők. Ez azonban túlzott általánosítás. Egyszerűbben arról van szó, hogy az egyéni – és látszólag spontán – elhatározások tömeges méreteket öltve már túlnövik az egyes embert, s ezért velük az egyes embereknek mint tőlük független, objektív adottságokkal kell számolniuk. Így például a gépkocsivásárlás az egyes családok választásától függ (bizonyos életszínvonalon felül persze), de a motorizáció a maga közlekedési dugóival, környezetszennyezésével, energiaproblémáival már tőlük független tény. Az egyes foglalkozások választása vagy elutasítása hasonlóképp egyéni, spontán döntések függvénye; de a bizonyos ágazatokban kialakuló szakemberhiány, a másutt föllépő túlkínálat s vele az elhelyezkedési nehézségek ismét csak olyan adottsággá válnak, amely azután visszahat a következő egyéni választásokra.

A társadalmi magatartás tehát nem azonos az egyes emberek tudatával, de még a cselekedeteivel sem, hanem azok eredője, és mint ilyen, akaratuktól független adottsággá válhat.

Az iskolázottsággal és szakképzettséggel kapcsolatos társadalmi magatartás kivételesen fontos. Nemcsak azok számára, akik az oktatásügyben dolgoznak, hanem a társadalompolitika számára is. Ennek az az oka, hogy a továbbtanulás, a pályaválasztás olyan távlati vállalkozás minden családban, amelyhez legfőlegbbsen csak lakás- és házipénzt lenne fogható (bár mint minden hasonlat, ez is sántít). Az életpálya és a foglalkozás megválasztásában sűrítve fejeződnek ki az egyéni vágyak, életpálya- és értékek. Az iskolaválasztás és továbbtanulás pedig kiemelt szerepet tölt be az életpályára kalauzolásban. Társadalompolitikailag

aligha lehet eltúlozni annak a morális befektetésnek a fontosságát, amelyet a családok – társadalmi méretekben – gyermekeikre fordítanak.

A társadalomkutatás szempontjából is fontos az iskola- és a szakmaválasztás, mert egy sajátos társadalmi folyamatot segít föltárni. Ennek a társadalmi folyamatnak az a jellegzetessége, hogy az előző nemzedékek iskola- és pályaválasztása, képzettségi és műveltségi szintje (tehát „magatartása”) meghatározza a mindenkori következő nemzedék iskolázottságát és képzettségét (kulturális „magatartását”). Erre a viszonylagos öntörvényűsége korábbi kutatások nem figyeltek föl, jóllehet az egyes nemzedékek jellegzetes magatartásait pontosan írták le. A más szemléletű társadalomkutatások visszatérően bizonyították, hogy a szülők társadalmi hovatartozása (ezen belül is foglalkozása, életpályája, iskolázottsága, jövedelmi helyzete stb.) meghatározzák a gyerekek továbbtanulásának irányát és jellegét, valamint pályaválasztásukat. Ebből a körülményből arra szokás következtetni, hogy az oktatási intézménynek kisebb a szerepe, viszont a család és a társadalmi hovatartozás szerepe – előnyeivel, de persze hátrányaival együtt is – nemcsak nagy, hanem a gyerekek növekedésével együtt mind jelentősebbé válik. Mi viszont arra az összefüggésre mutatunk rá, hogy a továbbtanulás és az iskola hatása majd csak a következő generációnál térül meg. Vagyis éppen azért határozza meg a szülői ház erősen (az iskolánál esetenként erősebben) a továbbtanulást és az elhelyezkedést, mert maguk a szülők már elvégezték (vagy éppen nem végezték el) az iskolát. Statisztikailag meglehetősen biztonsággal kimutatható, hogy a szülők rendszerint legalább ugyanolyan mennyiségű és minőségű iskolázást kívánnak biztosítani gyerekeiknek, mint amennyiben és amilyenben ők részesültek. Gyakoribb azonban, hogy valamennyivel több és magasabb színvonalú továbbtanulást szánnának gyerekeiknek. (A szociológiai szakirodalomban ezt a társadalmi folyamatot nevezik egylépcsős vertikális társadalmi mobilitásnak.)

A pályaválasztási magatartás vizsgálatának lehetőségei és korlátai

Aki pályaválasztást vizsgál, tulajdonképpen társadalmi magatartást vizsgál. Az ilyen vizsgálat kitüntetett területe a középfokú oktatás. Egyrészt azért, mert a középfokú oktatásnak különféle típusai alakultak ki. Más szóval a középfokú oktatás esetében valóságos választási lehetőség – netán éppen döntési kényszer – áll fenn. (Általános iskolát a szülők csak kivételes esetekben választhatnak; ott mindenekelőtt a körzeti iskola áll rendelkezésre.) A középfokú oktatás azért is kitüntetett vizsgálati terület, mert már a hetvenes–nyolcvanas években tömegessé vált Magyarországon a középfokú oktatásba való jelentkezés. A különböző középfokú iskolák választásának gyakorisága eltérő például az egyes megyékben. A vizsgálat nem egyszerűen az aktuális iskolaválasztásra derít fényt, hanem arra is, hogy a vázolt társadalmi folyamat az adott területen pontosan hol is tart. Egy

ilyen egybevetés segítségével — amikor a terület beiskolázási arányait egyrészt az országos átlaggal, másrészt a legfejlettebb (például a főváros vagy az urbanizált városi térségek) területekével hasonlítjuk össze — eléggé megbízható becslést tudunk készíteni arra vonatkozólag is, hogy az adott területen mi várható a középfo-kú oktatással kapcsolatos társadalmi magatartásban.

A pályaválasztási szándékvizsgálatnak vannak korlátai. A legfontosabb, hogy amennyiben következtetni akarunk belőle a társadalmi magatartásra, csak módjával tehetjük. A szándékvizsgálat ugyanis csak elképzeléseket vizsgál, nem pedig tényleges választásokat. A pályaválasztási szándékvizsgálat inkább hasonlított egy-fajta közvéleménykutatáshoz, mint a lakossági döntések vizsgálatához. Ezt a nehézséget úgy enyhíthetjük — bár a szándékvizsgálatok körében maradván teljesen nem fogjuk tudni föloldani —, ha a szándékokat rendszeresen és folyamatosan egybevetjük a megvalósulással. (A pályaválasztási szándékok vizsgálata és a későbbi tényleges iskolaválasztások az eddigi kutatások szerint csak kevésbé térnek el egymástól.)

Kétségtelen viszont, hogy a pályaválasztási szándékvizsgálatnak nagy előnye is van a tényleges döntések vizsgálatával szemben. Ez pedig az, hogy a szándékok kinyilvánításakor kevésbé korlátozza a nyilatkozókat — a gyerekeket és szüleiket — a tényleges versenyhelyzet, kiváltképpen pedig a „verseny” eldőlése. Így a szándékokból határozottabban kitűnnek azok az egyéni törekvések és vágyak, amelyek érvényesülnének, ha módjukban állna érvényesülni.

A vizsgálat terepei

A pályaválasztás területi vizsgálatának tárgya egy-egy társadalmi csoportra jellemző magatartás, pályaválasztás, pályaválasztási szándék. Ennyiben a pályaválasztás területi kutatása szoros rokonságban áll a pályaválasztás társadalmi rétegenkénti vizsgálatával. A területi vizsgálat ott tér el a társadalmi rétegenkéntitől, hogy másképpen kiválasztott társadalmi csoportokat hasonlított össze egymással. Olyan aggregátumokkal dolgozik, amelyek egy-egy társadalmi réteg tagjainak magatartását — esetünkben pályaválasztási szándékait, azok szerkezetét — általánosítva mutatja be (például a segéd munkásokét, a szak munkásokét, az értelmiségieket stb.), és legfeljebb településtípusonként rétegezi a vizsgált mintát. A területi vizsgálat viszont olyan aggregátumokat használ, amelyek azt mutatják meg, hogy az egyik vagy másik földrajzi térségben lakók döntéseinek, „magatartásának” milyen közös jellemzői vannak. A területi vizsgálat tehát térben lehatárolódó lakossági csoportok, területi-társadalmi közösségek jellemző magatartását — esetünkben a gyermekek pályaválasztását — hasonlítja össze.

Minden területi vizsgálat alapvető kérdése, hogy mekkora területi-társadalmi egységet válasszunk az összehasonlítás tárgyául. Területi-társadalmi egység lehet például az ún. szomszédsági egység, tehát az egy vagy néhány háztömbben együtt lakók. Ugyanígy lehet területi-társadalmi egység egy falu, egy városi kerület, egy város és vidéke (városkörnyék), egy földrajzi táj (kistáj vagy nagytáj), egy régió, országrész is.

Az oktatásökológiai vizsgálatok hagyományos elemi egysége azonban a beiskolázási körzet. Azt a földrajzilag is meghatározható környéket értjük rajta, amely egy-egy iskola fölvevő körzetével azonos. Ha általános iskoláról van szó, akkor ez a fölvevő körzet rendszerint valóban fedi azt, amit a település-szociológusok szomszédsági egységnek, a területi statisztikusok egy vagy több népszámlálási körzetnek neveznek.

A pályaválasztás területi vizsgálatát az általános iskolák és fölvevő körzeteik összehasonlításával kezdhethetjük. Ez azt jelenti, hogy a pályaválasztás alakulásának elemzésében elemi egységnek tekintünk egy-egy iskolát a maga ellátottságával, felszereltségével, a lakóhely településfejlettségét; emellett pedig természetesen megnézzük, milyen az ott lakó szülők társadalmi (foglalkozási, iskolázottsági) összetétele. Ezek a tényezők együttesen alakítják ugyanis a pályaválasztást. Minden eddigi vizsgálat arra az eredményre jutott, hogy a felsorolt tényezők – a lakóhelyi környék fejlettsége, az általános iskola felszereltsége és ellátottsága, valamint a szülők társadalmi összetétele – egymással is szorosan összefüggenek. Köznapi tapasztalatainkkal is megegyezik, hogy fejlettebb, városiasabb környezetben rendszerint iskolázottabb, képzetlenebb szülők laknak, és az általános iskolai ellátás is színvonalasabb. Ilyen környezetben jellegzetesen másfajta iskolát és szakképzést választanak a gyerekek, mint a fejletlenebb, falusiasabb környezetben, ahol az ott élők iskolázottsága-képzettsége alacsonyabb, és ahol az iskolai ellátás színvonala is hagy maga után kívánnivalót.

A település

Nagyobb területi egységeket nyer az elemző akkor, ha középfokú oktatási intézmények felvevő körzetét hasonlítja össze egymással aszerint, hogy milyen társadalmi összetételű szülők küldik oda a gyerekeiket. A területi-társadalmi egységet ilyenkor a középfokú oktatási intézmény jelenti a beiskolázási körzetébe eső általános iskolákkal, valamint természetesen mindazokkal a szülőkkel, akik gyerekeiket oda kívánják járatni. Ha a település elég nagy, akkor ez rendszerint egybeesik magával a településsel (például egy kis- vagy középváros esetében).

Az így kialakított területi egységek érthetően nagyobbak; átfedések is lehetnek közöttük. Ha azonban ezeket fogjuk összehasonlítani egymással, további fon-

tos információkhoz jutunk. Mindenekelőtt persze ahhoz, hogy milyen társadalmi összetételű csoportok gyerekei választják az egyik, és milyenek a másik középiskolát (szakmunkásképzőt). Továbbmenve azonban fény derül arra is, hogy rendszerint milyen településről vagy a város melyik részéből jelentkeznek többen az egyik intézménybe, és honnan a másikba. Az sem elhanyagolható, hogy bemutassuk: melyik általános iskolából jelentkeznek rendszeresen ilyen vagy olyan középfokú oktatási (képzési) intézménybe. Kiegészítheti a képet, ha egy-egy középiskolai felvevőkerületet a településfejlettség (kommunális, infrastrukturális ellátottság stb.) szempontjából is mérlegelünk.

Városi térségek

Nagyobb területi egységeket nyerünk akkor, ha a pályaválasztást például egy megye eltérő vidékein próbáljuk megvizsgálni. Ehhez különböző adminisztratív lehatárolások lehetnek segítségünkre (például városkörnyékek), illetve több középiskola és szakmunkásképző együttes fölvevő körzete. Az elemzés szempontjából ezt az utóbbit ajánlanánk, ha nem jelentene igen nagy munkát egy megyén belül adatszerűen is lehatárolni, hogy mely középfokú iskolák pontosan melyik térséget látják el. Ehelyett a következőket javasolhatjuk:

- A megszokott, elfogadott térségszemléletet (például a Tolna megyei Tamási és Pincehely térsége nem azonos Dunaföldváréval stb.). Ez rendszerint az egykori járások szemléletén alapul.
- Az egykori középfokú körzeteket, amelyek szintén a járásokon alapultak, országosan csekély korrekcióval.
- Egy megye néhány kiemelkedő településének, városának egymástól viszonylag jól elhatárolható térségeit (például a Békés megyei Békéscsaba–Gyula–Békés településegységtestől jól elhatárolódik a Mezőkovácsháza–Battonya–Mezőhegyes körzet, illetve a Szeghalom–Vésztő és a Szarvas–Kondoros vidék). A legtöbb település több-kevesebb biztonsággal így besorolható.
- Földrajzi kistájak (amelyek térfelszíni különbségek alapján alakultak ki). Komárom–Esztergom megyében például Esztergom és a Dunakanyar, a Kis-Alföldnek a megyébe eső területe, valamint a Gerecse északi, illetve déli fele alkothat ilyen kistájakat.

Ennek egyike sem pontos beosztás, csupán megszokáson és szakértői becslésen alapul. Az elemzés menete során akár még módosítható is. Mindenesetre segítséget nyújt ahhoz, hogy egy megye eltérően ellátott, más-más igényeket mutató térségeit a pályaválasztás vizsgálata során föltárjuk.

Az itt élők minden bizonnyal azért is mutatnak más-más pályaválasztási magatartást, mert nemcsak (középfokú) iskolákkal, hanem egyúttal munkahelyek-

kel is különbözőképp vannak ellátva. Ez a térségi szemlélet tehát – szemben az előbb említettekkel – arra is alkalmas, hogy a munkahelyek szívfóhatására rá lehessen mutatni a pályaválasztás elemzésekor. A térségeket is csoportosíthatjuk, rangsorolhatjuk ilyen szempontból.

Egy korábbi kutatás – amely a térségeket az egykori középfokú körzetek statisztikai adataival jellemezte – a következő térségtípusokat különböztette meg:

- fejlett városi térségek,
- egyoldalúan iparosodott térségek,
- nagyvárosaink agglomerációs térségei,
- „mezővárosi” térségek (alföldi középvárosok),
- nagyfalvas térségek,
- aprófalvas térségek.

Legtöbbször természetesen többféle térségtípus létezik egymás mellett. Kutatási eredményeink segítenek besorolni ezeket a térségeket, és néhány általános jellemzőjüket azonosítani. A pályaválasztások elemzésében azonban valójában nem is az a fontos, hogy melyik térségtípusba sorolható be egyik vagy másik város és vidéke. Sokkal inkább annak az összehasonlítása, hogy a településfejlettség, a munkahellyel való ellátottság és az oktatási intézmények együttesen milyen irányba terelhetik egy-egy térség lakosságának pályaválasztási szándékait.

Régiók

A területi egységek alakítása természetesen folytatható, ha az adatokat megyei szinten aggregáljuk, és összehasonlítjuk más megyék pályaválasztási jellegzetességeivel. Ez kézenfekvő megoldás. Az ökológiai szempont azonban itt is azt diktálja, hogy ne csak az egyes megyék pályaválasztási irányait kezeljük együttesen, hanem területi és kulturális-oktatási fejlettségét, valamint népességének demográfiai és kultúrstatisztikai jellemzőit is.

Nagyobb léptékű egységek is kialakíthatók az összehasonlítás számára. Ismert például, hogy a hatvanas években ún. tervezési-gazdasági körzetet alakítottak ki több megye adatainak aggregálásával, a közép- és hosszú távú tervezést megalapozó elemzések, valamint az ipartelepítés és erőforrás elosztás céljaira. Ezek a következők voltak:

- központi körzet (Budapest, Pest megye),
- észak-dunántúli körzet (Győr-Sopron-Moson, Vas, Veszprém, Komárom-Esztergom, Fejér megye),
- dél-dunántúli körzet (Zala, Somogy, Tolna, Baranya megye),
- dél-alföldi körzet (Bács-Kiskun, Csongrád, Békés megye),

- észak-alföldi körzet (Jász-Nagykun-Szolnok, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye),
- észak-magyarországi körzet (Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves, Nógrád megye).

A hetvenes évek óta ez a régiószemlélet a tervezésben és fejlesztésben háttérbe szorult. Ennek ellenére az ország így kirajzolható egyes régiói eltérő sajátosságokat mutatnak, akár ellátottságukat és felszereltségüket, akár ipartelepítésüket és erőforrásaikat, akár pedig népességüket vetjük egybe egymással, akár településhálózataikat hasonlítjuk össze. Így például egy statisztikai vizsgálat eredményeképpen már a nyolcvanas évek közepén megállapíthattuk, hogy míg az észak-dunántúli régióban a tradicionális szakmunkásképzés háttérbe szorult és jobbra a vállalati szférában élt, addig az észak-magyarországi régióban a hagyományos szakmunkásképzés még távlatilag is jelentős tartalékokat mutatott a lakosság érdeklődése szempontjából. Ezt nagyrészt a régiók termelési szekezete és az azokban bekövetkező tendenciaszerű változások magyarázhatják. Sajnálatos, hogy ma ez a regionális szemlélet még inkább hiányzik a társadalompolitikában, mint a nyolcvanas években. (Jól példázza a hiányt a köztársasági megbízottak rendszere, amely társadalomstatisztikai szempontból egymástól eltérő, hagyományosan sem együttműködő megyéket fog össze.)

Módszerek

Adatszükséglet

A mintavételes eljárás az iskola- és pályaválasztás háttérelemei közül az egyéni környezet feltételeire helyezi a hangsúlyt. Azt vizsgálja ugyanis, hogy az egyes választások milyen összefüggést mutatnak a kérdezett családjának a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyével, a családtagok, mindenekelőtt a szülők iskolázottságával, szakképzettségével, a családban domináló értékekkel, nevelési szokásokkal, a kérdezett iskolai eredményességével stb. Olyan csoportokat alakít ki, illetve olyan csoportok magatartását hasonlítja össze, ahol a csoportképző ismérvek a társadalom szerkezetéből vezethetők le, s az egyének személyes környezetének összegeződései.

Feltételezhető és vizsgálható a személyes vagy egyéni környezet mellett olyan környezet is, amely független az egyéntől, amely változatlan marad akkor is, ha az egyén elhagyja, mert saját törvényei szabályozzák. Mindenekelőtt a szűkebb vagy tágabb lakóhely értelmezhető ilyen környezetként. A lakóhely fekvése, társadalmi-gazdasági adottságai, infrastrukturális ellátottsága, intézményei, iskolái, a lakóhely történeti és kulturális hagyományai is éppúgy befolyást gyakorol-

hatnak a pályaválasztási döntésre, mint az egyén helye a családjában, illetve a család helye a társadalmi struktúrában.

A társadalmi jelzőszám — amint az elnevezésből is kitűnik — számszerűsített formában utal egyébként nem kvantifikálható társadalmi jelenségekre. Olyan adatokat kell tehát kiválasztani a jelzőszámok kialakításához, amelyek a vizsgálni kívánt társadalmi magatartásokkal, folyamatokkal értelmezhető kapcsolatban vannak.

A kiválasztás követelménye, hogy a jelenség — amelyet a jelzőszám mutat — elegendően nagy területi szóródással rendelkezzen. Ennek különösen akkor van jelentősége, ha fejlődésre vonatkozó indikátorokat keresünk. Sok társadalmi folyamat közös sajátossága, hogy terjedésében az ún. logisztikus trend (S-görbe) jellemzői érvényesülnek: a lassú terjedés (fejlődés) első szakaszát gyorsuló ütemű szakasz követi, majd olyan szakasz következik, amelyet ismét a lassuló ütem, illetve a stagnálás jellemez. Ez az abszolút vagy relatív telítettségi szint. (Abszolút telítettségi szintről akkor beszélhetünk, amikor a vizsgált jelenség, adottság a teljes népességre jellemző; relatív telítettségi szintről akkor, amikor az adott feltételek között már nem terjedhet számottevően a vizsgált folyamat.) A rádióval rendelkezők aránya ma már például nem „jó” mutató, mert terjedése telítettségi szintet mutat: gyakorlatilag mindenkinek, aki birtokolni kívánja, van rádiója. Ezzel szemben — a társadalom egy másik jelenségköréből véve a példát — a középiskolai végzettség terjedése éppen csak elért a gyorsuló szakaszba, még sok olyan területe van az országnak, ahol kirívóan alacsony az érettségivel rendelkezők aránya.

Olyan mutatókat kell választani, amelyek nem a tágan értelmezett életminőségek, hanem a vizsgálat szűkebb tárgya, például a pályaválasztás kialakulására ható környezeti tényezőknek a megismerésére alkalmasak. Ezenkívül arra is alkalmasnak kell lenniük, hogy becslés készítéséhez legyenek felhasználhatók a vizsgált feltételek megváltozása esetében.

Az adatok kiválasztását, a mutatók kialakítását tehát jelentős mértékben meghatározza a vizsgálat célja: a kutatónak saját társadalomismeretére, szakmai ismereteire kell számítania a legmegfelelőbb tények kiválasztásában. Ennek ellenére érdemes a mutatókiválasztás néhány általános alapelvét összefoglalni:

1. Megfelelőség és érvényesség: a mutató legyen számszerűsíthető, mutasson rá az adott szolgáltatás céljaira, feladataira.
2. Egyediség és megbízhatóság: a mutatók általában ne legyenek átfedőek, hogy elkerüljük a többszörös beszámítást, de némi redundanciával rendelkezhetnek: ez segíthet az adatok ellenőrzésében.
3. Teljesség és komprehenzivitás: a mutatók egyes sorozatai fedjék a kívánt célokat és legyenek elérhetőek.

4. Ellenőrizhetőség: a mért változók nagyrészt hivatalos, ellenőrzött forrásokból származzanak.
5. Költségek: az adatgyűjtés és a munka költségei legyenek mérsékeltek.

Az eltérő vizsgálati célkitűzések, az országoként, régióként eltérő társadalmi-kulturális feltételek következtében a nemzetközi és a magyar szakirodalomban is igen sokféle társadalmi jelzőszám-rendszerrel találkozhatunk. Nincsen tehát egyetlen megfelelő mutatórendszer, egyetlen igazán alkalmas változósor. A következőkben bemutatott mutatók rendszere is egyike a lehetségeseknek. Azokat az adatokat kívánatos megszerezni, amelyeket az iskolázással kapcsolatban a magyar és a külföldi szakirodalom leggyakrabban alkalmazni szokott. Egyúttal feltételezzük azt is, hogy ezek az adatok, illetve a belőlük képzett mutatók a területi-társadalmi feltételek életforma-alakító jellegzetességeire utalnak, s ilyen módon közrejátszanak az ott élők pályaválasztási szándékainak kialakulásában. Ezek a következők:

- demográfiai mutatók (a lakosság száma, a természetes szaporodás, fogyás, a népesség életkori szerkezete, a fiatal népesség aránya stb.);
- társadalmi-gazdasági mutatók (a foglalkoztatottak megoszlása népgazdasági ágak szerint, különös tekintettel a tercier ágazat arányára, a foglalkoztatottak megoszlása munkakör szerint, különös tekintettel a szellemi foglalkozásuak arányára, az aktív és inaktív keresők aránya stb.);
- ellátottsági mutatók (a művelődési, a kommunális, az egészségügyi és szociális stb. ellátottság mutatói);
- közoktatási mutatók (óvodai, általános és középiskolai mutatók, intenzitási stb. viszonyszámok);
- a települési szerepkör mutatói (a település közigazgatási státusa, sajátos települési jelleg, a helyben foglalkoztatottak aránya stb.).

Az adatok feldolgozása

Az ökológiai vizsgálat a kutatásban azt eredményezheti, hogy az elemzéseket több szinten lehet elvégezni. Nem csupán arra kaphatunk választ, hogy az iskola- és pályaválasztás az egyéni környezet mely tényezőivel van összefüggésben, hanem arra is, hogy térben miként jelennek meg ezek az összefüggések: azaz lehetőség nyílik a pályaválasztási magatartásokat a lakóhelyi környezet feltételeivel összefüggésben is megvizsgálni, illetve összehasonlításokat tenni a különböző feltételekkel rendelkező területi egységeken élő, más paramétereikben azonban hasonló csoportok pályaválasztása között. A területi egységeket jellemző adatok elemzésének igen sokféle módszere van az egyszerű gyakorisági eloszlásoktól a

többváltozós matematikai statisztikai elemzésekig. Az eredményeket táblázatokban, grafikus formában vagy térképeken lehet szemléltetni.

Durkheim (1982) klasszikus könyvében a *gyakorisági eloszlásokat* vizsgálva mutatott ki összefüggéseket az öngyilkosság és egyéb társadalmi tényezők között. Ez a módszer ma is alkalmazható. A budapesti kerületek társadalmi arculatát vizsgálva például jól elkülöníthetően rajzolódna ki a munkáskerületek, az értelmiségiek lakta kerületek, s bebizonyosodott, hogy a nyolcadikosok középiskolai (ezen belül is elsősorban gimnáziumi) továbbtanulási szándékainak gyakorisága a jelentős részben értelmiségiek lakta városrészekről a munkáskerületekig haladva csökken. Ennek okait vizsgálva már nem elégségesek a területi mutatók, hogyha túl akarunk lépni a családok társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helye és a gyermek továbbtanulási szándékai közötti már ismert összefüggés Budapest területére vonatkoztatott megjelenítésén. A mintavételes eljárás eredményeit hozzárendelve a területi adatokhoz az is érzékelhetővé vált, hogy az egyes munkajelleg-csoportba tartozó családok iskolaválasztását a lakóhelyi környezetük is befolyásolja: szellemi-értelmiségi környezetben a segéd munkások gyermekei is nagyobb arányban törekednek középiskolába, mint munkáskörnyezetben, a szellemi foglalkozásuak gyermekei a peremkerületekben viszonylag gyakran választanak szakmunkásképzőt (*Forray*, 1982).

A területi egyenlőtlenségek mértékét többféle egyszerű eljárással lehet kiszámítani. A szóródási index (a szóródás terjedelme osztva a minimumértékkel) egyszerűen és közvetlenül mutatja meg, mely változóknál kicsik, melyeknél nagyok a területi eltérések. Az index előnye egyszerűsége mellett az, hogy alkalmas eltérő mértékek összevetésére. A Lorenz-görbe azt mutatja meg, hogy a teljes területi egyenlőséghez képest — amelyet egy négyzetátló reprezentál — a vizsgált jelenség milyen görbét ír le. A Gini-koefficiens egyszerű módszerrel, számítógép nélkül számolható. Korábbi kutatásunkban ezt az eljárást annak vizsgálatára alkalmaztuk, hogyan változott az általános iskolát végzett és az érettségizett népesség területi megoszlása a vonzaskörzetekben az utóbbi népszámlálások során. Lorenz-görbe segítségével megállapítható és ábrázolható, hogy csökkent a magasabban iskolázottak területi koncentrációja, az általános iskolát végzett népesség — legalábbis a járásnyi nagyságú vizsgálati területeinken — közel egyenletesen oszlik meg az ország területén.

Számos, viszonylag egyszerűen számolható és értelmezhető koncentrációs indexet használnak még a területi kutatásokban, ezek közül néhányat minden matematikai statisztikai kézikönyvben megtalálunk. A kiválasztott és itt bemutatott példákkal inkább csak érzékeltetni kívántunk egy lehetséges kérdésfeltevést, gondolatmenetet. Általában akkor van erre szükség, amikor kedvező vagy kedvezőtlen jelenségek, adottságok sűrűsödésének, halmozódásának mértékére vagyunk kíváncsiak. A példák talán azt is érzékeltetik, hogy ezekhez az eljárásokhoz mindig teljes körű adatgyűjtésre van szükség. A tipológiák alapján — ha nem tesznek

eleget ennek a követelménynek – rendszerint nem is lehet, nincs is értelme ilyen számításokat elvégezni.

A területi összehasonlításoknak csak egyik dimenziója a tér, a másik dimenzió az idő.

A keresztmetszeti képek, amelyeket az egyes területekről nyerünk, egymás mellé állítva néha azt sugallják, hogy időbeliséget, fejlődést tételezzünk fel. Az eredményeket interpretálva nehéz ugyanis elkerülni, hogy ne „fejlettségnek” nevezzük például egy terület magasabb iskolázottságát, magasabb szintű továbbtanulási törekvéseit. Ezzel azonban azt is feltételezzük, hogy minden területi-társadalmi közösségnek hasonló utat kell bejárnia. Például Budapesten a legmagasabb a lakosság iskolai végzettsége, itt törekszik a legtöbb gyermek és fiatal elméletigényes középiskolai képzésbe, felsőoktatásba, egyes aprófalvas térségekről mindennek az ellenkezője mondható el. Egy fejlettségi skálán elhelyezve ezeket a területeket, azt is feltételezzük, hogy idővel, megfelelő feltételek biztosításával az aprófalvas térségből is „Budapest” válhat. Hogy ezt a nyilvánvaló gondolati tévedést elkerüljük, törekedni kell arra, hogy minden területi-társadalmi egységet saját történetiségében szemléljünk.

A történetiséget a statisztikai adatokban az idősorok hordozzák. Általában probléma, hogy még a leggondosabban kiválasztott területi egységekről sem áll rendelkezésre megfelelően hosszú időtartam, azon belül is minél több időpontban az igényelt adat. Így a legtöbb esetben meg kell elégedni lineáris trend számításával. Ez egy szintén egyszerű (segédeszköz nélkül is végezhető) eljárás, szabályait sok helyütt megtalálhatjuk. A trendek egy folyamat korábbi időszakában megfigyelt jellegzetességei alapján becslést tesznek lehetővé, hogy hogyan alakul a folyamat a jövőben, ha a feltételek változatlanok maradnak. A legtöbb társadalmi folyamat azonban nem a lineáris trend szabályainak engedelmeskedik. A középfokú oktatás elterjedését ábrázoló S-görbe mellett megfigyeltek például U-görbét, vagy a fürdőkád keresztmetszetére emlékeztető görbét, amelyet kidolgozói egyetemük székhelyéről Koblenzi-kádnak neveztek el. A lineáris trenddel, amely csak vázlatos becslést ad a változás mértékéről, az egyes területeket hasonlíthatjuk össze (például az iskolázottság emelkedésütemének szempontjából), s ez egyik eleme lehet a csoportképzésnek, típusalkotásnak.

A többváltozós összehasonlító statisztikai módszerek közül különösen gyakran alkalmazzák a rendstatisztikai eljárásokat. Ezeknek az a jellemzőjük, hogy a területi egységeket minden változó szempontjából rangsorolják, s szintetikus mértéknek a rangpontszámok összegét teszik meg. A legjobb „helyezést” a legkisebb összegek jelentik. Gyakran különböző eljárásokkal képzett összevont mutatókat, indexeket alakítanak ki a területek meghatározott szempontokból való értékeléséhez, s ezek mentén helyezik el a megfigyelt területi egységeket. Valamivel bonyolultabb eljárás a reprezentatív eltérések módszere. Itt a változók szóródását vizs-

gálják meg, s a területi egységeket úgy rendezik, hogy reprezentálják az „átlagot”, valamint az átlagtól való meghatározott eltéréseket.

Az újabb módszerek közül a leggyakrabban a faktor- és clusterelemzést használják. A faktoranalízis (gyakori változata a főkomponens-analízis) célja, hogy a széles körből gyűjtött (demográfiai, társadalmi, gazdasági stb.) adatok sokasága helyett kevesebb adatból álló háttérstruktúrát alakítson ki. A cluster-elemzést tipológia felállításához szokták felhasználni. Ez — éppúgy mint a faktoranalízis —, az átlagtól való eltérések hasonlóságán alapul. A modernebb módszerek közül az útelemzést és a shift-analízist említjük. Ezeknek a technikáknak az alkalmazásához számítógépek szükségesek, igaz, hogy könnyen hozzáférhető és kezelhető programsomagok állnak hozzájuk rendelkezésre.

Módszertani összefoglalásunk végére hagytuk azt az eszközt, amellyel minden terület vizsgálata kezdődik, és amely eredménye is a területi vizsgálódásnak: a térképet. A térképkészítés módszereinek, technikáinak ismertetése messze vinne tanulmányunk tárgyától. Itt csak azt hangsúlyozzuk, hogy a térképnek tükröznie kell azt a fogalmi apparátust, amellyel a vizsgálat készült, s ki kell emelnie a releváns, a lényeges ismérveket. A jó térkép nemcsak illusztrál — bár illusztrál is —, hanem összefoglal, és olyan összefüggéseket jelenít meg, amelyeket verbálisan nem vagy csak nagyon körülményesen lehetne visszaadni.

A helyes oktatáspolitikai döntések elengedhetetlen feltétele az oktatási rendszerrel kapcsolatos kereslet és kínálat térbeli eloszlásának ismerete. Ennek egyik jellemzője az oktatási intézmények, képzési programok területi megoszlása (kínálat). Ismeretesek olyan kutatások — a korábban hivatkozott magyar kutatások is ilyenek —, amelyek bizonyítják, hogy a térbeli (földrajzi, közlekedési) közelség megkönnyíti a választást.

Ez azonban csak az egyik oldal. Emellett ismerni kell az iskolától való kulturális és szociális távolságot, az „oktatásügyi teret” (amelyben az oktatás működik), annak mértékét, hogy az egyes területek népessége mennyire fogadja el az oktatási intézményeket és tevékenységüket. Megállapítható, hogy az iskolától való földrajzi és kulturális távolság egymást erősíti, s a közelség az egyik oldalon — földrajzi vagy kulturális értelemben — bizonyos fokig kiegyenlíti a távolságot a másik szempontból. Ezek a kutatási eredmények — amelyeket a mindennapi tapasztalatok is megerősítenek — tartalmazzák azt a feltételezést, hogy az iskolaválasztásban, közvetve a pályaválasztásban az intézmények és a lakóhely térbeli fekvése jelentős szerepet játszik. A földrajzi közelségnek annál nagyobb a szerepe, mennél inkább „kulturátávoli” az érintett lakosság. Más szavakkal ez azt jelenti, hogy a magasabban iskolázott, képzett családokból származó gyermekek könnyebben választanak lakóhelyüktől távol eső intézményeket, míg az alacsonyabban képzett családok gyermekeinek iskolaválasztásában az intézmény közelsége inkább meghatározó. Ennek az összefüggésnek a folyamatos vizsgálata, a változások nyomon követése csak ökológiai kutatással lehetséges.

A szűken vett iskolaválasztáson túl a pályaválasztásban is közrejátszanak hasonló mechanizmusok. A választott (választható) pályáról, foglalkozásról összegyűjthető információk körét, mindenekelőtt a látható, tapasztalható foglalkozási minták számát, heterogenitását is befolyásolja a lakóhely ellátottsága, társadalmi, foglalkozási szerkezete. Reálisabb képet nyerünk a pályaválasztást alakító tényezőkről, ha ismerjük a lakóhelyet is.

Ezek az elméleti megfontolásokon túl a területi vizsgálódásnak van egy olyan sajátossága, amely nem vezethető le a mintavételes technikákból. Ez a szemléletmód ugyanis különösen érzékeny a fejlesztés, a politikai beavatkozás kérdéseire. Ez világossá válik akkor, ha meggondoljuk: a szűkebb vagy tágabb lakóhely társadalmi-gazdasági fejlettsége, társadalmi mozgásai, kilátásai az ott lakók életének minőségét, lehetőségeit, pályáját erősen befolyásolják. A területi elemzés módszerével kimutatható, hogy az egyes lakóhelyeknek melyek az ott élők számára különösen kedvezőtlen elemei. Ezzel a kutatás gyakorlatilag programot ad a fejlesztés számára.

A fejlődés és egyenlőség kérdéseinek középpontba állítása – világszerte ilyen irányban alakulnak az ökológiai kutatások – nem jelenti azt, hogy valamilyen uniformizálódást tartanánk kívánatosnak. Egyetértünk *Furterrel* (1980): „A magunk részéről úgy véljük, hogy a különbözőség értékének elismerése nem vezet se relativizmushoz, se szkepticizmushoz. Meg vagyunk győződve arról, hogy léteznek módszertani megoldások, feltéve, hogy az oktatási alrendszer elemzését a környezetbe ágyazva, az oktatási jelenségek térbeli dimenzióját figyelembe véve végezzük el.”

A köznevelési rendszer és az oktatáspolitikai rendszer

Dr. Kádár István

Az 1950-1980 közötti időszakban a köznevelési rendszer és az oktatáspolitikai rendszer közötti kapcsolatrendszer kialakult. A köznevelési rendszer a köznevelési tevékenység szervezését, megvalósítását és ellenőrzését jelenti. Az oktatáspolitikai rendszer a köznevelési tevékenység céljait, feladatait, szervezeti felépítését, finanszírozását, jogi szabályozását, értékelését és fejlesztését jelenti. A köznevelési rendszer és az oktatáspolitikai rendszer közötti kapcsolatrendszer kialakult a köznevelési tevékenység szervezését, megvalósítását és ellenőrzését jelenti. Az oktatáspolitikai rendszer a köznevelési tevékenység céljait, feladatait, szervezeti felépítését, finanszírozását, jogi szabályozását, értékelését és fejlesztését jelenti.

Oktatáspolitikai

A köznevelési rendszer és az oktatáspolitikai rendszer közötti kapcsolatrendszer kialakult a köznevelési tevékenység szervezését, megvalósítását és ellenőrzését jelenti. Az oktatáspolitikai rendszer a köznevelési tevékenység céljait, feladatait, szervezeti felépítését, finanszírozását, jogi szabályozását, értékelését és fejlesztését jelenti. A köznevelési rendszer és az oktatáspolitikai rendszer közötti kapcsolatrendszer kialakult a köznevelési tevékenység szervezését, megvalósítását és ellenőrzését jelenti. Az oktatáspolitikai rendszer a köznevelési tevékenység céljait, feladatait, szervezeti felépítését, finanszírozását, jogi szabályozását, értékelését és fejlesztését jelenti.

A köznevelési rendszer és az oktatáspolitikai rendszer közötti kapcsolatrendszer kialakult a köznevelési tevékenység szervezését, megvalósítását és ellenőrzését jelenti. Az oktatáspolitikai rendszer a köznevelési tevékenység céljait, feladatait, szervezeti felépítését, finanszírozását, jogi szabályozását, értékelését és fejlesztését jelenti.

A köznevelési rendszer és az oktatáspolitikai rendszer közötti kapcsolatrendszer kialakult a köznevelési tevékenység szervezését, megvalósítását és ellenőrzését jelenti. Az oktatáspolitikai rendszer a köznevelési tevékenység céljait, feladatait, szervezeti felépítését, finanszírozását, jogi szabályozását, értékelését és fejlesztését jelenti.

A köznevelési rendszer Magyarországon

A köznevelési rendszer Magyarországon a köznevelési tevékenység szervezését, megvalósítását és ellenőrzését jelenti. Az oktatáspolitikai rendszer a köznevelési tevékenység céljait, feladatait, szervezeti felépítését, finanszírozását, jogi szabályozását, értékelését és fejlesztését jelenti.

A középiskolázás expanziója és az intézmények differenciálódása

Az iskolázási expanzió

Az 1950–1980 között eltelt évtizedeket világszerte – az „első”, a „második” és a „harmadik” világban egyaránt – az oktatás robbanásszerű kiterjedése jellemzi. Sok elmélet született az okokról, a társadalmi összefüggésekről, a hatásokról, s a jövőre vetített folytonosságról. A „létező szocializmus” országaiban, így Magyarországon is a „tudományos-technikai forradalom kihívására adott válasz” volt az első és legtartósabb magyarázó elv, de itt is (többek között a nemzetközi szakirodalom tanulságaira alapozva) megpróbálták más összefüggésekbe is ágyazni ezt a folyamatot. A magyarázatok közül itt most azt emelem ki, amely főként a családi, részben pedig az iskolai szocializáció törvényszerűségeire támaszkodva keresett társadalmi magyarázatot az iskolázottság növekedési ütemére (*Coombs, 1971*).

Minden olyan társadalomban, ahol a magasabb társadalmi státusok eléréséhez meghatározott iskolai végzettségek szükségesek, a családok arra törekszenek, hogy gyermekeik növeljék iskolázottsági szintjüket, s ezzel emeljék, de legalábbis megtartsák a család már elért társadalmi státusát. Ez a törekvés a hajtóereje a fiatalabb nemzedékekben az iskolázottság iránti igények növekedésének. Ezek a törekvések mintegy kikényszerítik az oktatáspolitikától az intézményhálózat bővítését, illetve a lakossági igényekhez való alkalmazkodást. Másfelől az oktatáspolitikája maga is – akár a „tudományos-technikai forradalom” ideológiájára támaszkodva, akár a társadalmi modernizáció érvrendszere alapján – arra törekszik, illetve törekedett, hogy számottevő mértékben emelkedjék a fiatalabb nemzedékek iskolázottsági szintje.

Bár úgy tűnt, hogy az oktatási expanzió megállíthatatlan folyamat, a hetvenes évek végétől világszerte felfigyeltek arra, hogy a növekedés üteme lassult, illetve módosulások következtek be a továbbtanulás iránti igényekben egyfelől, az intézményi reakciókban, ha úgy tetszik az oktatáspolitikában másfelől (*Windoff, 1986*).

A következőkben a magyar „oktatási expanzió” néhány jellegzetes vonását emelem ki, azután pedig a jelzett változások néhány tendenciáját vázolom.

A továbbtanulás terjedése Magyarországon

Az oktatási statisztikákból két rendkívül dinamikus folyamat képe bontakozik ki. Az ötvenes évek közepétől gyorsuló ütemben nőtt azoknak a gyerekeknek az aránya, akik a tankötelezettségi korhatáron belül eljutottak a nyolcadik osztály befejezéséig. Ez korántsem annyira evidencia, mint első pillantásra gondolni lehet-

ne. A nyolcosztályos kötelező iskolázás törvénybe iktatása csupán a kereteket teremtetten meg ahhoz, hogy valóban mindenki elvégezze a kötelező iskolát. Valódi tartalommal a törvény többek között attól telítődött, hogy az érintettek maguk is akarták, és képessé váltak erre a teljesítményre. Ez a folyamat Magyarországon közel két évtizedalatt zajlott le. A hatvanas évek végétől, a hetvenes évek elejétől nagyjából stabilizálódott a tankötelesek között azoknak az aránya, akik erre a teljesítményre nem képesek. Jellegzetes vonás az, hogy a korábban kevésbé iskolázódó csoportok jutottak el az általános iskola befejezéséig: a falusi gyerekek és a lányok.

A másik rendkívül dinamikus folyamat a középfokú iskolázás elterjedése. Erre vonatkozóan nem született törvény, mégis azt látjuk, hogy a nyolcadik osztályt befejezők közül előbb gyors ütemben nőtt, majd a hetvenes évek közepétől magas szinten stabilizálódott a továbbtanulók aránya. A középfokú továbbtanulás terjedésének ismét ugyanaz a két csoport vált a motorjává, mint az előbbiek: a falusi gyerekek és a lányok körében is általánossá vált a középfokú továbbtanulás. A falusi népesség, a lányok, a más szempontból korábban is alacsonyabb iskolázottságú társadalmi csoportok gyermekeinek növekvő érdeklődése az iskolázás iránt összhangban volt a hivatalos politika által célkitűzőként megfogalmazott esélyegyenlőséggel, illetve az esélyegyenlőség növekedésének szorgalmazásával. Azt is látni kell azonban, hogy az aktuális politikai prioritásoktól függetlenül az oktatási expanzió legfontosabb forrásai csupán ezek a társadalmi csoportok lehetnek. Ugyanis a nagyvárosokban élő, szellemi-értelmiségi foglalkozású családok gyermekeit – lányait is – már korábban törekedtek eljuttatni a magasabb szintű iskolákba.

Általában azt mondhatjuk, hogy az oktatási expanzió természetszerű határa az a pont, amikor az „iskolatávoli” csoportokra nagyjából a többséghez hasonló iskolázási aspirációk, tényleges iskolázási magatartások jellemzők. A közoktatási rendszer két szintjén ezt az állapotot Magyarországon a hetvenes évek második felében lényegében elértük.

Amikor azonban a középfokú oktatás tömegessé válásáról beszélünk, arra is tekintettel kell lennünk, hogy a magyar oktatási rendszer ezen a szinten hagyományosan három ágra tagolódott. (A tagozódás tradicionalitását nem szakította meg az, hogy a szakmunkásképzés a közoktatás keretei közé került, mfg a tanoncképzés annak idején nem volt része a közoktatásnak.) Az általánosan művelő iskolatípus, a gimnázium hagyományos funkciója a felsőfokú, lehetőleg egyetemi szintű felsőoktatásra való felkészítés. A szakközépiskolák (a korábbi technikumok, a még korábbi különböző szakiskolák) lehetőséget adnak a felsőfokú továbbtanulásra, de inkább csak a szakiránynak megfelelő főiskolákon, tehát az alacsonyabb szintű felsőoktatási intézményekben, emellett a közvetlen munkába állásra készítnek fel szakmunkás-bizonyítvánnyal vagy anélkül. A szakmunkásképzés viszont (hasonlóan a szakiskolához) valójában nem „középfokú” a fogalomnak abban az

értelmében, hogy potenciálisan egy első és egy harmadik oktatási szint között biztosítana átjárást — ebben az értelemben zsákutcának számít. Az elmúlt évtizedek strukturális reformjai a középfokú oktatás alapvető vonásait nem érintették, amint alapvető funkcióját és lehetőségeit sem. Éppen azáltal azonban, hogy a középfokú oktatás jelentős mértékben kiterjedt, megváltozott az egyes intézménytípusok arculata, módosultak, pontosabban differenciálódtak funkcióik.

A hálózat alakulása csak bizonyos késéssel és jellegzetes területi eltérésekkel követte az iskolázás iránti igényeket. A területileg legegyenletesebben eloszló iskolatípus a gimnázium. Az ország valamennyi városában és városiasodó községében működik gimnázium, tehát elérhető a helyi és környékbeli lakosság számára. A szakközépiskolai hálózat jellemzője, hogy a közepes- és nagyvárosokban koncentrálódik, a szakirányok egy része a környék gazdasági szerkezetéhez alkalmazkodik; más része (például a közgazdasági) általánosabban konvertálható szakképzést ad. A szakmunkásképzés ugyan szintén inkább a nagyobb ipari és mezőgazdasági centrumok körül épült ki, de a képzés időbeosztása, az egyes központi intézmények tagiskolái és több rugalmas szervezeti megoldás miatt földrajzilag szinte mindenki számára hozzáférhető.

Ha a hálózat vázolt jellegzetességeit a középiskola iránti igények szempontjából vesszük szemügyre, akkor elsősorban is azt kell megállapítanunk, hogy a szakmunkásképzés tendenciaszerűen a falusiak és a fiúk leggyakrabban választott iskolatípusa, a gimnázium a nagyvárosi és a városi gyerekeket, valamint a lányokat vonzza, míg a szakközépiskola általában egyre népszerűbb a továbbtanulók között, akár a településtípus, akár a fiúk és a lányok szemszögéből nézzük (1. 1. és 2. táblázat).

Mielőtt ezt a kérdést tovább vizsgálnánk, ki kell térnünk az oktatási expanzió másik korlátjára, a felsőoktatásra, ezzel együtt a szelekció kérdésére. A középfokú oktatás elvileg csekély mértékben szelektál. Nincsen olyan iskolatípus (néhány speciális iskolától eltekintve), amely jogilag a jelentkezőkkel szemben az általános iskolai végbizonyítvány pusztá meglétén kívül más követelményt is támaszthatna. Ez az elvi nyitottság lehetővé teszi, hogy mindenki jelentkezessen és bejuthasson bármelyik középfokú iskolába. Ezzel szemben a felsőoktatás rendkívül nagy mértékben szelektív intézmény, egy-egy évfáratból csak minden tizedik fiatalnak van esélye a beiratkozásra.

Az általános iskolát végzett fiúk és lányok továbbtanulási szándékai (%-ban)

Nem, év	Gimnáziumba	Egyéb középiskolába	Szakmunkásképzőbe	Szakiskolába	Nem jelentkezett	Együtt
			jelentkezett			
FIÚK						
1967	10,3	24,1	53,3	0,0	12,3	100,0
1971	12,1	21,7	61,8	0,0	4,4	100,0
1975	13,8	25,8	56,3	0,0	4,1	100,0
1980	13,2	28,7	55,4	0,0	2,7	100,0
1985	13,5	28,2	54,1	0,2	4,0	100,0
LÁNYOK						
1967	21,7	27,5	27,2	3,5	20,1	100,0
1971	20,5	26,2	31,6	4,3	17,4	100,0
1975	25,8	32,6	29,8	2,9	8,9	100,0
1980	24,3	35,0	31,2	5,5	4,0	100,0
1985	24,4	34,8	30,7	6,0	4,1	100,0

Forrás: MM Statisztikai Tájékoztató, 1981, 1986.

1. táblázat

A felsőoktatás szelektivitását munkaerőpiaci érvekkel szokták magyarázni, de függetlenül az indokoktól, a zárt és alacsony keretszámok már eleve gátolták és gátolják, hogy az oktatási expanzió átgördüljön a felsőoktatásba. Az esetleges versenyből kiesnek, ki vannak zárva azok, akik szakmunkásképzőben (szakiskolában) végeztek, maradnak a középiskolából érkezők, akik közül még mindig csak minden másodiknak van esélye bejutni. Így ha a középfokú oktatás elméletileg mindenki számára nyitott is, elvileg kevésbé szelektív rendszer, a valóságban már a középfokú továbbtanulási irány kiválasztásakor döntenie kell arról, akar-e az ember felső fokon továbbtanulni. Persze a döntést sokan egyáltalán nem egyéni választásként élik át (azok például, akik szakmunkásképzőbe jelentkeznek). Ennek ellenére mindenki dönt, hogy esélyt ad-e önmagának vagy eleve kiszáll a versenyből. Habár a felsőoktatás „vállalta magára” a szelekció feladatát, nem a teljes korosztályból kell válogatnia. Segítségére van a középfokú oktatás hagyományos tagoltsága mellett a középiskola is. A középiskolai osztályzatok adják a felvételi vizsga pontjainak felét, így a szelekció munkája és felelőssége megoszlik a középfokú és a felsőoktatás között. A középiskolák önként magukra vállalták, hogy nem mindenkit engednek (javasolnak) felvételre jelentkezni, s maguk az érintettek, a középiskolások is alkalmaznak „önszelekciót”; lemondanak a versenyről, ha eleve nem is akartak továbbtanulni, vagy ha tudásszintjüket olyannak ítélik,

hogy nem állnak meg a helyüket a felvételi vizsgán. Ilyen módon a felsőoktatás szelekciós funkciója lefelé gyűrűzik az alacsonyabb szintekre: a középiskolai felvételre mindenképpen, de vannak jelei annak, hogy az általános iskolára is.

Az általános iskolát végzettek továbbtanulási szándékainak alakulása lakóhelyük szerint

A továbbtanulni kívánók aránya %-ban						
Lakóhely	Gimnáziumban	Szakközépiskolában	Szaktanulmányi képzőben	Szakiskolában	Nem jelentkezett	Együtt
Budapest a/	24,0	34,0	36,0	2,0	4,0	100,0
Városok a/	22,0	25,0	41,0	2,0	10,0	100,0
Községek	10,7	22,6	42,4	1,7	22,6	100,0
1971						
Budapest a/	27,7	30,6	34,9	2,7	4,1	100,0
Városok a/	19,5	25,7	45,3	1,8	7,7	100,0
Községek	10,9	20,6	48,1	2,3	18,1	100,0
1975						
Budapest a/	32,9	35,2	28,5	1,4	2,0	100,0
Városok a/	23,4	29,5	42,0	1,3	3,8	100,0
Községek	13,4	24,7	50,8	1,6	9,5	100,0
1980						
Budapest a/	30,1	39,3	27,7	2,1	0,8	100,0
Városok a/	22,5	33,8	39,3	2,7	1,7	100,0
Községek	12,4	28,0	51,4	3,0	5,2	100,0
1985						
Budapest a/	29,6	36,9	28,9	2,3	2,3	100,0
Városok a/	21,9	34,2	39,4	2,4	2,1	100,0
Községek	11,3	28,5	50,6	3,4	6,2	100,0

a/ becsült adatok

Forrás: MM Statisztikai Tájékoztató, 1981, 1986.

2. táblázat

Az iskolarendszer, az iskolahálózat a tanulók számára egyrészt adottságként, keretfeltételként fogalmazódik meg, azonban választásaikkal, igényeikkel maguk is hozzájárulnak a rendszer belső változásaihoz. Másik oldalról a felsőoktatás intézményrendszere, szelekciós mechanizmusai módosítják a közoktatást, az intézményrendszerben változásokat idéznek elő. Harmadik tényezőcsoportként számí-

tásba kell venni magukat az iskolai intézményeket is mint társadalmi szervezeteket. Ezek alapvetően fennmaradni, esetleg növekedni akarnak oly módon, hogy mind a társadalmi környezetből (tanulók, gazdasági, politikai környezet), mind pedig a felsőoktatásból származó igényeknek igyekeznek megfelelni, és elébe mennek azoknak, amelyeket ki tudnak számítani.

Az iskolázás kiterjedésének természetes következménye a képesítések, bizonyítványok inflálódása. Ez a napi gyakorlatban azt jelenti, hogy ma ugyanannak a munkakörnek a betöltéséhez gyakran magasabb iskolázottság szükséges, mint tegnap, tegnapelőtt. Az érettségi önmagában nem biztosítja ugyanazt a magas társadalmi pozíciót mint akkor, amikor a gimnázium elitképző jellegű volt, nem is szólva az általános iskoláról, melynek nyolc éve gyakorlatilag csonka iskolázottságnak számít, „semmihez” sem elég. A bizonyítványok inflálódása értékcsökkenést jelent, ha az értéket az exkluzivitás fogalmával kapcsoljuk össze, jelenti azonban azt is, hogy mind nagyobb mértékben van rá szükség. Például az érettségi nem jogosít semmilyen munkakör betöltésére, azonban sok olyan munkakör van, amit érettségi nélkül nem lehet betölteni.

Ez a kettősség természetes módon vezet ambivalenciához a különböző iskola-típusok és bizonyítványok megítélésében. Azok a társadalmi csoportok ugyanis, amelyek most jutottak el addig, hogy gyermeküket középiskolába járathassák, családottan tapasztalják, hogy a felnőttek számára még elérhetetlennek számító érettséginek nem elég magas a társadalmi értéke. Azok a társadalmi csoportok viszont, amelyek a középiskolától gyermekeiknek az egyetemre való biztonságos eljuttatását és egy hagyományosan értelmezett „magas kultúra” közvetítését várják, azért csalódottak, mert a középiskola, ezen belül a gimnázium társadalmi összetétele „felhígult”, nem biztosítja a várt társadalmi-kulturális beavatottságot, gyakran nem adja meg azt tudást, ami a sikeres felvételi vizsgákhoz a legvonzóbb egyetemeken és szakokon szükséges. (Meulemann 1981). A csalódottságból nem következik a középiskolázástól való elfordulás, hiszen ez továbbra is feltétele a kívánatosabb munkakörök betöltésének, kívánatos társadalmi pozíciók elérésének.

A továbbtanulási motívumok változása

Az oktatási expanzió során kialakult „rendetlenség” végül is a résztvevők valamennyi csoportja számára zavaró, magukat az iskolákat pedig a társadalmilag, kulturálisan meglehetősen heterogén tanulóiifjúság integrálásának alig megoldható feladata elé állítja.

„A társadalmi egyenlőtlenség szükséglete” (Teichler, 1974) az oktatásügy szereplőit arra készíti, hogy új „rendet” teremtsenek, ami megkönnyíti az eligazodást a tanulók, a feladatok teljesítését az iskolák számára.

Ha a kérdést a továbbtanulási döntés előtt álló fiatalok szemszögéből vizsgáljuk, akkor először arra érdemes választ keresni, mit akarnak az iskolától egye-

csoportjaik. Az Országos Pedagógiai Intézetnek a hatvanas évek elején és a nyolcvanas évek végén a hetedikesek nagy mintáján végzett kérdőíves felvétele jó alapot ad a motivációk alakulásának vizsgálatához. (Kiss—Schüttler, 1983). A következőkben a felvétel adatait nem a hivatkozott kutatás következtetéseinek fényében vizsgálom, hanem — a másodlagos adatfeldolgozás szabályainak megfelelően — annak a feltételezésnek az alapján, hogy az iskolaválasztás a későbbi, igen tágran értelmezett pályaválasztásnak megfelelően történik.

Az 1961-es felvételben a hetedikesek tíz legfontosabb pályaválasztási indítéka között domináltak a kereseti lehetőségekkel, sőt a minél korábbi pénzkereséssel kapcsolatos indítékok, ami pedig a tényleges munkát illeti, a munka tisztasága, könnyűsége volt igen fontos. A fiúknál az erősebb intellektuális érdeklődést bizonyítja, hogy az első tíz indíték közé három olyan került, amelyek az önálló munkavégzés, az alkotás fontosságát hangsúlyozzák, míg a lányoknál ilyen motívum nem volt az első tíz között. Ezzel szemben náluk a szociabilitással kapcsolatos indítékok kerültek a legfontosabbak közé — ezek a fiúk számára a hatvanas évek kezdetén még nem voltak olyan fontosak. Ezek a jellemzők jól megfelelnek az akkori, a statisztikákban is tükröződő iskolázási magatartásoknak. Még éppen csak elkezdődött a lányok bevonulása az elméletigényesebb, magasabb képzési idejű iskolákba. A többlet tanulással, tudással, önálló szellemi alkotó tevékenységgel elérhető társadalmi tekintély a tradicionális társadalomfelfogás szerint még a fiúk „privilegiuma” volt.

Ugyanígy tradicionalitást tükröz a lányok motivációinak szerkezete is. A szociabilitás ősi női erény és kötelesség, ennek gyakorlása mellett kevés igényük van egy esetleges pénzkereső munkával kapcsolatban: ne legyen nehéz, piszkos, szép ruhát lehessen munka közben viselni.

Húsz év múlva a két nem motivációs szerkezete sokkal több hasonlóságot mutat. A lányok első tíz indítéka között csak két olyan van, ami eltér a fiúkétól, de mindkettő más megfogalmazásban már előfordult és a szociabilitással kapcsolatos. A nyolcvanas évek elején a fiúk számára is fontos pályaválasztási indítékká vált az emberközi kapcsolatok lehetősége. Minkét nemnél az első tíz legfontosabb indíték közé került a jó pénzkereset, amit akként értelmezhetünk, hogy a háború — a kétkeresős családmódel általánossá és elkerülhetetlenné válása — óta született és felnövekedett nemzedékekben a lányok önmagukat is családfenntartóknak tekintik már. A fiúknál ez a motívum még mindig sokkal fontosabb, mint a lányoknál, sőt a minél korábbi pénzkereset lehetősége is a tíz legelső pályaválasztási motívum közé került. Ez a különbség jól tükrözi az „átlagos” magyar családmódellet, amelyben a nőkre is hárulnak családfenntartói terhek, azonban a megélhetéshez szükséges anyagiak döntő hányadát a férfiaknak kell előteremteniük. A fiúknál a minél korábbi pénzkeresés motívumának előtérbe kerülése arra is utalhat, hogy a hetvenes évek második felétől már érzékelhetővé vált a gazdasági válság hatása.

Határozottan a modernizáció jelének tulajdonítható, hogy mindkét nemnél előtérben állnak olyan értékek, mint az egészség megőrzése, a jó munkakörülmények. Kevésbé pozitív jelenség azonban, hogy a fiúknál — a húsz évvel korábbi listával összehasonlítva — a legnagyobb különbség az, hogy az első tíz pályaválasztási indíték között már nem szerepelnek az egyéni alkotómunkával kapcsolatos értékek. Talán nem tévedünk, ha az értelmiségi tevékenységek általánosnak tekinthető presztízscsökkenését, illetve az ilyen munkával általában elérhető viszonylag alacsonyabb keresetet véljük felfedezni a változás hátterében.

A nyolcvanas évek elején az „átlagos” hetedikes fiú olyan munkakörre vágyott, ahol megőrizheti egészségét, jó fizikai kondícióját, ahol jól keres és ahol megbecsülik őt, de ő is segíthet másokon. Az „átlagos” kislány számára ugyancsak nagyon fontos, hogy leendő munkahelye ne legyen az egészségére ártalmas, jók legyenek a munkakörülmények, a munka tartalmával kapcsolatban a másokon való segítség, a másokkal való együttműködés hangsúlyozódik, s szerepet kap a jó kereset lehetősége is. Az „átlagos” fiú szakmunkásképzőben vagy szakképzettséget is adó szakközépiskolában tanul tovább, később, érettségi bizonyítvány birtokában is fizikai munkásként dolgozik (Harcza, 1984). Az „átlagos” lány viszont gimnáziumban vagy (a szolgáltató szférára képző) szakközépiskolában tanul inkább. Ha szakmunkásképzőbe megy, akkor is a szolgáltató szférán belül marad, érettségi birtokában különböző „szellemi” munkakörökben tevékenykedik mint adminisztrátor, ügyviteli dolgozó.

Társadalmi csoportonként vizsgálva a motívumokat az tűnik ki, hogy a fiúk és a lányok indítékrendszere annál inkább eltér egymástól, minél alacsonyabb a szülők iskolai végzettsége, és — nyilván ezzel is összefüggésben — minél kisebb településen élnek. Másként fogalmazva, a lányok és a fiúk hasonló indítékok alapján választanak pályát és iskolát szellemi-értelmiségi családokban és nagyvárosokban. Az indítékok között itt fontos helyet kap a szociabilitás értékei mellett az önálló, szellemi alkotó tevékenység lehetősége. Az alacsony iskolai végzettségű szülők és a falusi családok fiai és lányai motívumrendszere közel áll ahhoz, ahogyan a hatvanas évek elején a lányok választottak. A fiúk a kereset-lehetőséget és a munkakörülményeket tartják fontosnak, a lányok pedig — ezeken kívül, részben helyettük — az emberekkel való kapcsolat lehetőségét, a másokon való segítséget.

A motívumokat vizsgálva természetesnek tekinthető, hogy az elméletigényesebb középiskola típusokban elsősorban lányokat, illetve városi-nagyvárosi értelmiségi származású fiúkat találunk.

A hálózat differenciálódása

A középfokú továbbtanulásra irányuló szándékok statisztikai vizsgálatára két évtized adatai állnak rendelkezésre.

A településtípusokra bontott adatok szerint a nyolcadik osztály után továbbtanulni nem kívánók hosszú időn keresztül elsősorban a szakmunkásképzésbe törekvők arányát (és létszámát) növelték. Budapesten, a többi városban és az időszak végén a községekben is jelentősen megnövekedett a szakközépiskola iránti érdeklődés. A hetvenes évek második felétől, még inkább a nyolcvanas évek elején újabb változás mutatkozik az irányultságokban. A gimnázium iránti érdeklődés növekedése minden településtípusban megállt, sőt az évtized elején kisebb mértékű visszaesés is tapasztalható. Az oktatás távlati fejlesztésének a nyolcvanas évek közepén készült programja hangsúlyozta a gimnázium fontosságát, mindenekelőtt a felsőfokú továbbtanulással kapcsolatban. A hivatalos funkció megjelölésben, és az iskolázási szokásokban vagy lehetőségekben egyaránt változatlanul érvényes, hogy a gimnázium biztosítja a felsőfokú oktatás rekrutációs bázisát. A gimnázium vonzásának csökkenése azzal fenyeget, hogy nem lesz elég választási lehetőségük a felsőfokú intézményeknek, másképpen fogalmazva azt is jelezheti, hogy a felsőfokú továbbtanulás, az értelmiségivé válás vonzása is csökken. Pontosabban és árnyaltabban fogalmazva azt mondhatjuk, hogy a felsőfokú továbbtanulás esetleg a jobban iskolázott városi (értelmiségi) lakosság újratermelését biztosítja, ezáltal folyamatosan vagy fokozódó mértékben kirekeszti más társadalmi rétegek gyermekeit (függetlenül attól, hogy a kívülmaradás egyéni döntések következménye is).

Egy másik aggasztó jel a továbbtanulni nem szándékozók arányának kismértékű növekedése. Ez részben az általános iskolát végzők számának növekedésével függ össze, egyszerűbben szólva az iskolai feltételek viszonylagos romlásával. A hatalmasra duzzadt létszámú osztályokban valószínűleg kevesebb törődés jut a lemaradóknak. De arra is utalhat ez a – tulajdonképpen előre nem kalkulált – változás, hogy a középfokú továbbtanulás sem váltja be a hozzá fűzött reményeket olyan családokban, ahol mérlegelés tárgya, megtérül-e a gyerek taníttatására fordított anyagi és erkölcsi áldozat.

Amíg az iskolázással kapcsolatos motivációkban, aspirációkban az utóbbi években ezek a változások következtek be oktatáspolitikai döntések eredményeképpen, és részben talán az előző hosszabb időszak lakossági igényeinek kielégítése céljából, késleltetett reakcióként bővült a gimnázium hálózata: két évtized óta először létesültek, illetve épülnek újabb gimnáziumok Budapesten és a nagyvárosokban. Olyan időszakban következett ez be, amikor országosan mérséklődött az iskolatípus iránti érdeklődés. Az is tény azonban, hogy az országos tendenciák – amint ezt hangsúlyoztam – sok szempontból ellentétesek a statisztikailag kisebb súlyt képviselő nagyvárosi iskolázási magatartásokkal.

Az országos adatok még a fentebb látható bontásokban is jelentős különbségeket fednek el. Tekintetbe kell vennünk, hogy a gyerekek különböző csoportjai eltérő indítékrendszer alapján, eltérő továbbtanulási aspirációk nyomán választanak egy formálisan strukturált, jogilag nemegyszer azonos státusú intézményrendszer intézményei között. Választásaikkal maguk is differenciálják az intézménye-

ket. Vannak preferált és kevésbé vonzó intézmények egyazon iskolatípuson belül: amikor a továbbtanulás előtt állók választanak, nemcsak arról döntenek, hogy gimnáziumban, szakközépiskolában, szakmunkásképzőben akarnak-e továbbtanulni, hanem konkrétan azt is kiválasztják, hogy melyikben. Az iskolák szempontjából nézve ezeket a választásokat, annak van jelentősége, hogy hányan és milyen gyerekek jelentkeznek továbbtanulásra.

Különösen jelentősek a különbségek a gimnáziumban. Itt azért válnak feltűnővé az eltérések, mert jogilag azonos intézményekről van szó. A gimnáziumok jelentős hányada kisvárosokban, nagyközségekben működik, beiskolázási körzetük – függetlenül attól, hogy hivatalosan lehatárolt vagy „csak” a gyakorlatban kialakult beiskolázási körzetről van szó – a székhelyre és annak közvetlen környezetére szorítkozik. Az ilyen iskolák vonzáskörzete rendszerint viszonylag kis lélekszámú, a lakosság társadalmi összetételében dominál a kevésbé iskolázott, kevésbé képzett család, ahol a fiúgyermek számára rendszerint kívánatosabbnak látszik a szakmaszerzés, mint a gimnáziumi továbbtanulás. Ezeknek a kis településeken működő, általában kislétszámú gimnáziumoknak a tanulói túlnyomó többségükben lányok. Számukra az érettséginek mint befejezett iskolai végzettséget tanúsító igazolványnak is van jelentősége: ennek birtokában szellemi (irodai) munkakörökbe kerülhetnek, olyan közösségekben dolgozhatnak, ahol házastársnak megfelelő férfikkal kerülhetnek kapcsolatba. Hasonló funkciót töltenek be a viszonylag sok helyen működő, sűrű intézményi hálózatu egészségügyi, közgazdasági szakközépiskolák (Császi, 1986). A jelentkezők alacsony létszáma – ami a gimnáziumot illeti – általában nem teszi lehetővé, hogy az iskolák szelektáljanak. A pusztta túlélés érdekében is szinte mindenkit fel kell venniük aki jelentkezik vagy akit máshonnan átirányítanak. Az egészségügyi, közgazdasági, a kevés megmaradt óvónői szakközépiskola ugyan elegendő jelentkező között válogathat, azonban ezek a hagyományosan női munkákra (vagy családban is kamatoztatható jártasságokra) felkészítő iskolák is befejezett képzést nyújtanak, azaz ritkán fordul elő, hogy tanítványaikat a felsőoktatásba juttatják el. Mivel ezek az iskolák ilyenek, ilyenekké váltak, nem gyakorolnak vonzerőt azokra, akik középiskolai tanulmányaikat határozottan a felsőoktatásra való felkészítésként értelmezik. Ezeknek az iskoláknak az önképe is úgy alakul, hogy elsősorban nem a kiemelkedő tanulmányi eredményeket, a hatékony ismeretközlést tartják legfontosabb feladatuknak, hanem a „jó” nevelést. Ez, ha lányokról van szó, főként azt jelenti, hogy megóvják tanítványaikat az erkölcsi szabadosságtól, arra törekednek, hogy úgy adják vissza a kislányt a családnak, ahogyan kapták, tisztán, „romlatlanul”, felkészítsék az életre, a kulturált körülmények között végzett, szellemileg sem megterhelő munkavégzésre, a családi szerepekre.

A gimnáziumok egy része más helyzetben van. Olyan gimnáziumok, amelyek nagyobb beiskolázási körzetben működnek, amelyeknek gyakran jelentős hagyományai is vannak, amelyek beiskolázási körzetében domináló az értelmiségi-szel-

lemi réteg, szelektálnak a jelentkezők között. A szelekció alapja az általános iskolai jó teljesítmény.

Az „elitgimnáziumok” presztízse azon alapul, hogy az érettségizettek közül sokakat el tudnak juttatni a felsőoktatásba. Jóllehet semmiféle hivatalos, nyilvános presztízshierarchia nem létezik, a rangos gimnáziumokat jól ismerik mindazok, akik számára a bejutásnak reális esélye van: egy tágabb földrajzi környezet – megye, több kerület, egy nagyváros egésze – értelmiségi, vezető rétegének fiai és lányai. Az imént vizsgált iskolaválasztási motívumrendszerek alapján azt is mondhatjuk, hogy minél több a fiú egy gimnázium tanulói között, annál valószínűbb, hogy a felsőoktatásra jól felkészítő, rangos intézményről van szó. A dolog másik, „emberi” oldala, hogy sok „lányiskola” számára a fiútanuló státusszimbólummá válik, mert ha jelentkezik, a lányokénál sokkal gyengébb általános iskolai teljesítményével is felveszik. Nem kétséges, hogy ezek az iskolák másképpen nevelnek és oktatnak, másképpen szocializálnak, mint a többi intézmény. Magasabb követelményeket támasztanak a tanulói teljesítménnyel, a beszédkészséggel, az alkotó munkában is kifejeződő önállósággal szemben, egyúttal toleránsabbak a magatartás, a megjelenés, a viselkedés esetenként polgárpukkasztóan szélsőséges meg nyilvánulásaiival szemben is.

A mérsékelt tanulmányi követelmények, hagyományos értékeket közvetítő, hagyományosan szigorú, tekintélyelvű nevelés jellemzi a gimnáziumok (s hozzátehetjük: a szakközépiskolák) túlnyomó többségét, annak az intézményhálózatnak a nagyobb hányadát, amelyben végbement a középiskolázás kiterjedése. A hálózatnak ez a része a kialakult és rögzült mechanizmusok szerint valójában elkülönítve oktatja és neveli a lányokat és fiúkat. Elsőrendű funkciója nem a felsőoktatásba való orientálás, hanem a felnőtt életre, a munkavállalásra, a családi szerepekre való felkészítés. Az ilyen funkcióvállalás megfelel az intézményeket választó többség motivációs rendszerének.

Az elitiskolákat (gimnáziumokat és néhány szakközépiskolát) magas teljesítmények, általában a teljesítménykényszer jellemzi intellektuális területeken, s ez már magában foglalja azt, hogy a családi, a hagyományos férfi és női szerepekre való iskolai felkészítésnek csekély szerep jut, azaz nagyjából hasonlóan kezeli az iskola a lányokat és a fiúkat, egyaránt magas tanulmányi teljesítményt várva tőlük. A „tömegintézmények” autoriter, jobb esetben paternalista nevelési elveivel szemben az „elitiskolákban” a viszonylag demokratikus nevelési technikák érvényesülnek, mivel ezeknek technológiai szerepük van; az iskola, a tantestület és a diákok érdekei egybeesnek: a jó teljesítmény alapján eljutni, illetve a tanítványokat eljuttatni a felsőoktatásba nem kell, hogy a technológiai fegyelem katonás stílust jelentsen, az iskola, a tantestület „atyai tekintélye” helyébe az értelem és belátás „tekintélye” lép, amely nem kevésbé kényszerítő jellegű, csak éppen belső kényszerként működik. Ezért ezek az iskolák „megengedik”, hogy tanítványaik

egyénisége sok területen kibontakozzon, legalábbis addig a határig, amíg nem zárja a teljesítményeket.

A „tömegiskolák” (például a „lánygimnáziumok”) létükért küzdve szinte minden jelentkezőt kénytelenek felvenni – más okokból, de nagyon hasonló a helyzet a kizárólag vagy túlnyomórészt fiúkat beiskolázó szakközépiskolákban is –, az „elitiskolák” férőhelyeiért kemény verseny folyik. A verseny alapelve a teljesítmény, bár nyilvánvalóan szelekciós kategória a viselkedni tudás, a verbális készség – a fenti, elsősorban az értelmiség fiaira és lányaira érvényes értelemben –, hiszen mi mást céloznának a némely helyen bevezetett „elbeszélgetések”, amelyek a felvételi vizsgát pótolják. A verseny keménysége, a szűkös férőhelyek miatt sokan (a kívülrekedtek) tudni vélik, hogy protekció kell a felvételhez. A fogalom szűkebb értelmében nincs erről szó. Az iskolának jó híre, presztízse megtartásához arra van szüksége, hogy tanulói jó teljesítményt nyújtsanak tanulmányi versenyeken, de mindenekelőtt az egyetemi felvételen. Egy-egy esetben talán csorbítja önnön érdekét a kritériumoknak nem mindenben megfelelő diák felvételével, túlságosan gyakran azonban ezt nem teheti, mert saját helyzetének alapjait rendíti meg. De nincs is erre szüksége. A túljelentkezés biztosítja, hogy a „protekcióval” bejutottak is a többiekéhez hasonló adottságokkal rendelkezzenek.

Mindehhez azt is hangsúlyozni kell, hogy az intézményhálózat differenciálódása területileg is meghatározott: az „elitiskolák” elsősorban nagyvárosok értelmiséglakta negyedeiben vagy a városközpont patinás intézményeiben alakulnak ki, és saját társadalmi környezetük számára, illetve a hasonló társadalmi környezetből érkezők számára elérhetőek.

Azért nem hoz a gimnáziumi – távlatilag a felsőoktatási – beiskolázás feszültségeire, problémáira automatikus megoldást a hálózatfejlesztés, mert a belső differenciálódás mértéke igen nagy, s egészen eltérő lehetőségeket nyit meg, illetve eltérő következményekkel jár az egyik vagy a másik hálózat bővítése.

A hetvenes évek második felétől egyénileg is érzékelhetővé váló foglalkoztatási, gazdasági nehézségek a továbbtanulási törekvésekben is tükröződnek: ez indokolhatja a gimnázium iránti érdeklődés általános stagnálását. Ez a stagnálás természetesen nem az „elitiskolákban” jelenik meg, hanem a „csak” általános műveltséget közvetítő intézményekben. Az oktatási expanzió megtorpanása azt is jelenti, hogy a különböző társadalmi rétegek, a lányok és a fiúk, az eltérően fejlett lakóhelyeken élők túlnyomó többségének iskolai pályafutása olyan intézményeken vezet át, amelyek „ideológiája”, rejtett hatásrendszere (Szabó, 1988) fenntartja és tartósítja a különböző társadalmi eredetű különbségeket. Így bizonyos értelemben leértékelődik a formális iskolázottság, ám az iskolák nem válnak társadalmi feszültségek terepévé, sőt hagyományörző szerepükkel csökkentik az iskolán kívüli társadalmi feszültségek kialakulásának lehetőségét.

Nőies és férfias iskolázási magatartások – iskolai ideológiák

Az elmúlt évtizedek mélyreható strukturális változásainak vizsgálata, elemzése során hosszú időn keresztül figyelmen kívül maradt egy olyan tendencia, amelynek eredményeivel lassacskán most szembesül a társadalom, amelyről a közelmúltban jelentek meg az első elemző tanulmányok. A közvélemény a napisajtóból nyerhet információkat egyes – főként értelmiségi pályák – „elnőiesedéséről”, feminizálódásáról, elsősorban is a pedagóguspályával kapcsolatban.

A következőkben az iskolarendszeren belül maradvá vizsgálunk meg néhány összefüggést, melyeket – nézetünk szerint – okként is, következményként is értékelhetünk a férfiak és nők iskolázottságának, illetve iskolázási-képzési magatartásának eltéréseit értelmezve. Abból indulunk ki, hogy a nők fiatalabb korcsoportjai a férfiakhoz viszonyítva jelentős előnyre tettek szert az iskolázottsági szintben, s előnyük a jelek szerint még növekszik is (vö. *Harcza, 1984; Forray, 1986*). Ez versenyhelyezetet feltételez az egyes iskolai fokozatokban. Erről azonban véleményünk szerint nincsen szó: a fiúk és a lányok többségének iskolai pályája az általános iskola befejezése után gyakorlatilag elválik egymástól, középfokon szinte külön fiú- és lányiskolákról beszélhetünk, s formailag ennek a szétválásnak a következménye az eltérő iskolázottsági és képzettségi szint és szerkezet.

Az iskolázási magatartások társadalmi viselkedésformák abban az értelemben is, hogy tükröznek, illetve megalapoznak társadalmi történéseket. A fiúk és a lányok intézményesülő „neoszegregációja” részben metszi, részben fedi a társadalom rétegszerkezetében fennmaradt, az iskolákban, iskolatípusokban megfigyelhető csoportosulásokat. Dolgozatunk nagyobb figyelmet fordít a napi- és a szaksajtóban növekvő és keserű publicitást kapó „elnőiesedés” kérdésére: a folyamat „itt és most” vonásait elemezzük.

A lányok aránya a középfokú iskolákban (fejlődéstörténet)

A férfiaknak a nőknél magasabb átlagos iskolázottsági szintjének egyik tényezője hagyományosan az volt, hogy a lányok a fiúknál gyakrabban hagyták abba tanulmányaikat a befejezett vagy éppen befejezetlen általános iskolával. Még a hatvanas években is jelentős tömegeket képviselt ez a gyermekcsoport. A hetvenes évekre azonban mind a tovább nem tanulók, mind pedig az általános iskolát el nem végzők aránya olyan alacsony szintre csökkent, hogy – bár a tradicionális különbség fennmaradt – az iskolázottsági átlagok nemek közötti eltérését lényegesen már nem befolyásolja. (Főként agrár jellegű kistélepülések, illetve egyes társadalmi csoportok, többek között a hagyományaikhoz ragaszkodó cigány csoportok lányaira jellemző magatartási formává vált.)

Középfokú iskolatípusonként jelentősek az eltérések: a lányoknak közel kétharmada jár középiskolába, s csak mintegy harmaduk szakmunkásképzőbe, a fiúknál az arányok éppen fordítottak. Az arányok (ha eltekintünk a tovább nem tanulók számának csökkenésétől) meglehetősen stabilak, nagyjából a hetvenes évek elejétől-közepétől jelentősebb változás nem mutatkozik. A stabilitás az összevont átlag jellemzője: az elmúlt húsz év oktatáspolitikai változásai, a sokszor emlegetett reformok hatása érzékelhető ugyan, bár korántsem annyira, amennyire a reform által érintett iskolák pedagógusainak panaszai alapján vélhetnénk. Vannak iskolatípusok, szakirányok, amelyek fokozatosan feminizálódtak, és vannak olyanok, amelyek e szempontból semmilyen lényegi változást nem mutatnak.

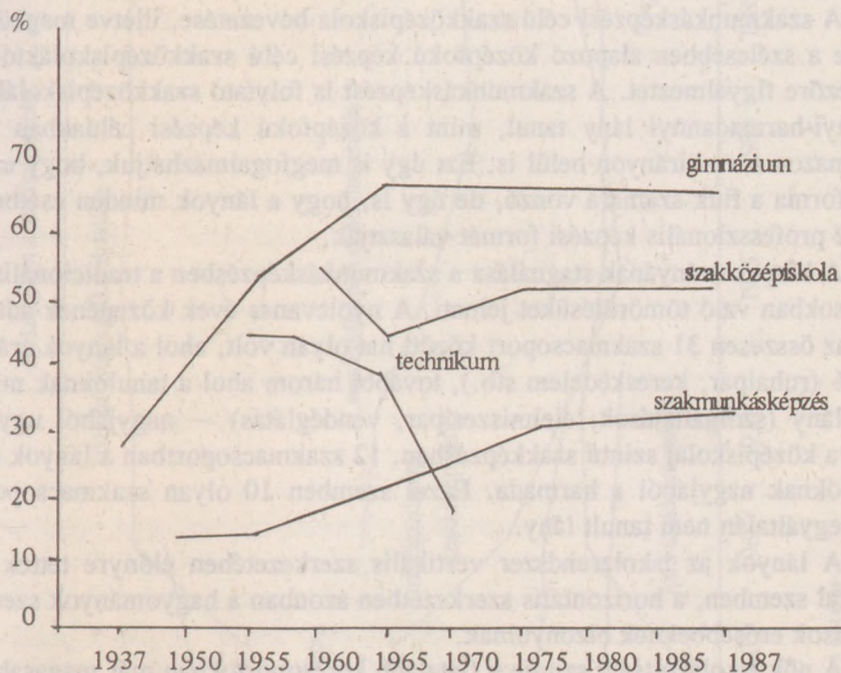
Az ötvenes évek közepén érte el, illetve lépte túl a lányok aránya a középiskolákban az 50%-ot (a statisztikák által megadott utolsó háború előtti tanévben 34% volt az arányuk), a hatvanas évektől 57-58%-on stabilizálódott. A gimnáziumban a lányok aránya a hatvanas évek közepe óta 66% körül van. Az időszakban a gimnázium hivatalos funkcióiban alapvető változás nem történt: változatlanul „általánosan művelő”, szakképzést vagy szakjellegű képzést nem adó, a felsőoktatásra való felkészítést legfontosabb céljai között tudó iskolatípus. Ez tükröződik véleményünk szerint a lányok lassan emelkedő, majd magas szinten stagnáló arányában.

A szakképzési intézményhálózat szerkezete több változáson ment át. Az ötvenes évek iskolatípusai a technikum, a középfokú tanító-, illetve óvónőképző és a művészeti iskolák voltak. A hatvanas években ezeknek a helyére a szakközépiskolák léptek változó profillal, képzési szerkezettel. A lányok aránya tendenciaszerű változásokat mutat ezekben az iskolatípusokban (1. ábra). A technikumból fokozódó mértékben kiszorultak, míg a szakközépiskolában a két nem közel arányosan helyezkedett el. Mindkét iskolatípusban megfigyelhető az első időszakban az általános tendenciával ellentétes mozgás: a lányok aránya előbb növekszik, majd csökkenni kezd.

A hatvanas évek végéig működő technikumoknak három fő iránya volt: a közgazdasági, ipari és mezőgazdasági. Az előbbi 1950–55 között vált „lányiskolává”, az utóbbiak megmaradtak a fiúk számára. A középfokú tanítóképzőkben viszont a lányok aránya az iskolatípus megszűntetéséig alacsonyabb volt, mint a mai tanítóképző főiskolákon (a tanulók egyharmadát fiúk tették ki).

A szakközépiskola hat szakiránnyal indult, a hetvenes évek végére ezek száma — a szakmunkásképzési célú szakközépiskolákat is beszámítva — megduplázódott. A változások kezdetén a már említett bizonytalanság tükröződik a tanulók nemek szerinti arányaiban. Úgy véljük, ez volt az iskolatípusal, a képzési céllal, a bizonyítvány konvertálhatóságával kapcsolatos tapasztalatok megszerzésének időszaka. Szinte valamennyi új szakirányban az első időszakban magasabb az egyik nem aránya, mint 5-6 évvel később.

A lányok aránya középfokú iskolák típusaiban 1937–1987.

1. ábra

Forrás: OM, ill. MM Statisztikai Tájékoztatók; Középfokú oktatás;
Szakmunkásképzés

Talán az első végzős évfolyamok elhelyezkedése, munkaerőpiaci vagy felsőoktatási tapasztalatai jelennek meg a következő években, és alakíttják ki egyes szakirányok „férfias” vagy „nőies” jellegét. Nincsen minden esetben arról szó, hogy bizonyos képzettségeket, jogosítványokat eleve csak fiúk vagy eleve csak lányok akartak volna megszerezni, hogy az adott szakirány által ígért foglalkozástípus minden esetben hagyományos nemi szerepekkel kötődött volna össze. Tendenciaszerűen igaz, hogy a lányok által látogatott iskolák gyermekekkel, betegekkel folytatandó, illetve irodai munkára készítенek fel, míg az ipari, mezőgazdasági termelésre irányuló szakmákat a fiúk preferálják. Ellenpéldaként a vendéglátóipari képzés kínálkozik: a vendéglátás is tradicionális női szereppel kötődik össze, húsz év alatt itt mégis tetemesen csökkent a lányok aránya, s a nyolcvanas évek közepén alig haladta meg a tanulók egyharmadát. A tra-

dicionális családi tevékenység „iskolásítása” nem törvényszerűen kötődik a nemi szerepekhez (Császi, 1986).

Az ingadozásokat és a kikristályosodó, stabilizálódó (vagy konzerválódó) nemi megoszlást mutatja be a 2. ábra.

A szakmunkásképzési célú szakközépiskola bevezetése, illetve megkülönböztetése a szélesebben alapozó középfokú képzési célú szakközépiskoláktól fontos tényezőre figyelmeztet. A szakmunkásképzést is folytató szakközépiskolákban feleannyi-harmadannyi lány tanul, mint a középfokú képzési célúakban – még ugyanazon a szakirányon belül is. Ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy ez a képzési forma a fiúk számára vonzó, de úgy is, hogy a lányok minden esetben a kevésbé professzionális képzési formát választják.

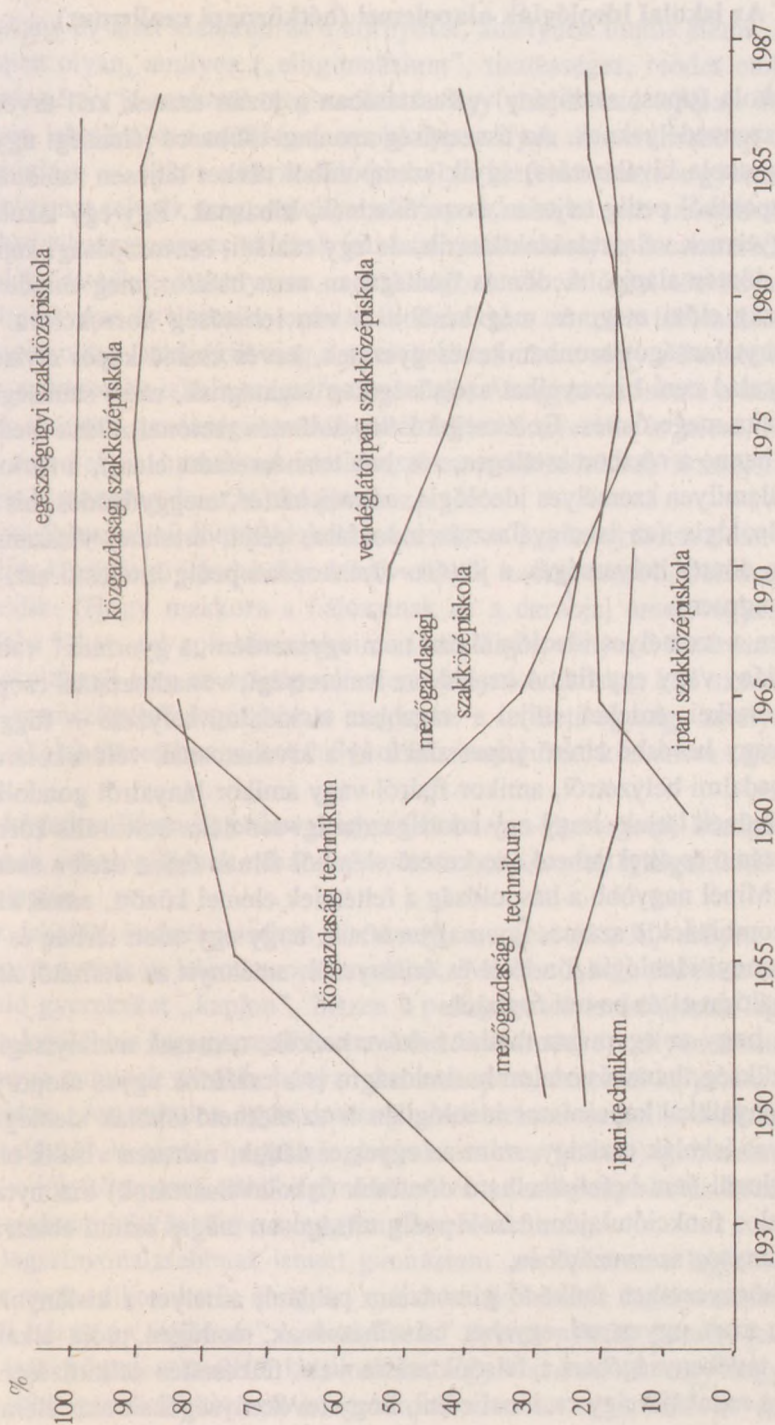
A lányok arányának stagnálása a szakmunkásképzésben a tradicionális foglalkozásokban való tömörülésüket jelenti. A nyolcvanas évek közepének adatai szerint az összesen 31 szakmacsoport között hat olyan volt, ahol a lányok aránya 75-100% (ruhaipar, kereskedelem stb.), további három ahol a tanulóknak mintegy a fele lány (szolgáltatások, élelmiszeripar, vendéglátás) – nagyjából ugyanazok, mint a középiskolai szintű szakképzésben. 12 szakmacsoportban a lányok aránya a tanulóknak nagyjából a harmada. Ezzel szemben 10 olyan szakmacsoport van, ahol egyáltalán nem tanult lány.

A lányok az iskolarendszer vertikális szerkezetében előnyre tettek szert a fiúkkal szemben, a horizontális szerkezetben azonban a hagyományok szerinti választások erősebbeknek bizonyulnak.

A nők iskolázottsági szintje a fiatalabb korcsoportokban már magasabb a férfiakénál, kevesebb azonban közöttük a szakképzett. Ez előlegezi elhelyezkedésüket a foglalkozási szerkezetben, és megalapozza azt, hogy arányuk a felsőoktatásban is meghaladja majd a fiúkét.

Az iskolatípusok kialakítása, funkciókijelölése, az iskolák, a szakirányok telepítése átgondolt, tervezett oktatáspolitikai döntések eredménye. A lányok és fiúk iskolatípusonkénti és szakirányonkénti csoportosulása azonban nem tervezett, gyakran nem is kívánt következménynek tekinthető, csakúgy, amint az egyes társadalmi rétegeknek, egyes településtípusok lakóinak reprezentációja a különböző iskolatípusokban. A nem tervezett társadalmi folyamatokban egyénileg racionális döntések összegeződnek.

A lányok aránya néhány technikumi, illetve szakközépiskolai szakirányban, 1937–1987.

2. ábra

Forrás: OM, ill. MM Statisztikai Tájékoztatók; Középfokú oktatás

Egy iskola (típus, szakirány) választásában a józan észnek kell érvényesülnie, nem a szenvedélyeknek. Az ésszerűség azonban többarcú jelenség: ugyanaz a döntés (egy iskola kiválasztása) egyik szempontból tűnhet teljesen racionálisnak, másik szempontból pedig teljesen ésszerűtlennek, hibásnak. Egy-egy iskola kiválasztása a gyermek választásának látszik, de egy családi, szomszédsági kapcsolatrendszer a döntés alapja. A döntés önmagában nem határoz meg mindent; sok bizonytalanság előzi meg, és még később is van lehetőség korrekcióra. Nagymérvű bizonytalanságot azonban kevés gyermek, kevés család képes elviselni. A gyerek, a család nem bizonyulhat szélsőségesen ingatagnak, ezért szükséges (belsőről) egyfajta megerősítés. Ez a megerősítés a döntés racionalizálása (pedig eredetileg sok benne a részben esetleges, részben természetadta elem), a racionalizálás pedig valamilyen személyes ideológia, eszmei háttér, meggyőződés, hit egyvelege. Az ideológia (az iskolaválasztás indoklása, célja, értelme) visszamenőleg megerősíti a döntés helyességét, a jövőre vonatkozóan pedig hitelesíti azt, vagyis általában kongruens.

Ezekben a személyes ideológiákban nem egyszerűen „a gyermek” van jelen, hanem egy lány vagy egy fiú. A család, az ismeretségi, vonatkoztatási csoport tapasztalatai, értékei, érdekei, céljai – tágabban társadalmi helyzete – függvényében többé vagy kevésbé eltérő képet alakít ki a kívánatosnak vélt iskoláról és a későbbi társadalmi helyzetről, amikor fiáról vagy amikor lányairól gondolkodik.

Valószínűnek látjuk, hogy egy adott gazdasági-szociális-kulturális környezetben véges számú és áttekinthető szerkezetű elemből állnak össze ezek a személyes ideológiák. Minél nagyobb a hasonlóság a feltételek elemei között, annál kisebb a lehetséges kombinációk száma. Így magyarázzuk, hogy egy adott térben és időben lényegében annyi ideológia jön létre és érvényesül, amennyit az elérhető, áttekinthető iskolahálózat el és be tud fogadni.

Ahhoz, hogy az egymásra találás bekövetkezzék, nemcsak mennyiségi egyezésre van szükség, hanem tartalmi hasonlóságra is a családok egyes csoportjainak fiaikkal és lányaikkal kapcsolatos ideológiája és az elérhető iskolák ideológiái között. Az egyes iskolák csakúgy, mint az egyes családok, nehezen viselik el az általuk közvetlenül nem befolyásolható döntések (iskolaválasztások) bizonytalanságát, a hivatalos funkciótulajdonítások pedig túlságosan magas szintű absztrakciók a napi tevékenység szervezésében.

Olyan környezetben működő gimnázium például, amelyet a kislányok azért választanak, mert ugyan mi egyebet csinálhatnának, nemigen tudja alkalmazni mindennapi tevékenységében a felsőoktatásra való felkészítés célkitűzését. Ehelyett próbálja munkáját úgy racionalizálni, hogy tevékenységének más elemeit helyezi előtérbe.

Néhány év alatt kialakult az a környezet, amelynek fontos eleme, hogy az iskola éppen olyan, amilyen („elitgimnázium”, tisztességes, rendes embereket nevelő intézmény, jó szakmát megszerettető vagy elsajátíttató iskola). Ha a családnak olyan iskolára van szüksége, amely éppen ilyen – pontosabban éppen ilyen az ideológiája –, akkor a harmadik faluból is ide buszoztatja a gyermekét. Ezzel olyan folyamat jelenik meg, amellyel a központi akarat nem számolhatott és nem számolhat sohasem; egyes vidékek iskolahálózatának olyan decentralizációja, ahol az iskolák látszólag önkényesen, a valóságban szociológiai törvényszerűségnek engedelmeskedve értelmezik, szabdalják részekre a centrális iskolaideológiát, válnak rétegiskolává, szelidítik meg a gyerekek számára a nagy változásokat.

Az emberek az iskola számára ugyanúgy, Ahogyan az iskola a körülötte lakó emberek számára gazdasági-szociális-kulturális környezetet is jelent, hasonlóképpen az emberek is hatnak az iskolára, s ez a kölcsönhatás hozzájárul egyfajta ideológia, önmegfogalmazás létrejöttéhez.

A továbbtanulási döntés kialakítása során az egyén nyilvánvalóan nem az ország teljes középfokú iskolahálózatából választ, hanem kisebb, belátható területen tájékozódik. (Hogy mekkora a hálózatnak az a darabja, amely egyes esetekben számításba jöhet, azt sok társadalmi és individuális tényező határozza meg.) Az egyes iskoláknak sem az ország valamennyi nyolcadikosára kell számítaniuk. Az iskolák szemszögéből legfeljebb a megye az a területi egység, amelynek keretei között, iskolahálózatában el kell helyezniük önmagukat, kialakítva saját ideológiájukat.

A következőkben egyetlen megye (Komárom-Esztergom) középfokú iskolái önképének, ideológiájának néhány elemét vizsgáljuk meg igazgatókkal készült interjúk alapján.

Az iskolák önértékelésében elsőrendű szerepet játszik, milyen tanulmányi eredményű gyerekek jelentkeznek hozzájuk. Minden iskola érdekelt abban, hogy jól tanuló gyerekeket „kapjon”, hiszen a pedagógusok munkájának legnyilvánvalóbb, de legalábbis legegyszerűbben mérhető eredménye, milyen a tanulmányi átlag, hányan tanulnak tovább, hányan vesznek részt, érnek el helyezést tanulmányi versenyeken. Ám minden egyes intézménynek számolnia kell a kialakult helyzettel. Legelőször is azzal, hogy a legjobbak a neves (városi) gimnáziumba jelentkeznek, a jók-közepesek a többi gimnázium és a szakközépiskolák között oszlanak meg, a szakmunkásképzőkbe a leggyengébbek kerülnek.

A legszínvonalasabbnak ismert gimnázium „elszipkázza a legjobbakat”, „lefölözi a nyolcadikosokat”, ahogyan más iskolák vezetői fogalmazznak. Az intézményből nézve a „lefölözés”, „elszipkázás” évente néhány tanulót jelent, akik a beiskolázási körzeten kívülről kerülnek be. Egy kisvárosnak vagy nagyközségnek és szűkebb vonzáskörzetének középiskolái azonban egyenként kevés gyerekről gondolkozhatnak. Közülük azt a néhányat, akik már az általános iskolában kitűntek tehetségükkel, szorgalmukkal, egyenként figyelemmel kísérhetik. Ugyanaz az

egy-két gyerek, aki egy kisebb iskola rangját, a pedagógusok önértékelését nagymértékben emelhetné, aki az „elitgimnáziumban” csak egyike lesz a sok jól tanuló, sikeres tanítványnak.

Idézet egy kisvárosi gimnázium igazgatójától: „Tavaly nagyon jó évünk lehetett volna. Véletlenül négy nagyon tehetséges gyerek volt a nyolcadikosok között. De ketten elmentek Pestre gimnáziumba, egy Győrbe, egy Tatára. Mihozzánk egyik sem jelentkezett.”

A képzeletbeli skála két végpontja meglehetősen stabil, „osztzkodni” a közbülső mezőbe jutó tanulókon lehet. Nem annyira valóságos versenyről van itt szó – hiányoznak a nyílt versenyfeltételek, az „indulók” választásai sok szempontból determináltak. Az iskolák vezetői inkább a maradékelv érvényesülését érzik megvalósulni.

Versenyhelyzetet, rivalizálást természetesen inkább a gimnáziumok, mint a szakközépiskolák érzékelnek. Hiszen a gimnázium elsődleges hivatalos funkciója a felsőoktatásra való felkészítés; az iskolatípus hagyományai, a pedagógusok önértékelése egyaránt ezt helyezik előtérbe. Ez forog veszélyben, amikor meg kell elégedniük a gyengébb tanulmányi eredményű, alacsonyabb igény szintű gyerekekkel. A skála igen széles. Az elitgimnázium „az erős négyeseknél már fontolgat, legfeljebb akkor veszi fel, ha helybéli”, egy másik „már nem tudja felvenni azt, akinek mindenképp hármasa van”, és van olyan is, amelyik „még a kettést is felveszi, ha azt akarja, hogy a tervezett létszámot betöltse”. Náluk csak egyes szakmunkásképzők vannak rosszabb helyzetben, hiszen „olyanokat is fel kell venni, akik félévkor megbuktak nyolcadikban”.

A szakközépiskolák képzési irányuk, a földrajzilag és szakigazgatásilag körülhatárolt beiskolázási-vonzási körzetben elfoglalt monopolhelyzetük és ami még fontosabb, az érettségivel kombinált szakképzettség iránti igények miatt kevésbé érzékelnek versenyhelyzetet, nem érzik létüket fenyegetve. Van olyan iskola, például óvónői, ahol a képzési irány vonzása következtében a szelekció módszerének kialakítása jelenti a legfőbb problémát. Másutt a szakközépiskola mellett közös igazgatással működő szakiskola teremti meg a szelekció lehetőségét (egészségügyi, közigazgatási); a leggyengébb általános iskolai eredményekkel jelentkezőket is meg tudják tartani anélkül, hogy a szakközépiskolai felvétel tanulmányi kritériumait jelentősen módosítani kellene.

A szakmunkásképzők valamennyi egyéb iskolatípust és iskolát versenytársnak tekintenek. Persze van a szakmunkásképzési szakirányok között nagyon is vonzó, nagyon is népszerű, amelynek nincsenek beiskolázási problémái (főként a szolgáltató szférában). Nem véletlen, hogy központi rendelkezésekben, a körzethatárok szigorításában leginkább a szakmunkásképzők reménykedtek. Volt ahol egyenesen „ukázt” sürgettek, amely megoldaná a beiskolázás (náluk: „betoborzás”) nehézségeit.

A saját ideológia kialakítása szempontjából — és persze egyszerűen a létbiztonság szempontjából — fontos elem, van-e egyáltalán érdeklődés az adott iskola iránt. Az iskola valamiképpen szolgáltatás: felfogható (amint egyes iskolák valóban így is értelmezik magukat) lakossági szolgáltatásként is. (Az utóbbi funkció különösen a beiskolázási nehézségekkel küzdő szakképző iskolák önképének fontos eleme.) Ha nincs elég érdeklődés, elég jelentkező, akkor kérdésessé válik az iskolának ez a szerepe, szélsőséges esetben léte is.

Az iskola hivatalos profiljának ebből a szempontból nagy jelentősége van. A gimnázium mint iskolatípus a szakközépiskolánál rosszabb helyzetben van. Pedig a különböző típusú iskolák vezetői a gimnáziumot értékelik a legmagasabbra. Az indokok között van gazdasági jellegű (az általános képzés olcsóbb, mint a szakképzés), dominál azonban a pedagógiai, ha úgy tetszik, az emberi szempont: a személyiségfejlődés nagyobb fokú harmóniája, a pályaválasztás nagyobb mértékű szabadsága, a pályaválasztási döntés áttétele olyan életkorra, amikor a fiatal több ismerettel rendelkezik önmagáról és a társadalomról.

Ezzel az értékeléssel ellentétes a nyolcadikosok iskolaválasztásában mutatkozó tendencia: csökken az érdeklődés az iskolatípus iránt. Interjúalanyaink egybehangzóan azzal magyarázzák a gimnázium vonzerejének csökkenését, hogy az megingott az emberek biztonságérzete, kevesebben tudnak a diplomáig terjedő időtartamra előretervezni.

Az iskola ideológiájának, az önképnek és az idegenképnek egyik meghatározó elemeként jelenik meg a székhelytelepülés jellege.

A város, amelyet természeti adottságai és kulturális hagyományai egyaránt vonzóvá tesznek és lakossága igényli a magas színvonalú oktatást, önmagában indokolja a helyi gimnázium sikereit. Az „összefutott” lakosságból szerveződött bányászváros gimnáziuma az iskolától távol álló társadalmi környezet problémáival küszködik. S van gimnázium, amely az ipar adta munkalahetőségekkel élő, de tradicionális agrárfalvak elemeit megőrző települési környezetben teljesíti (hagyományos) kultúrmisszióját. Az elsőként említett város a környék szellemi központja — és ebben szerepe van a gimnáziumnak is. A falusias térségben a gimnázium képes szellemi központként meghatározni önmagát. A bányászváros gimnáziuma számára éppen az jelenti a problémát, hogy környezetével nem képes efféle központként elfogadtatni magát.

Az egyes iskolák tanulóinak területi-társadalmi összetétele meglehetősen stabilnak mutatkozik. A neves városi gimnáziumban a székhelytelepülés felső társadalmi rétege, a keresettebb szakközépiskolákban és egyéb gimnáziumokban a székhely középrétegei a meghatározó, domináns csoportok. A szakközépiskolák körzete a gimnáziumokétól abban különbözik, hogy a lakosság más csoportjait szolgálják ki, illetve nyerik meg. „Az iskola tanulóinak körülbelül egyharmada helybéli, kétharmada vidéki. A kétharmadban vannak gyerekek más városokból, a többiek faluról jönnek. Sokan érkeznek munkás- és parasztcsaládokból.

Értelmiségi gyerek kevés van, mert aki biztos szakmát akar adni a gyerek kezébe, az a munkás- vagy a parasztcsalád” — foglalja össze egy igazgató.

A megye szakmunkásképzőiben a gyerekek inkább falusiak mint városiak, szellemi-értelmiségi foglalkozásúak gyermekei csak elvétve kerülnek ezekbe az iskolákba: csak akkor, ha a leggyengébb gimnáziumban vagy szakközépiskolában is kudarcot vallottak. Területileg jellemző, hogy „általában mindenhol jönnek mindenféle szakmára”, ám megfigyelhető tradíciók kialakulása is. A távolabbi mezőgazdasági településekről iskoláznak be a hagyományos lakossági szolgáltató szakmába (asztalos, festő stb.), az ipari településekről jelentkezők ipari-építőipari szakmát akarnak tanulni. A szakmunkásképzők vonzáskörzete csak a vonzó szakmáknál alakul ki, amelyekben viszont a székhelytelepülés lakói vannak felülreprezentálva.

Végül az ideológia alapvető elemei közé tartozik, hogy milyen a tanulók nemek szerinti megoszlása. A fiúk aránya elsősorban a gimnáziumban játszik presztízsnövelő szerepet, kisebb mértékben egyes szakközépiskolákban, amilyen például a megyében az egyik tekintélyes hagyományú közgazdasági szakközépiskola. A tanulók között arányosan csak a felsőoktatásra legeredményesebben felkészítő elitgimnáziumban vannak képviselve, ahol egyébként a fiatal tanároknak is a fele férfi, és egyáltalán nincsenek jelen kevésbé neves gimnáziumokban. A szakirányú képzést adó iskolák túlnyomó többsége egyszerű adottságnak tekinti, hogy csak fiúkat vagy csak lányokat oktat; önképét ennek az adottságnak megfelelően alakítja ki anélkül, hogy megkérdőjelezné a tanulók nemek szerinti arányait.

„Oktató” és „nevelő” iskolák (objektiváció)

„Nyilván minden iskolának az a feladata, hogy magpróbáljon a szülők elvárásának megfelelően a lehető legsikeresebben dolgozni.” Ha nem is mindig ennyire pontosan megfogalmazva, az iskolák önképében, önértékelésében ez a törekvés fejeződik ki. Az önértékelés, az önkép, ami központi része lehet az iskola ideológiájának, jelentős mértékben támaszkodik a múltból származtatható és a jövőre is vonatkoztatott teljesítményre és igényszintre. A teljesítményszint és az igényszint mérhető módon összefügg az elért sikerek és kudarcok mennyiségével és minőségével. Lehet, hogy egy-egy siker vagy kudarc megítélésében nézetkülönbség van, de abban, hogy egyáltalán sikerről vagy kudarcról, teljesítményről vagy igényről van szó, gyakorlatilag nincs különbség. Ha lenne, akkor nem fednék egymást a családi és iskolai sikerkereső és kudarcckerülő magatartások; a teljesítmények és igények kölcsönös elfogadása, illetve egymástól történő átvétele, az emberek és dolgok világának azonos értelmezése, a hozzájuk fűződő hasonló viszony, vagyis az ideologikus visszatükrözés.

A tények és viszonyok gondolati-érzelmi rendszerre szerveződése maga is tény és viszony, s ez magyarázza, miért épül bele valamelyik iskola egy egész csoport vonatkoztatási rendszerébe, lesz az „ő” iskolája. És magyarázza, hogy egy iskola miért határozza meg magát úgy, hogy a horizontális és nem a vertikális mikrotársadalmi struktúra számára legyen adekvát.

Az önértékelés egyik központi fogalma az adott iskola szigora, igényessége. Ha nem véletlenről van szó, hanem megfigyelésünk elterjedtebb jelenségre, az értékorientációra vonatkozik, akkor feltehető a kérdés: „örök” iskolai értékek továbbélése fejeződik-e ki, vagy pedig az inga kilengett, és a vonzó, rugalmas, nyitott iskola jelszava helyébe egy konzervatívnak ható értéktételezés lépett. A kérdést valószínűleg érdemes lenne alaposabban megvizsgálni. Mi most erre nem vállalkozunk, csupán azt tekintjük át, hogyan értelmezik az egyes iskolák a szigort, az oktató-nevelő munka igényességét.

Kétféle értékorientáció rajzolódik ki. Vannak iskolák, ahol a középpontban a minél több tudás megszerzése áll. Az iskola sikerének fokmérője, hogy az érettségizettek túlnyomó többsége felsőfokon tanul tovább – ilyen esetben „oktatás-orientált iskoláról” beszélünk. Más iskolák a sikereket és kudarcokat elsősorban a nevelésen belül értelmezik. A küldő családok eszményi viselkedésmódját törekednek közvetíteni, szigorúan alkalmazkodva tanítványaik életkori és nemi sajátosságaihoz – ilyen esetben „nevelő iskoláról” beszélünk. (Persze hangsúlyeltérésekről, nem „tisztá profilokról” van szó, és a legtöbb iskola önképében a kétféle orientáció valamilyen arányban együtt van jelen.)

„Oktató iskola”

Abban az iskolában, amely tanítványait a legjobbak közül válogathatja, amelyeket a gyerekek zöme már a belépés pillanatától közbülső fokozatnak tekint az alsó és a felső szint között, a felnőttek és a gyerekek kapcsolata tárgyyszerűbb, jóval inkább a tevékenységre, a teljesítményre orientált. Már a megszólítás szimbolizálja (tanár nő, tanár úr), hogy a tanár–diák viszony munkakapcsolat jellegű. A tanároknak, az iskola társadalmának nevelőhatása, erőteljesebb-finomabb szociális készítő ereje indirekt módon érvényesül. A pedagógusok szakértői hatalmukat a középrétegbeli anya pótlásával, a nevelőapa teljesítmény-nyomást gyakorló szerepén keresztül érvényesítik – ami persze nem zárja ki a szoros érzelmi kapcsolatot, de ez közvetve, sok esetben csak utólag visszatekintve válik érzékelhetővé. A tanulók neme a közös tevékenységben, a közös érdekek képviselésében, a közös célok megvalósítása közepette nem játszik döntő szerepet: a teljesítmény szempontjából indifferens, fiú vagy lány nyeri meg a matematikai versenyt, jut be már az első felvételi után egyetemre, főiskolára.

A gyerekek magatartása sem túlságosan lényeges (az extrém ruha- vagy frizuradivat követése, a különc hobbik stb. az egyébként kiválóan tanuló gyereknél

talán kissé irritáló, de semmiképpen sem súlyosan normasértő viselkedés). Úgy-
szólván nincs szükség fegyelmezésre. A tudás megszerzése (hajszolása) olyan
nagyfokú technológiai fegyelmet követel meg és feltételez, hogy „rossz magavise-
let” szinte nem fordulhat elő – az ilyen kivétel a gépezet működésének zavarával
járna együtt.

Az iskolai ideológia nem tesz különbséget a gyerekek között lakóhelyük és
társadalmi eredetük szerint sem. Városi vagy falusi, munkás vagy értelmiségi csa-
ládból származik a gyerek, ez a tanulmányi teljesítményben nem tükröződik. En-
nek magyarázatát a tanárok a mindenki számára hozzáférhető „tömegkultúrában”
vélik felfedezni: ugyanazt a tévét nézik, bejárnak a városba, ugyanott vagy majd-
nem ugyanott vásárolnak. Amit a gyerekek közös vonásaként értékelnek és amire
naiv materialista egyenlősítő ideológiájukat felépítik, inkább városias és az értel-
miségre jellemző magatartásvonások: tájékozottság, műveltség, magabiztos fellép-
és. Ezekből az iskolákból szemlélve e javak területi és társadalmi megkülönböz-
tetés nélkül elérhetőek minden gyerek számára, ha elég érdeklődő a felfedezésük-
höz és ha elég értelmes az adaptáláshoz.

Nehéz nem arra gondolni, hogy azok az intézmények, amelyek magukat „jó
értelemben vett hagyományos iskolaként” kategorizálják, olyan funkciót is teljesí-
tenek, amelyeket az egykori gimnáziumok is elláttak: az alacsonyan iskolázott tár-
sadalmi csoportok néhány kiemelkedően tehetséges gyermekét sikerrel integrálják
a középrétegbeli tanulók többségéhez.

A tanulmányi sikeresség magyarázata a többi iskolából nézve az előnyök hal-
mozódásában van: „Ha az iskolának jó a híre, válogat a tanulóiban. Ettől jobb-
ak az eredmények. Ha jobb-ak az eredmények, még többen jelentkeznek, és még job-
ban válogat. A tanári kar is fiatal és lelkes. Oda mindenki szívesen menne tanít-
ni, mert jó híre van. Így a tanári kar is kiválógaatódik.” Belülről nézve a gyerekek
teljesítménymotiváltsága és a pedagógusok munkájának magas színvonalá indok-
olja a sikert.

Mint írtuk: az ideológia tárgyiasul abban a formában is, hogy csoportképző
jeggyé válik. Bizonyos társadalmi csoportoknak ott és csakis ott van a helyük,
másoktól megkülönbözteti őket, hogy abba az iskolába járnak, gyermekeiket ott
taníttatják. S mint csoportjuk egyik fontos jellemzőjéhez, az iskolához tartósan ra-
gaszkodnak. („Sok családnak már az is elég, ha elmondhatja, hozzánk járattja a
gyerekét, még ha nem is akar továbbtanulni.”)

„Nevelő iskola”

A „nevelő iskolában” a döntő cél a szociális befolyásolás, s ennek a célnak
leginkább megfelelő módszer az intenzív személyközi kapcsolatok kiépítése. Ez a
személyközi kapcsolat nem elsősorban munkakapcsolat, sokkal inkább emlékeztet
a „tyúkanyó” modelljére. (Férfitanárok, fiútanulók kapcsolatában a „pater fami-

liaris-modellnek” nevezhetnénk talán. Ezt a modellt írja le *Hegedűs*, 1983.) Az iskolában „tanár nénik” és „tanár bácsik” dolgoznak, akik nemcsak azt tanítják, ami a tananyagban van, hanem azt is, hogyan kell öltözködni, viselkedni. Mivel igen fontos karakterisztikum az iskola „jó híre”, az ilyen iskola a tudást hajlamos viselkedni tudásként, az erkölcsöt nemi erkölcsként értelmezni, ezért ezek az iskolák szabadosságellenesek, amit néha nagyon nehéz megkülönböztetni a szabadságellenességtől. Ezek az iskolák is akarnak és tudnak az oktatásban sikert elérni, illetve kudarcként élik meg, ha erre nem eléggé képesek. A szakképző iskolákban — szakközépiskolákban és szakmunkásképzőkben egyaránt — emellett nagy súllyal esik latba, hogy a szakmát milyen mértékben sajátítják el és szeretik meg a tanulók. (Ennek nem föltétlenül mércéje, hogy a tanult szakmában dolgoznak-e tartósan. Inkább az iskolában megfigyelhető magatartást értékelik.)

„Ami a tanulók tudását illeti, hát természetes, hogy mi soha nem tudunk olyan szintet elérni, mint a városi gimnázium” — végül is ez az alaphelyzet, ami a hangsúlyokat másutt helyezi el.

Jellemző az ideológiák kialakítására: a legerősebb gimnáziumokban az érettségizettek közül felvételizők, illetve felvettek arányát emelik ki, mint a tanulmányi teljesítmény mérőszámát; a többi gimnázium, néhány szakközépiskola ezzel büszkélkedik, hogy ha tanítványaik közül valaki felvételizik, azt többnyire fel is veszik, s ha még ez a statisztika sem mond eleget, akkor azt emelik ki, hogy azok, akiket felvettek egyetemre, főiskolára, mindig eljutnak a diplomáig. A szakmunkásképzők számára pedig „már az is nagy dolog, ha ilyen gyerekekből lehet valamit csinálni”.

Fontos érték a fizikai munkában mutatott eredményesség, a „becsületes, dolgozó emberek nevelése”. A szakképző iskolák egy részében ez szinte természetesen következik az iskolai tevékenységekből, ezt egészíti ki, illetve más iskolákban ezt helyettesíti például az őszi mezőgazdasági munkában elért eredmények iskolai sikerként való értelmezése. A közösségszervezésben, a KISZ-munkában elért eredmények is a családok és az iskola közös nevelőmunkáját dicsérik. Ennek különösen a falusias környezetben működő vagy falusi környezetből érkező tanulókat oktató iskolák tulajdonítanak kiemelkedő fontosságot.

Mindennél hangsúlyosabb azonban — különösen a városi iskolákban — a gyerekek megóvása a környezet csábító veszedelmeitől. A város a „szabados életforma melegágya”, a gyerekek itt „elvadulnak”, az „aluljáróban meleg van, ott találkozhatnak, randalírozhatnak a lányok és a fiúk”, „nincs elég lehetőség az ellenőrzésükre, és nincs elég ellenőr”. Aligha kétséges, hogy a városban tényleges lehetőség van deviáns kortárscsoportok, ifjúsági ellenkultúrák kialakulására; ha nem a nagy népességszám biztosítja az anonimitást és gyengíti a szociális kontrollt, akkor az idegenforgalom vagy a városban még gyökeret nem vert lakosság viszonylag nagy száma teszi meg ugyanezt..

A „nevelő” – pontosabb talán a „nevelő-őrző” megjelölés – iskolák tanulóinak jelentős hányada falusi környezetből származik, de ha ez számszerűen nem is érvényes, ideológiájuknak fontos eleme az erre való hivatkozás. Az általuk képviselt értékek hordozói elsősorban a falusi gyerekek, illetve a nekik és családjaiknak tulajdonított magatartásmódok. Annál zavaróbbnak ítélik meg a tanulói magatartást, minél „városiasabb”. A pedagógusok szerint a városi gyerekek „dörzsöltek”, „elvadultak”, többségüket „az utca neveli”. A falusiak legfőbb értéke a tekintélytisztelő, és ezzel együtt könnyebb „kezelhetőségük”. E fontos érték természetes árának tartják, hogy intellektuálisan elmaradnak a városiaktól. („Aranyos kis butuskák, mint a csirkék, úgy mennek az osztályfőnök után” – a városi iskola igazgatójának szavai karikatúraszerű élességgel adják vissza ezt a kettősséget, illetve a hozzákapcsolt érzelmi tartalmakat.)

Nem eléggé pontos a várost „bűnös városként” definiálni, és szembeállítani a tiszta és erkölcsös faluval. Inkább úgy véljük, a változásokat, újításokat termelő, gyorsan befogadó, kritikus, szabadszellemű életforma – ami szükségszerűen rombol, pusztít – kerül szembe a stabilitást, az „örök” emberi értékeket hordozó, de visszaszorulóban lévő társadalommal. Ezt a furcsa ellentmondást erősítik meg a százalékarányok is: kevesebb a falusi, mégis ők jelentik és hordozzák a tiszteltetreméltó értéket, alig-alig van külön, deviáns, még ritkábban prekriminális gyerek, mégis ez az elenyésző kisebbség jelenti a fertőző erőt. (Ami egyúttal matematikai képtelenség is: miért egy rossz példa ront el százakat, és nem a százak és százak javítják meg az egy-egy tévelygőt?)

A tradíciók őrzése szép feladat és fontos is: ez a tradíció itt és most csak egy becsületes és tiszteltetreméltó agrárius társadalom hagyománya lehet. Egyre fontosabb a kontinuitás és a folyamatosság élménye, vagyis az identitás kérdése. Hiába tudja mindenki, hogy ez a falu, ez a város nem azonos a 10-20-30-50-100 évvel ezelőttivel, az átélésben, az élet értelmében, ezen belül a család, az iskola, a munka érinthetetlen és változatlan értelmében ez adja a folyamatosság-azonosság értékét és élményét. Ezek feladatokkal is járnak, és a tisztességes iskolák becsületesen el akarják látni feladataikat: úgy akarják visszaadni gyermekeiket a valódi tulajdonosnak – a családnak, a mikroközösségnek –, hogy a rossz ellen tudással és viselkedni tudással vértetik fel őket.

Éppen a hagyományok őrzése teszi természetes kíváncsisággá a gyerekek nemek szerinti megkülönböztetését a nevelésben, és erősíti elkülönülésüket az oktató-nevelő intézményekben. Minél inkább nevelésre orientált, a nevelést hangsúlyozó az iskola ideológiája, annál fontosabbá válik, hogy lányokat vagy fiúkat, leendő háziasszonyokat, anyákat vagy családfőket, apákat, férjeket nevelnek-e az iskolában. Ugyanis ez felel meg a család, a mikroközösségek (valóságos vagy „csak” az iskola által feltételezett, ám a családoktól elfogadott) várakozásainak.

A koedukáció visszaszorult: csendesen és lappangva újra kialakultak a lányiskolák és a fiúiskolák a középfokon, éppen abban az életkorban, amikor a koedu-

káció az emancipáció szálláscsinálója lehetne. Ez a korábbi évtizedekhez képest retrográd lépésnek tűnhetne, ha a szegregáció nem lenne természetes. Valószínűleg az egykori magasztos cél (az emancipáció) kijelölésekor nem lehetett eléggé számolni a hagyományokkal és a társadalom szerkezetével, a nemek közötti biológiai és pszichológiai különbségekkel. Nemcsak az vehető számításba, hogy a voluntarista elképzelések ellenére maszkulinizálódnak, még inkább feminizálódnak egyes pályák, ebből következően az e foglalkozásokhoz vezető iskolák, hanem az is, hogy az emberek (még ha 14–18 évesekről is van szó) másképpen viselkednek más-más nemi közegben.

Valószínűleg értékcsökkenéshez vezet, ha valaki magányos a másik nem tömegében, s az úttörőszerep sem növeli a presztízszt. Egy fiúiskolában egy-két kislány jelenléte zavaró a többség és az iskola számára, a „fiúsított” lány nem teljes értékű nő, legfeljebb átmenetileg érdekes epizód. Ugyanígy a csökkentértékűség jele, ha kimondottan lányiskolába jelentkezik egy fiú: a környezete úgy vélheti, hogy „valami nincs rendben”. A rend eszméje azt követeli, hogy fiúknak fiúiskolában, lányoknak lányiskolában van a helyük. Ennek az újkeletű szegregációnak nem egyedül a választott pálya presztízse szempontjából van jelentősége, hanem az önérték meghatározásában, az identitás kialakításában is. Abban, hogy az iskola őszinte: ha minden törvény ellenére a munkáltatók, a családok különbséget tesznek a két nem között, akkor az iskola nemigen csukhatja be a szemét a realitások láttán.

Ellentmondás és predesztináció

Nálunk a jogalkotásban, sok országban rebellióban, hosszú küzdelem után jelent meg az a probléma, hogy csak egészen felül és egészen alul (de általában a társadalmi és főként a társadalmi rétegek közötti érintkezési formákat betartva) vált egy sor tevékenységen belül közömbössé vagy tolerálhatóvá a nemi hovatartozás. Történelmi léptekkel mérve egyazon pillanatban lett paragrafusokkal körülírt és esetenként elfogadható társadalmi tény a nemek tevékenységei és a társadalmi rétegek határai közötti „szabad” átjárás.

Úgy látjuk azonban, hogy a jog és az elmélet igencsak általánosított: elvileg és általában megszüntette minden foglalkozás, minden réteg, csoport határát. Ennek – többek között az emberek és munkakörök közötti egyenlőség biztosításának és megtanulásának – egyik eszköze és színtere volt az iskola. Csakhogy az inga kilengései után (például bányászlányok és rendelőintézeti asszisztens fiúk) nyilvánvalóvá vált, hogy az elvi szabadságot és átjárási lehetőséget egyénileg és társadalmilag értelmezni kell, sőt kisebb csoportok és intézmények, valamint egyének, személyiségek számára kezelhetővé kell tenni.

Gyakorlatilag egy emberöltő kellett ahhoz, hogy a jelentős mérvű konszolidáció kialakuljon — más szempontból ez konzervatívizmusnak, újfajta szegregációnak látszik.

A jog, a szociológia, a pedagógia, a pszichológia azonos fogalmaival leírva a társadalmi jelenségeket, komoly különbségekre bukkanunk, olyan tendenciákra, amelyek újragondolásra kényszerítenek elveinkkel kapcsolatban: az oktatás, a tanulás, a továbbtanulás expanziója, emancipációja egyáltalán nem jelent proporcionális megjelenést a statisztikai adatokban, csak lehetőséget. A törvényhozó, a humanista, a zsrnaliszta összeolvadhat, és bírálhatja azt az állapotot, hogy egyrészt nem az történik, amit akart, másrészt a megfigyelt jelenségek ellentétesek is lehetnek a magasztos eszmékkel, és rossz hangulatot, kesernyész érzéseket kelthetnek az érintett és a környező intézményekben, társadalmi csoportokban, települések szegmentumaiban, családokban, pedagógusokban, gyerekekben.

Gondolatmenetünk első részére visszautalva úgy gondoljuk, hogy azt a potenciális társadalmi feszültséget, amelyet a nők formális iskolázottságának a férfiakénál magasabb szintje és a hagyományos férfi és női foglalkozási és társadalmi-családi szerepmegosztások fennmaradása előidézhethetne, jelentős mértékben csökkentik az, hogy a fiúk és a lányok túlnyomó többségének iskolai pályafutása olyan intézményeken vezet át, amelyek ideológiája, ezzel kapcsolatos magatartása és rejtett hatásrendszere fenntartja és tartósítja a nők és férfiak tradicionális elkülönülését. Így bizonyos értelemben leértékelődik a formális iskolázottság, ám az iskolák nem válnak társadalmi feszültségek terepévé, sőt hagyományörző szerepükkel csökkentik az iskolán kívüli társadalmi feszültségek kialakulásának lehetőségét is.

Iskolázási magatartások

Komárom – Esztergom megyei esettanulmány

Írásom egyrészt azoknak az elemzéseknek a sorába illeszkedik, amelyeket Komárom-Esztergom megye településeinek gazdasági-társadalmi feltételrendszeréről, e társadalmi-gazdasági, kulturális folyamatokról készítettünk. Másrészt azoknak az ökológiai elemzéseknek, vizsgálatoknak a sorába tartozik ez a tanulmány, melyek az egyes lakossági csoportok iskolával kapcsolatos igényeit, magatartásait kísérelték meg a lakóhelyi környezet feltételeivel összefüggésben értelmezni.

A következőkben arra keresek választ, milyen összefüggések mutathatók ki egyes települési-lakóhelyi jellemzők és a középfokú továbbtanulás választott szakirányai között. Az elemzést egyetlen megye adatain végeztük, így a minta semmiképpen nem nevezhető reprezentatívnak. Másfelől azonban – ami a megyét illeti – teljes körű a minta; az a kérdés fogalmazható meg, hogy mennyiben tükörképe egy megye, ez a megye az országnak. Jóllehet tükörképként valószínűleg aligha fogható fel, mégis úgy gondolom, hogy az itt talált összefüggések ilyen vagy hasonló formában az ország más területein is megjelennek. A megye viszonylag nagyfokú városias, iparosodott fejlettsége alapján úgy vélhetjük, a területi-társadalmi egyenlenségek kisebb mértékben befolyásolják az iskolázási igényeket, mint az ország más területein. De még ezek az eltérések is elegendőek arra, hogy meglehetősen különböző arculatú területek rajzolódjanak ki, s joggal feltételezhető, hogy hatásuk kimutatható a tizennégy évesek továbbtanulási választásaiban.

A települési feltételek és az iskolaválasztás kapcsolatai

A fiúkat és a lányokat egymással összehasonlítva rendkívül éles eltéréseket találunk (1. táblázat). Mindenekelőtt a gimnázium választásában mutatkozik különbség: kétszer annyi lány, mint fiú választja ezt az iskolatípust. Ugyanez állapítható meg a továbbtanulni nem szándékozók nemek szerinti arányairól. A szakmunkásképzés választásának gyakorisága is – értelemszerűen – eltérő, jóllehet a különbség mértékét csökkenti, hogy szakiskolába kizárólag lányok jelentkeznek.

A fiúk a szakközépiskolai képzésen és a szakmunkásképzésen belül is az anyagi ágazatokat részesítik előnyben: 90%-uk ipari és mezőgazdasági irányú szakjellegű képzést választott. A lányokra ennek a fordítottja az érvényes: a szakközépiskolai képzési programok közül jó négyötödük a nem anyagi ágazatokat (egészségügyi, közgazdasági, óvónői) választja, a szakmunkásképzési programok

közül a lányok fele ugyancsak a szolgáltatóit (kereskedelmi), s az ide sorolható szakiskolát (gyors-gépfő, egészségügyi) részesíti előnyben.

**A nyolcadikosok továbbtanulási szándék szerinti megoszlása Komárom megyében,
1983 (%-ban)**

Iskolatípus	Lány N=2101	Fiú N=2177	Össz. N=4278
Gimnázium	24,8	12,3	18,4
Szakközépiskola	32,4	29,6	31,0
Ebből:			
Szakmunkásképzési célú	7,3	46,5	26,4
Középfokú képzési célú (ipar, mezőgazdaság)	9,2	43,6	25,9
Egyéb nem anyagi ágazatokban képző	83,5	9,9	47,7
Szakmunkásképző	31,6	56,2	44,1
Ebből:			
Ipari	41,1	81,4	67,2
Mezőgazdasági	8,7	10,8	10,1
Kereskedelmi	50,2	7,8	22,7
Szakiskola	7,1	0,0	3,5
Nem tanul tovább	4,1	1,9	3,0
Összesen	100,0	100,0	100,0

1. táblázat

Megjegyzés: A statisztikai elemzést az OTTIR adatbázisából származó Komárom-Esztergom megyei adatokon végeztem, az adatbázist kiegészítve a megye általános iskolásainak továbbtanulási statisztikáival. A megye 55 településében több mint 4000 nyolcadikos továbbtanulási szándékairól készítették az összesítést. Az elemzést ezen az 55 településen végeztem. A megye nyolcadikosai 72 településén laknak, azaz 17 olyan település van, amely csupán lakóhely, de nem iskolaszékhely.

Az adatokat három lépésben vizsgáltam meg. A továbbtanulási adatokat függő változókként értelmezve először megoszlásukat elemeztem az adatbázis néhány olyan mutatója alapján, amelyek feltételezésem szerint legnagyobb befolyást gyakorolják alakulásukra: a lakóhely lélekszáma, iskolázottsága és foglalkozási szerkezete. A következő lépésben több változó egymás közötti kapcsolatait elemeztem korrelációs számítás segítségével, majd faktoranalízissel vizsgáltam

azokat az összefüggéseket, amelyek a továbbtanulási törekvések és a lakóhelyi környezet elemei között mutatkoznak.

A kontingenciatablázatokat, a korrelációk listáját valamint a részletes faktormátrixokat terjedelmi okokból nem közöljük. Ezek Forray R. Katalin–Kozma Tamás: Az oktatás fejlesztése Komárom megyében (Oktatáskutató intézet, 1986) című kötetben hozzáférhetők.

Az adatok két tendenciaegyüttes jelenlétét tükrözik. Egy újabb folyamat a két nem elhelyezkedése az iskolarendszer *vertikális* struktúrájában, ahol a fiúk hagyományos pozícióit a lányok foglalják el a magasabb képzettséget nyújtó iskolatípusokban. Hagyományosabb a két nem elhelyezkedése az iskolarendszer *horizontális* szerkezetében, ahol élesen elkülönülnek a férfi és a nő szakirányok. Ez a kettősség nem speciálisan magyar jelenség. A fejlett ipari országokban, különösen a modern elektronika térhódítása nyomán, megújuló erőfeszítéseket tesznek (és nemcsak a feminista színezetű mozgalmak) arra, hogy a lányokat a „hagyományos” férfiszakmák felé irányítsák (sok helyütt például külön programokat szerveznek a lányok számára, hogy felkeltsék érdeklődésüket a számítógép alkalmazása iránt).

Bár önmagában öröndetes a nők iskolázottságának dinamikus emelkedése, az újabb egyenlőtlenség keletkezése és erősödése már ma is érzékelhető oktatáspolitikai, sőt társadalmi feszültségek kiváltója lehet.

A lakóhely (az iskolaszékhely) *népességének száma* közismerten az egyik „legerősebb” társadalmi-területi mutató. A lélekszám ugyanis összefügg a városiasság mértékével, a rendelkezésre álló iskolák választékával, a lakosság iskolázottság és foglalkozás szerinti összetételével. Az összefüggés természetesen nem determinisztikus, és az általános iskolával rendelkező Komárom-Esztergom megyei települések viszonylag kis mintáján még kevésbé mondható annak.

A középiskolába jelentkezők száma csaknem lineárisan növekszik a települések lélekszámával, ez az összefüggés csak a legnagyobb város – Tatabánya – esetében nem érvényesült; a középiskolába jelentkezők aránya a csúcstól a középvárosokban éri el. Még inkább így van ez, ha csak a gimnáziumba törekvőket vesszük szemügyre. E csoportok ellentétjének két másik látszik: a szakmunkásképzést választók és a továbbtanulni nem kívánók. Mindkét csoport aránya csökken a település-lélekszám növekedésével, míg a gimnáziumot választóké növekszik. A kapcsolat jellegét főként a lányok iskolaválasztása alakítja ki. A fiúk a településnagyságtól szinte függetlenül, csekély arányban törekkenek gimnáziumba, viszont magas százalékban a szakmunkásképzésbe. (Kivétel a három középváros, amely a megye nyolcadikosainak mintegy negyedét adja.) Ennek alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a gimnázium iránt annál nagyobb és a szakmunkásképzés iránt annál kisebb az érdeklődés, minél több lakosú az iskola székhelye, a tanulók lakóhelye.

A szakközépiskola kevésbé polarizálja a választásokat. A szakközépiskolába törekvés aránya is növekszik némiképp a településnagysággal együtt, ám itt kivételek is vannak. Talán éppen itt kereshetjük a szakközépiskolai képzési kínálat földrajzi közelségének, hozzáférhetőségének hatását.

A szakközépiskolába és a szakmunkásképzésbe törekvők megoszlását szakirány szerint vizsgálva gyakorlatilag nem találunk összefüggést a településnagysággal. Ez is amellett szól, hogy a szakirány választását a nemi hovatartozás befolyásolja, a településnagyság azonban nem.

A településeket a népesség *iskolázottságának* egyes mutatói alapján csoportosítva hasonló összefüggések bontakoznak ki, sőt a különbségek élesebbek, mint az előző csoportosításban. Itt találhatunk magyarázatot arra is, hogy a településlélekszám növekedésével miért csak egy szintig tartott lépést a középiskolába jelentkezők arányának növekedése (azaz a megyeszékhely, a legnépesebb település megoszlás arányai inkább a kisebb lélekszámúakhoz hasonlíthatók).

Bár az *általános iskolánál kevesebbet végzettek* aránya minden településen viszonylag alacsony, mégis a 30%-nál alacsonyabb és a 44%-nál magasabb arányok között képzett csoportokban érzékelhető különbségek vannak a nyolcadikosok továbbtanulási törekvéseiben. Legegyértelműbb a továbbtanulni nem szándékozók arányának növekedése azokban a településcsoportokban, ahol viszonylag sok az igen alacsonyan iskolázott lakos. E népesség 4 százaléknyi növekedése a tovább nem tanulók arányának 1-5 százalékos növekedésével jár együtt. A küszöböt a lányoknál a 3,6%, a fiúknál a 4,4% jelenti. Ha ennél magasabb az általános iskolai végzettséggel nem rendelkezők aránya, jelentősen gyakoribbá válik a tizennégy évesek körében a tovább nem tanulás. A küszöbérték eltérése azt fejezheti ki, hogy az igen alacsonyan képzett lakosság inkább taníttatja a fiait középfokon, mint a lányait. (Ez nem ellentétes azzal, hogy az iskolázottabb lakosság hosszabb képzési idejű iskolába küldi a lányait.) A középfokon tovább nem tanulók közötti, nemek szerinti különbségek gyökere éppen e dimenzióban, a legalacsonyabban képzett lakosság dimenziójában kereshetők.

Ha a *befejezett általános iskolai végzettséggel rendelkezők* aránya szempontjából vizsgáljuk meg a továbbtanulási szándékokat, a megoszlások már nem ilyen egyértelműek. Ez azzal magyarázható, hogy e népesség arányának kialakulásában egyaránt szerepe van az általános iskolánál magasabb és alacsonyabb végzettségűek hányadának. Ezért a továbbtanulási szándékok ott árulkodnak alacsonyabb igényszintről, ahol igen sok és ahol igen kevés embernek a legmagasabb iskolai végzettsége a nyolc osztály.

A *közép- és a felsőfokú végzettségűek* aránya alapján alkotott településcsoportokban a nyolcadikosok továbbtanulási szándék szerinti megoszlása sok szempontból éppen ellentétje annak, amit az általános iskolánál alacsonyabb végzettségűek aránya alapján megfigyelhetünk. A magasabb végzettségűek sokasodásával növekszik a gimnáziumban, általában a középiskolában, csökken a szakmunkásképzés-

ben továbbtanulni szándékozók és a tovább nem tanulók aránya. De még az előbbi szempont szerint vizsgálva, legdifferenciáltabbnak a tovább nem tanulók arányának alakulása látszott, az utóbbi szempontokból a tovább nem tanulók közötti eltérések kevésbé élesek. Ezt úgy is értelmezhetjük, hogy az általános iskolánál alacsonyabb végzettségű népesség településen belüli arányából a tovább nem tanulókra, a magasabb végzettségűek arányából a középiskolában továbbtanulókra lehet inkább következtetni. (A korrelációs számítások ezt az összefüggést megerősítik.)

A magasabb iskolai végzettségűek arányában is van egy küszöb, amely felett jelentős változás érzékelhető. Abban a településcsoportban, ahol a középiskolai végzettséggel rendelkezők részesedése 16%-on, a felsőfokú oklevéllel rendelkezőké 5%-on felül van, ugrásszerűen megnő a gimnáziumba jelentkezők aránya (a középiskolába jelentkezők összesített aránya csak mérsékelten nő, mert ezeken a helyeken kevesebben jelentkeznek szakközépiskolába), s a növekedés a fiúk és a lányok csoportjában egyaránt megjelenik. Ez arra utal, hogy a magasabban iskolázott népesség tömörülése elérhet egy olyan szintet, amely felett minőségileg megváltoznak az igények a továbbtanulás iránt. Ez a más minőség a felsőfokú továbbtanulásra felkészítő, általánosan képző iskolatípusnak a szakképző iskolatípusokkal, illetve az egyéb középfokú oktatási intézményekkel szembeni (viszonylagos) preferálásában jut kifejezésre. Ha az érettségizettek aránya alapján létrejött „skála” két egymás után következő településcsoportját hasonlítjuk össze, jól látható ennek a küszöbnek az átlépése:

- ahol a középiskolai végzettséggel rendelkezők aránya 13-16% között van, ott a továbbtanulni szándékozó fiúk 11,6%-a, a lányok 25,8%-a jelentkezik gimnáziumba; valamint a fiúk 43,9%-a, a lányok 62,3%-a jelentkezik középiskolába;
- ahol a középiskolai végzettséggel rendelkezők aránya 16% fölött van, ott a továbbtanulni szándékozó fiúk 19,3%-a, a lányok 33,0%-a jelentkezik gimnáziumba; valamint a fiúk 49,5%-a, a lányok 65,3%-a jelentkezik középiskolába.

Hasonló, bár talán nem ennyire éles különbségek mutatkoznak a felsőfokú végzettségűek aránya alapján kialakított településcsoportok között is. A megyeszékhely éppen ebben, a továbbtanulási törekvések szempontjából fontos dimenzióban marad el a megye kisebb, harmonikusabban fejlődött városaitól, s ezért volt a lakosságszám alapján képzett csoportokban a továbbtanulási szándékok megoszlása nehezebben értelmezhető. (Ez egyúttal arra is figyelmeztet, hogy a szociológiai kutatásokban szokásos egydimenziós településbesorolás félrevezető lehet.)

Egy további iskolázottsági változó, a *szakmunkásvégzettséggel* rendelkezők aránya más területre vezet át: a foglalkozási szerkezethez. Ebből a szempontból a nyolcadikosoknak három csoportja rajzolódik ki élesen: a gimnáziumba és a szakmunkásképzésbe jelentkező fiúk és a szakiskolába jelentkező lányok csoportja. Az előbbinek az aránya jelentősen csökken, az utóbbiaké a szakmunkások településen belüli arányával párhuzamosan növekszik. Másképpen fogalmazva: minél inkább meghatározó csoport a lakóhelyen a szakmunkásoké, annál kevesebb fiú jelentkezik onnan gimnáziumba, és annál több törekszik szakmunkásképzőbe, a lányok között pedig kiugróan sokan kívánnak szakiskolában képzettséget szerezni.

Az egyéb megyei elemzések alapján feltételezhető, hogy ebben a sajátos gazdasági szerkezetű megyében a foglalkoztatottak népgazdasági ágazatok szerinti megoszlása statisztikailag is kimutatható befolyást gyakorol a tizennégy évesek továbbtanulási szándékaira. Egy olyan megyében, ahol az ipar néhány ágazata határozza meg a települések egyik csoportját (a bányásztelepülésekről és a Dunamenti ipari sávról van szó), a mezőgazdaság a települések egy további részét (zömmel a történelmi Komárom megye települései), a nem anyagi ágazatok pedig egy harmadikat (a Dunakanyar és a Pilis üdülőtérsegei), ott a továbbtanulás választott irányjaiban is reprodukálódnak ezek a jellemzők. Az iparban vagy a mezőgazdaságban foglalkoztatottak „túlságosan” alacsony és a „túlságosan” magas aránya a középfokú továbbtanulás rosszabb minőségével jár együtt: a gimnáziumba, a középiskolába törekvés ritkábbá válik. Ahol a népességben az ipari foglalkoztatottak igen alacsony (30%-on aluli) és a mezőgazdasági keresők igen magas (50%-on felüli) arányban vannak képviselve, ott kiugróan sok a továbbtanulni nem szándékozó. Ez arra utal, hogy a rövid idejű iskolázás, a szakképzés hiánya a hagyományos agrárkörnyezetekben jellemző kulturális magatartás.

A foglalkoztatottak ágazatok szerinti megoszlásának mutatói közül egyedül a nem anyagi ágazatokban dolgozók aránya alapján jelentkeznek lineáris eltérések a továbbtanulási törekvésekben. Ez feltételezhetően e foglalkozási csoport magasabb iskolázottságával függ össze. Hogy mégsem egyszerű azonosságról van azonban szó — azaz e foglalkozási csoportot nem lehet a középfokon vagy felső fokon képzetekkel azonosítani —, arra utal az, hogy a szakmunkásképzésbe törekvők és a továbbtanulni nem szándékozók aránya párhuzamosan csökken a tercier szektorban foglalkoztatottak arányának növekedésével. Nem mondható tehát egyértelműen, hogy minél inkább a tercier szektor határozza meg a település foglalkozási szerkezetét, annál több a gimnáziumba vagy a szakközépiskolába jelentkező, de az megállapítható, hogy mind a fiúknál, mind a lányoknál csökken a szakmunkásképzés iránti érdeklődés.

A fentieket összegezve úgy tűnik, mintha minden egyes iskolázottsági szint a megfelelő továbbtanulási szándék gyakoriságának mutatója lenne — jöllehet nem egyforma erősségű, és nem egyformán érinti a lányokat és a fiúkat. Az általános iskolánál kevesebbet végzettek aránya alapján a továbbtanulásra nem jelentkezők

csoportjai rajzolódnak ki a legélesebben, a szakmunkás végzettségűek aránya alapján a szakmunkásképzőbe törekvő fiúk és a szakiskolába jelentkező lányok csoportjai, a közép- és felsőfokú végzettségűek részesedése alapján a gimnáziumba és a középiskolába jelentkezőké. Ha e változókat a lakóhelyek típusképző ismervekként értelmezzük, akkor „jósolni” lehet, honnan várható az egyes középfokú iskolatípusok utánpótlásának jelentős része, melyek lesznek a következő nemzedékek társadalmi elhelyezkedésének fő színterei.

A társadalmi sorompók nem csupán nevelésszociológiai, statisztikai absztrakciók, hanem a települések közigazgatási határainál szinte szemmel láthatóan megjelenő társadalmi tények. Nemcsak a csoport-hovatartozás, hanem a lakóhely is meghatározó erőt jelent az iskolázással kapcsolatban, ami a mai tizennégy évesek jövőbeni társadalmi, földrajzi és helyét is kijelöli. Ezért elgondolkoztató, hogy a szerkezeti változások lassulása, a kristályosodási folyamat, a települések arculatának stabilizálódása egyfajta megmerevedéssel jár együtt. Feltételezhetjük, hogy a jelenlegi állapotok – legalábbis a vizsgált változók zömét illetően – jelentős külső beavatkozás elmaradása esetén egyszerűen konzerválódnak.

A települési feltételek és a továbbtanulási igények közötti összefüggések rendszere

Az elemzés további lépésében a települési változók és a továbbtanulási szándékok közötti kapcsolatok rendszerét vizsgáltam meg 45 változó korreláció segítségével. A változórendszer belső korreláltsága eléggé kis mértékű: a 990 páronkénti kapcsolat közül 234-nek a szorossága haladja meg a fenti értéket, ezek közül erősnek (0,70 fölötti abszolút érték fölött) mondható 22 kapcsolat.

A legerősebb korrelációs kapcsolatokat három mutatóblokkban találtuk. Nem meglepő – a szociológiai szakirodalomból jól ismert összefüggés –, hogy az iskolázottság színvonalát jelző mutatók részben egymással, részben a foglalkoztatottsággal, s az utóbbiak is egymással vannak szoros kapcsolatban. Nem érdektelen azonban részletesebben megvizsgálni ezeket a kapcsolatokat.

A középiskolát és a főiskolát végzettek aránya pozitívan, az általános iskolánál kevesebbet végzettek aránya negatívan korrelál az elvégzett osztályok átlagos számával. Ez az összefüggés azért nem mondható triviálisnak, mert az iskolázottsági változók között szerepel az a népesség is, amelynek a legmagasabb végzettsége az általános iskola, illetve a szakmunkásképző. Nem ez a kétféle befejezett képzés határozza meg legmarkánsabban a települések iskolázottsági profilját, hanem a magasabb, illetve a szélsőségesen alacsony iskolázottságúak részesedése.

A foglalkoztatottsági szerkezet változórendszerén belül erős kapcsolat tapasztalható a nem fizikai foglalkozásúak és a szak- és betanított munkások, valamint az ipari és a mezőgazdasági aktív keresők arányai között. Mindkét kapcsolat ne-

gativ irányú, azaz arra utal, hogy ezek a foglalkozási csoportok „zárják ki” egymást kölcsönösen. Meglehetősen élesen különülnek el a megyében a magasan iskolázott, szellemi-értelmiségi lakosságot tömörítő települések a munkástelepülésektől, s a települések meghatározó vonása a mezőgazdasági foglalkoztatottak részaránya.

Magas korrelációs együtthatókat találunk a különböző iskolatípust választók gyakoriságai között is. Ám igen szoros kapcsolat főként a lányok, illetve a lányok és az összes nyolcadikos iskolaválasztása között van. Ott jellemző az erős kapcsolat, ahol a lányok iskolaválasztása határozza meg az adott iskolatípus profilját: a gimnázium, a nem anyagi ágazatokban képző szakközépiskola (közgazdasági, egészségügyi, óvónői, művészeti), s ezenkívül még a szakmunkásképző. Jóllehet ebben a megyében sem választja több lány a továbbtanulásnak ezt az útját, mint az országban általában, ám a kereskedelmi szakmunkásképzés, amely egyértelműen a női szakirány, erősen befolyásolja a szakmunkásképzést választók települések szerinti megoszlását. A fiúk továbbtanulási szándékai között ott van szoros kapcsolat, ahol az iskolatípust lényegében a fiúk határozzák meg: az ipari, mezőgazdasági szakmunkásképzési célú vagy középfokú képzési célú szakközépiskola vonatkozásában.

Feltűnő, hogy *egyetlen szorosabb kapcsolat sincsen a lányok és a fiúk iskolaválasztása között* – amit pedig kézenfekvő lett volna felételezni. S közepesen szorosak a kapcsolatok a népesség iskolázottsági, foglalkoztatottsági mutatói és az összes nyolcadikos iskolaválasztása között is.

Az ellátottsági mutatók, amelyek az oktatási szféra adatait tartalmazzák, csak közepes és kisszámú korrelációt mutatnak a többivel. Ebből arra lehet következtetni, hogy ezek a fajlagos mutatók nincsenek szoros és közvetlen kapcsolatban a lakosság társadalmi, demográfiai összetételével, valamint a nyolcadikosok továbbtanulási szándékaival.

Szinte még azt is mondhatnánk – néhány esetben a negatív előjelű korrelációk erre látszanak utalni –, hogy a zsúfolt óvoda, iskola, a kedvezőtlen személyi feltételek „magyarázzák” az iskolázás iránti magasabb igényeket. Azonban nem magyarázatról, hanem a jelenségek együttes fellépéséről van szó, s a közös magyarázóelvet másutt kell keresnünk (a nagyobb népsűrűségben, amely a magasabb iskolázottságú, jobb foglalkozási szerkezetű városok jellemzője). Ám mivel még ez az együttjárás sem törvényszerű (a rossz vagy viszonylag rossz személyi és dologi ellátottság nem városi privilégium, a településnagyság nem minden esetben jár együtt a népesség arányosan magasabb iskolázottságával), végül is ezek a mutatók a vártnál gyengébb magyarázó erejűek.

Az elemzés következő szakaszában *faktoranalízis* segítségével rendeztük, tettük áttekinthetőbbé a korrelációs kapcsolatokat. Főkomponens-analízist végeztünk, ahol a szórásnégyzet mintegy 80%-ának magyarázatához 10 faktorra volt szükség. A faktorszám meglehetősen magas, mert a változórendszeren belüli kap-

csolatok nem túlságosan erősek. De ez is eleget tesz annak a szabálynak, hogy az eredeti változók számának negyede, harmada lehet a faktorok száma, s még a 10. faktornak is 1,5-nél magasabb a saját értéke.

Az első faktor — amely a legtöbbet magyaráz a folyamatból — a lakosságnak olyan általános képét rajzolja meg, amely hangsúlyozottan a továbbtanulással van összefüggésben. Ez a faktor legszorosabban a felső- és középfokú végzettséggel, a nem fizikai munkavégzéssel függ össze, és ellentétes erejű az alacsony iskolai végzettséggel. Elgondolkoztató, hogy erős pozitív korreláció formájában egy elvileg következménynek felfogható tényező szerepel mint magyarázó elv; a nyolcadik osztályos lányok továbbtanulási szándékára történő utalás előre vetíti a többi faktor magyarázatának irányát. Ugyanis a népesség *iskolai végzettségével, foglalkozásával együtt a gimnáziumba törekvő lánycsoport* (félezer lány) jelenik meg, és nagyon feltűnő, hogy a legerősebb faktorban a lányok többi csoportja nem szerepel, a fiúknak pedig egyetlen csoportja sem.

A második faktor segít értelmezni az első. Gyakorlatilag a *lányok egyetlen csoportjával foglalkozik: a szakközépiskolába jelentkezőkkel*. A vizsgálatban szereplő lányok kereken egyharmadával kapcsolatban mintha a jelentkezés pusztá ténye lenne magyarázó erő, mert ezeken a pozitív együtthatókon kívül csak utalásokat találunk arról, hogy kizárólag lányokról van szó, de nem kell beleértenünk a gimnáziumba, a szakmunkásképzőbe és a szakközépiskolai irányok közül a mezőgazdasági és ipari irányra jelentkezőket.

A harmadik faktor ugyanezt a csoportot elemzi tovább. Azon az információn kívül, hogy nem magyarázza a lányok gimnáziumba jelentkezését és a lányok tovább nem tanulását, kizárólag olyan korrelációkkal írható le, amelyeket az előbbi faktor kizárt: *az ipari és mezőgazdasági szakközépiskolai szakirányokba törekvő lányok csoportjáról van szó*.

A negyedik faktor olyan csoportot ír le, amely mezőgazdasági foglalkozású és/vagy segédmunkás, az első faktorban leírtnál jóval *alacsonyabban iskolázott, hangsúlyozottan szakképzetlen, nem ipari foglalkozású, idősebb átlagéletkorú*. Míg az első faktor egy képzeletbeli hierarchia tetején levő csoporttal és annak gimnáziumba törekvő gyermekeivel foglalkozik — akik történetesen lányok —, addig ez a faktor azt jeleníti meg, hogy a vizsgált időszakban igen kevés ilyen gyermekük van.

Az ötödik faktor visszatér egy speciális korcsoport viselkedésének magyarázásához: töredékesen megjelenik a *tizennégy évesek másik fele, a fiúk csoportja*. Ez a faktor semmiféle információt nem tartalmaz általában a lakosságról, a lányokról. Azt hangsúlyozza, hogy a fiúk szakközépiskolába jelentkeznek és kizárja a szakmunkásképzőbe jelentkezést.

A hatodik faktor azt sugallja, hogy a továbbtanulási szándékok elemzésében magyarázó erejű az oda- és az elvándorlás, de e két változón kívül csak olyan je-

lontosabb korrelációt mutat, mint a szakmunkásvégzettség gyakorisága a népességben.

A hetedik faktor visszatér a fiúk csoportjához. Azt reprezentálja, hogy a *fiúk egyik csoportjában erős a továbbtanulási szándék*, és a korábbi kutatások alapján feltételezhető, hogy ennek a szándéknak önálló faktorként való megjelenése inkább tekinthető településspecifikusnak, mint rétegspecifikusnak. Ugyanis ez az egyetlen faktor, ahol jelentős korreláció mutatkozik az oktatási ellátottságra utaló változókkal.

A nyolcadik faktor a harmadik pandanjának is tekinthető: az azt meghatározó változók itt kisebb és negatív súlyokkal szerepelnek, s a faktor profilját a *kereskedelmi szakmunkástanulónak jelentkező lányok* aránya alakítja ki.

A kilencedik faktort nehéz értelmezni. Az eddig legkisebb magyarázó értékűnek mutatózó változók szerepelnek benne, s csak annyi tűnik egyértelműnek, hogy települési jellemzőket tartalmaz. Az iskolázottsági, foglalkoztatottsági, ellátottsági változók jellege és iránya együttesen inkább falusias mint városias településcsoport képét sugallja.

Végül a tizedik faktort egyetlen változó uralja: a *fiúk gimnáziumi továbbtanulása*. A többi változó — az óvodáskorúak arányát kivéve, amely fiatalos korszerkezettű településre utal — mind negatív előjellel szerepel benne, s ez a különböző alacsonyabb szintű szakképzést választó fiúk arányát fejezi ki.

Egy teljes korosztály vizsgálata során a lányok (kutatási szempontból) fontosabbak mint, a fiúk — faktoraik megelőzik a fiúkét. *A három lányfaktor sorba állítva „fehérgalléros”, „kékgalléros” és „overallos” jövőt ígér.* Érdekes módon a fiúknak szintén három faktora van, és kevésbé fontosnak feltüntetve tükrözik vissza a lányokét. A fiúknál ugyanis a sorrend pontosan fordított: a kereken négyezer nyolcadikos viselkedésének magyarázatába az utolsó helyre került a gimnáziumba jelentkező fiúk csoportja.

A tíz faktor együtt viszonylag összefüggő magyarázó rendszert nyújt. Az első faktor a legáltalánosabb és közismert összefüggéseket prezentálja, a többi kielenc egymást kiegészítő módon oszlik meg. Különböző lakossági csoportokat írnak le, amelyek különböző súllyal szerepelnek az oktatási statisztikában, és eltérő jelentőségűek egy folyamat magyarázatában.

A különböző lakossági csoportok koncentrálódása vagy hiánya jellemzi az egyes településeket — amelyeket így indokoltan értelmezhetünk a továbbtanulási szándékokat befolyásoló környezeti feltételeknek.

A faktormátrix közvetve vizsgálja, minősíti a településeket: az ott élő népesség iskolai végzettségén, foglalkozásán, demográfiai jellemzőin keresztül. Arra hívja fel a figyelmet, hogy ilyen komplex folyamat elemzésekor érdemes egyidejűleg figyelembe venni többféle elrendeződést (hierarchiát); a települések hivatalos és nem hivatalos rangsorában visszatükröződhet az ott élő népesség életkorának, foglalkozásának stb. hivatalos és nem hivatalos rangsora. Ezen elemzés

egyik legfontosabb tanulságának tekintem azt, hogy többféle hierarchia létének, korrelációjának, a továbbtanulási szándékokat megmagyarázó erejének érdekes és fontos indikátora (nem oka és nem következménye) a *lányok különböző csoportjainak finomabb analízise*. Ha nem így lenne, nem ebben a sorrendben és nem önálló faktorként jelentkeztek volna.

A tíz faktor másképpen is értelmezhető. A vizsgált területen és annak egyes településein a gazdasági, a társadalmi, a kulturális, az oktatási szférában egyszerre vannak jelen a hagyományok, a fejlődési folyamatok és a jövő egyes elemei. Ezt a többszörös történelmi, tehát időbeni meghatározottságot is kiolvashatjuk a faktormátrixból. Amikor azt állítottam, hogy 14 éves lányok szándékainak elemzése nagyon jó indikátora csoportjuk lakóhelyének, iskolai végzettségének, foglalkozásának, akkor implicit formában azt is állítottam, hogy a tíz faktor sorrendje egy fejlődési menetet is bemutat.

Fordított sorrendben elemezve a faktorokat, az állapítható meg, hogy múlt századi vagy még régebbi evidenciáktól a XXI. században valószínűleg általánossá váló jelenségekig haladhatunk. Néhány emberöltővel ezelőtt, ha továbbtanulásról volt szó, az ember nagy valószínűséggel fiúkra és gimnáziumra gondolt. Ugyanakkor Magyarország településszerkezetére minden szempontból a falvak dominanciája volt jellemző. Ezen a gondolati szálon végighaladva a faktorok azt a fejlődési folyamatot tükrözik vissza, hogyan strukturálódtak a települések, hogyan alakultak ki iskolai végzettség és foglalkozás szempontjából a lakosság újabb és újabb csoportjai, hogyan differenciálódott a fiúk középfokú továbbtanulása, és a folyamat tetetőzéseként hogyan jelentek meg a továbbtanulók között a lányok különböző csoportjai. Ez azért is lényeges, mert a továbbtanulás gyakorlatilag akkor vált teljessé, amikor a lányok is bekapcsolódtak a középfokú iskolázásba, és igazán strukturálttá az iskolarendszer és a lakossági igények akkor váltak, amikor a különböző kínálatok és a különböző igények egy-egy területen egymást kölcsönösen meghatározóvá lettek. Nagyon valószínű, hogy ezért vált szét élesen a lányok és a fiúk csoportja, ezért alakultak ki a nemeken belül jellegzetes alcsoportok, ezért lehet a faktormátrixot *emancipálnak* vagy *akár feministának* nevezni. Ennek tulajdoníthatóan a képzeletbeli skála másik végpontján magasan iskolázott, a terciér szektorban dolgozó csoport található, amelyik városias környezetével, életmódjával az elemzésben úgy jelenik meg, mint a lányait gimnáziumba járató lakossági réteg. Így válik egy történelmi evidencia kutatási evidenciává: a térség legfejlettebb településein vagy e települések elit csoportjainál nem szorul magyarázatra, illetve semmilyen általános magatartást nem magyaráz meg, hogy a lányok gimnáziumba jelentkeznek.

A lányok iskolázási magatartásának a fiúkénál markánsabb jellege — az adatrendszeren belül maradván — azzal függ össze, hogy választásaikat a települési jellemzők talán nagyobb mértékben befolyásolják. Az elemzés mindhárom szintjén az derült ki, hogy a *lányok iskolázási törekvéseinek megoszlása nagyjából lineári-*

san változik a vizsgált mutatók mentén. A fiúk iskolázási törekvései ezzel szemben „függetlenebbnek” tűnnek. Azaz mennél iskolázottabb, képzettebb, fiatalosabb, modernebb foglalkozási szerkezetű a lakóhely társadalma, annál több lány törekszik magasabb iskolai végzettséget szerezni. A *fiúk iskolaválasztása inkább poláris jellegű*: az igen magasán iskolázott, igen képzett, igen modern foglalkozási szerkezetű településeken jelentősen megnő az érettségizni kívánó fiúk aránya, a többi településen azonban nagyjából egyenletesen alacsony szintű – legalábbis a lányokhoz viszonyítva. A megoszlásnak ez a jellegzetessége talán ugyanazt tartalmazza, mint amit a társadalmi mobilitással, a társadalmi struktúrával kapcsolatban az egyéni alapú vizsgálatokban megállapítottak: az értelmiségi réteg nagyjából hasonlóan iskoláztatja fiait és lányait, amennyiben értelmiségi státusát kívánja átörököltetni. A többi rétegben az értelmiségivé válás törekvése kevésbé erős, gyermekeik, elsősorban természetesen a majdan családfővé váló fiaik pályáját kettős biztosítással (szakközépiskola) vagy egyetlen, de erős biztosítással (szakmunkásképző) kívánják segíteni. Ezeket a családi környezetből származó indítékokat fölerősíti a lakóhelyi-társadalmi környezet, amennyiben magatartási mintákat, választási lehetőségeket közvetít.

A különböző erősségű korrelációk, a sajátos elrendeződésű faktorok magyarázatául szolgálhatna, hogy a *fiúk iskola- és pályaválasztását inkább a mikro- és makrotársadalom gazdasági mozgásai*, illetve a családoknak erről gyűjtött tapasztalatai alapozzák meg, a *lányok választásaira inkább a lakóhelyi környék magatartásmintái, a felfelé törekvés látható és tapasztalható útjai és módjai* gyakorolnak befolyást. Ebből az következne, hogy az ilyen, területi-társadalmi adatelemzés, amelyet végeztem, elsősorban a lányok iskolázási magatartásainak vizsgálatára alkalmas, míg a fiúk magatartását egészen más adatrendszerrel lehetne pontosabban leírni. (Olyan adatrendszerrel, amely a tágabb környék munkavállalási lehetőségeire alapozódik.)

Más szempontból az a következtetés vonható le, hogy a középiskolázás terjedése a korábban jósoltnál lényegesen lassúbb, esetleg lassuló folyamat. A lakóhelyek népességének iskolázottsága elsősorban lányaik iskolázásának kiterjedésében realizálódik, s csak a felsőbb iskolai végzettségűek koncentrálódásának egészen magas szintjén hoz magával jelentősebb előrelépést a fiúk középiskola iránti érdeklődésének megnövekedésében.

Települések közötti különbségek

A faktoranalízis eredményeit még egy szempontból vizsgálom meg. Ennek az elemzésnek nem volt elsőrendű célja, hogy a megye településeit egymáshoz való viszonyukban, egymáshoz való hasonlóságaikban és eltéréseikben is bemutassa (ezért nem készült clusterelemzés). Itt csak annyiban térek ki erre a kérdésre,

amennyiben a faktoranalízis lehetőséget ad erre, és abból a célból, hogy az egyes középfokú iskolák székhelyeiről és környékükről az itt elemzett adatok tükrében is összefoglaló képet kapjunk. Arról van ugyanis szó, hogy az egyes faktorok által hordozott tulajdonságokat a megye mely települései, településcsoportjai reprezentálják.

Az első faktor becsült értékei $-1,454$ és $+2,788$ között szóródnak. A legmagasabb értékeket ($2,0$ fölött) Esztergom, Tata és Almásfüzitő mutatja, Tatabánya, Komárom, Dorog, Sütő, Kisbér és Bábolna faktorértékei ($1,0$ fölött) alkotják a következő csoportot. Ha a faktort a fejlett városiasság reprezentációjának tekintjük, akkor ebben a sorban több település érdemel figyelmet. A felsorolt települések között jogilag nem városi rangú települések is vannak (Almásfüzitő, Sütő, Bábolna), amelyekről feltételezhető, hogy nemcsak az iskolázási és foglalkoztatási összetétel, hanem gyermekeik jövője szempontjából is hasonlóan „viselkednek”, mint a megye városai. Ugyancsak figyelmet érdemel, hogy Oroszlány város nem szerepel azok között a települések között, amelyekre a faktor által hordozott tulajdonságok a legjellemzőbbnek tűnnek. Oroszlány faktorértékei között alig találunk magasat. Feltételezhető, hogy ez a város a vizsgált dimenziók szempontjából kedvezőtlen helyzetű.

A második faktornak itt azt az értelmezését emelem ki, hogy benne a lányok „kékgalléros” jövője jelenik meg. A települések becsült faktorértékei $-2,287$ és $+1,648$ között szóródnak. Ezt a faktort a városi központok agglomerációjának néhány települése reprezentálja a legnagyobb mértékben (Bokod, Vértessomló, Piliscsév, Vértesszőlős).

A központoktól távolabb eső települések, illetve néhány agglomerációs település hordozza a harmadik faktort, amelyet a lányok „overallos jövőjeként” értelmeztem (Bakonyszombathely, Bajót, Naszály, Kömlőd). Ennek alapján úgy tűnik, hogy a lányok választásai – akiknek továbbtanulási szándékai a vizsgált változók megoszlásának szempontjából jó indikátoroknak látszanak – karakterisztikusan eltérő területeket rajzolnak ki: a városok többségében, egyes városias községekben a gimnáziumi továbbtanulás és ebből következően a gyakoribb felsőfokú továbbtanulás a jellemző; az agglomerációs községek egy részében a szakközépiskolai továbbtanulás, amely a középszintű szellemi foglalkozásokhoz nyit utat; más agglomerációs községekben a lányok szakmatanulása, ipari-szolgáltatási ipari munkássá válása a legnagyobb hatású változócsoporthoz tartozik.

A negyedik faktor becsült értékei $+2,255$ és $-1,360$ között szóródnak. A két szélső pólust Gyermely és Nagyigmánd, illetve Kecskéd, Tát, Tokod képviseli. Mivel ezt a faktort a mezőgazdasági keresők, az általános iskolánál kevesebbet végzetek, az idősebbek magas aránya jellemezte (egyfajta „falusias” szerkezetre utalva), érthető, hogy leginkább a városi központoktól távol eső mezőgazdasági falvak, legkevesbé az ipari agglomeráció települései reprezentálják.

A kisebb magyarázó erejű ötödik faktortól kezdődően játszanak szerepet a fiúk továbbtanulási aspirációi a faktorok kialakulásában. A szakmunkásképzés választásától a szakközépiskolán át a gimnáziumig a különböző központoktól való távolság alapján a településeknek az előbbihez hasonló csoportjai rajzolódnak ki. A különbségek a két szélső faktorban a legvilágosabbak. A fiúk szakmunkásképzési célú szakközépiskolai és szakmunkásképzőbeli továbbtanulásának szándékát a megye két ipari városa – Dorog és Oroszlány – reprezentálja leginkább, mellettük az ipari központok néhány agglomerációs települése. A tizedik faktor tulajdonságait Esztergom, Almásfüzfő, valamint a Duna-part és a Pilis egy-két települése reprezentálja.

Öszegezés

A faktorértékek alapján csak igen óvatosan lehet következtetéseket levonni. Annyi azonban megállapítható, hogy a lakosság iskolázottsági, foglalkozási, demográfiai jellemzői (kisebb mértékben az oktatási ellátottság fajlagos mutatói) alapján egymástól meglehetősen eltérő arculatú településcsoportok rajzolódnak ki, s a vizsgált változók mentén ezek különböző hierarchiákba rendeződnek. Ezek a hierarchiák – ezt legjobban a legnagyobb magyarázó erejű első faktor mutatja – nem teljesen esnek egybe a települések igazgatási hierarchiájával. A továbbtanulási igények, a továbbtanulási aspirációk (e települések gyermekeinek jövőendő életpályája) szempontjából annak is jelentősége van, hogy az iskolákat és a munkahelyeket koncentráló központok közelében, vagy attól távolabb élnek-e. Vannak települések, településcsoportok, amelyek elsősorban a gimnáziumok, mások a szakmunkásképzés, illetve a középszintű szakképzés utánpótlását biztosítják.

Oktatási diverzifikáció és lakossági érdekérvényesítés

Az „oktatási diverzifikáció” a hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján terjedt el, elsősorban nemzetközi dokumentumok szóhasználatában. Lényegében plurális oktatást jelent. Hogy mégsem ezt a világosabb kifejezést használták, annak több oka is van. Az egyik az elhatárolódás szándéka azoktól a csoportosulásoktól, amelyek az oktatás pluralizmusát mint sajátos – nemegyszer avantgárdnak minősített – pedagógiai programot tűzték zászlójukra. A nemzetközi dokumentumok szerzői – mindenekelőtt az UNESCO-ban – mindig is közelebb álltak a mindenkori establishmenthez, mint az avantgárdokhoz. Már csak azért is, mert az oktatás világszerte elsősorban állami feladat, s aki befolyásolni akarja, jobb, ha állami szervezetekkel tart kapcsolatot. A másik ok, amiért az oktatási diverzifikáció jobban hangzott mint a pluralizmus, összefügg az elsővel. Az állami szervezetek és hatóságokat kár lett volna számukra gyanús (ha ugyan nem egyértelmű) jelszavakkal elidegeníteni. Az „oktatási diverzifikáció” eléggé szakmainak hangzott ahhoz, hogy óvatos nemzetközi fórumok is komolyan foglalkozni kezdjenek vele.

Oktatási diverzifikáció és a helyi politikai elit

Az oktatási diverzifikációra vonatkozó tanulmányok többsége objektív társadalmi-gazdasági folyamatok alapján kísérelte meg magyarázni a jelenséget. Vagyis arra hivatkoztak, hogy a gazdaságban bekövetkező változások, a társadalmi reálfolyamatok (demográfia, migráció stb.), illetve a társadalmi struktúrában észlelhető átalakulások bizonyos törvényszerűséggel vonják maguk után az oktatás formális szervezeteinek a diverzifikálódását is. Ebben a tanulmányban viszont arra igyekszünk rámutatni, hogy a politikában bekövetkező változások is hozzájárulnak ehhez. Vagyis egyfelől a bürokratikus centralizmus elbizonytalanodása és diszfunkcionálissá válása, másfelől az ún. egyfajta spontán, azaz a bürokratikus centrum ellenőrzésén kívüli kezdeményezések megszorodása járult hozzá nálunk a nyolcvanas évek második felében az oktatás egyfajta – tegyük hozzá: rendkívül mérsékelt – diverzifikálódásához. Tekintve, hogy társadalmi-gazdasági folyamataink stagnálnak, és strukturálisan számos évtizeddel vagyunk elmaradva a fejlődés fő vonulatától, nincs semmi csodálkozni való ezen. Fontos viszont regisztrálnunk, értelmeznünk és esetleg előre jeleznünk azokat a politikai változásokat, amelyek a diverzifikálódást mégis csak lehetővé és szükségessé teszik. Ez az oka annak, hogy amikor az oktatás diverzifikálódásához értelmezési keretet kere

sünk, azt politikai, nem pedig elsősorban társadalmi-gazdasági fogalmakban találjuk meg.

Ebben a dolgozatban a helyi politikai (lokális hatalmi) elitre vonatkozó, nyolcvanas évekbeli kutatásokat tekintjük át, természetesen csupán igen töredékesen és csak az oktatási diverzifikálódás problémájának összefüggésében.

A különböző elitkoncepciókat a következőképp jellemezhetjük:

- a) Az uralkodó osztály: olyan egységes, elfogadott elit, amely a hatalom gyakorlásában autokrata vagy oligarcha lehet.
- b) A kormányzó csoport: olyan, ugyancsak egységes, elfogadott elit, amely a hatalmat hegemon, illetve demokrata módon gyakorolja.
- c) Az ún. hatalmi elit: formálódását tekintve szolidáris elit, amely azonban a hatalmat autokrata, illetve oligarcha módon gyakorolja.
- d) Az informális vezető csoport integrációját és rekrutációját tekintve ún. elvont elit, amely hatalmát vagy a hegemon, vagy a demokrata minősítés szerint gyakorolja.

Megfordítva: úgy is mondhatnánk, hogy a rekrutációt, az integrációt, a hatalomgyakorlás módját és mélységét tekintve minden (lokális) politikai vezetőcsoportot megpróbálhatunk jellemezni, és e jellemzés alapján így vagy úgy elnevezni (uralkodó, kormányzó, hatalmi, vezető csoportok). És ez nemcsak az elittel foglalkozó irodalom különböző felfogásaihoz illeszthető, mégpedig meglepően jól, hanem remélhetőleg hozzájárul ahhoz is, hogy a konkrét társadalmi változásfolyamatok mozgatóit, szereplőit többoldalúan megérthessük. Erre teszünk kísérletet a következőkben.

Iskolák helyi kezdeményezésre

A helyi kezdeményezésű általános iskolák megjelenése, visszatelepítése az oktatási diverzifikáció sajátos magyar jelensége. Amennyiben nem a megindult gazdasági fejlődés vonzásában – nem is gyökeresen átalakuló társadalmi struktúrák és folyamatok eredményeképpen – jön létre, hanem a politikai változások feltűnésmentes következményeképp, e változások mélyén a lokális társadalmak egyes csoportjainak politikai aktivizálódása és szerepvállalása áll, és ez az oktatáspolitikában is új jelenség a bürokratikus centralizmus hosszú évtizedei után.

Eseteink részben illusztrációk, részben további elemzéshez szolgálnak nyersanyagul. Illusztrációk annyiban, amennyiben meglehetősen esetlegesen gyűltek össze, a problémával való elsődleges ismerkedés eredményeképpen. Inkább csak jelzik, mintsem kimerítik azt a tényt, hogy ilyen mozgások vannak és megindul-

tak. Igazolásul szolgálhatnak arra, hogy az oktatási diverzifikáció e magyar változatát érdemes, mert lehetséges is konkrét helyzeteket alapul véve tanulmányozni.

Elemzéshez is szolgálhatnak azonban alapul, amennyiben a jelenséget a nyolcvanas évek második felében a különböző szervek másként és másként magyarázták. A népszerű magyarázatok egyike a tanácsi gazdálkodásban bekövetkezett változtatásokat emelte ki, hiszen ezeknek törvényszerűen hatással kellett lenniük a tanácsok politizálására is. Más magyarázatok a közigazgatásban bejelentett reformokat jelölték meg okként (a kétlépcsős közigazgatás bevezetése, a minisztertanács korábbi tanácsi hivatalának megszüntetése). Oktatásügyi körökben hagyományosan az 1971-es tanácstörvényt jelölték meg a tanácsi magatartást meghatározó körülményként, hiszen ez a törvény tette explicitté a tanácsok fenntartói jogkörének önállóságát.

Magunk a következőkben úgy értelmezzük az eseményeket, mint a helyi politizálásban bekövetkező változások eredőjét, és azokat a lokális csoportosulásokat keressük, amelyeknek ezek a változások tényszerűen köszönhetők. Az eddig összegyűlt esetek közül a jelen elemzés céljaira négyet választottunk ki. Ebben a részben ezt a négy esetet mutatjuk be a rendelkezésre álló részletességgel – és természetesen olyan szándékkal, hogy a későbbiekben össze tudjuk hasonlítani őket.

Oktatási diverzifikáció és lokális uralmi elit: Sátorhely

Sátorhely Baranya megyei kisközség a Pécs-mohácsi út leágazásában, néhány kilométernyire Mohácstól, ahová azonban közvetlen összeköttetése nincs. A hetvenes évek közepéig külterületi lakóhelynek számított, egykor uradalmi majorság volt. Eddig az ideig a gyerekek részben Mohácsra jártak tanulni, 1974-től kezdve azonban az igazgatási központba, Nagynyárádra kerültek. (Nagynyárad Sátorhely és Bóly között középen fekszik, ha valaki a mezőgazdasági kombinátba tart, akkor törvényszerűen keresztül kell mennie ezen a településközponton.)

Sátorhely lakossága 1986-ban 672 fő volt, közülük 103 gyerek általános iskolás korú. A vita és az iskolakezdeményezés szempontjából ezek kardinális adatok. A Nagynyáráddal összevont iskola tanulóinak csaknem felét ugyanis sátorhelyi gyerekek adták, mégpedig úgy, hogy arányuk növekedő, míg – ennek megfelelően – a nagynyárádiak aránya csökkenő volt az iskolában. Míg 1980/81-ben az összes iskolás száma 200 volt, és közülük 82 sátorhelyi, addig 1985/86-ban 206 iskolás közül 94-en jártak be Sátorhelyről. Még látványosabbak az óvodások létszámadatai, amelyek 1980–86 között Nagynyáradon 38-ról 28 főre csökkentek, míg Sátorhelyen az eredeti 43 fő alig változott (1986-ban is 45 fő volt az óvadás).

Sátorhelynek a századforduló óta volt elemi népiskolája, amely törvényesen 1941-ben, ténylegesen azonban 1946-ban lett nyolc évfolyamos. Ezt az iskolát

körzetesítették be előbb Mohácsra, később, mint említettük, Nagynyárádra. Mohács még csak elfogadhatónak látszott a helybeli lakosság számára, Nagynyárad azonban már egyáltalán nem. Ez élezte ki a viszonyt a székhelytelepülés iskolájával és indította meg az önálló iskola visszanyerésének akcióját.

Az akcióban a bolyi mezőgazdasági kombinátnak volt kulcsszerepe, mert az egykori uradalom lakosságának ez a kombinát volt a legfontosabb munkaadója. A kombinát ennek megfelelően igyekezett megoldani a helybeliek lakásproblémáit is, de mert Sátorhely építési tilalom alá esett, kezdetben Mohácson próbálták letelepíteni őket. Ez a sátorhelyiek többsége számára extrémnek tűnő megoldás volt, hiszen közvetlen gazdálkodásuk feltételeitől szakította el őket (csak a gyerekes családok egy része, a legmobilibb csoport vállalta). Ekkor a kombinát vezetősége kijárta a megyei tanács végrehajtó bizottságánál az építési tilalom feloldását (1973). Kezdetben családi házazs építkezéshez nyújtottak segítséget, majd kétszintes láncházakat építettek, illetve ilyenek építésére ösztönözték a lakosságot. A kombinát vezetősége az egykori uradalmi házak stílszerű korszerűsítéséhez is jelentős segítséget nyújtott. Ugyancsak támogatta a közműépítést, és ezzel mintegy tíz év alatt eljuttatta a települést ahhoz, hogy külterületből önálló településsé válhasson. A település ellátottsága méreteihez képest meglepően jó (zöldséges, fodrász, húsbolt, fényképész, számos gépkocsi). A település helyi társadalma ugyancsak meglepő: a bolyi gazdaság üzemmérnökei, technikusai laknak itt, sőt a kombinát egyik vezérigazgató-helyettese, akinek korábban iskoláskorú gyereke volt. Körülbelül ez volt az a társadalmi bázis, amelyre a vizsgálat időpontjában az alsó tagozat meg-, illetve visszaszerzését szervezni lehetett.

Sátorhely az 1985/86. tanévben nyerte vissza alsó tagozatát, mint a már föl-vázolt fejlesztés egyik láncszemét. Nem elszigetelt törekvés és nem elszigetelt győzelem volt ez tehát, hanem egy sikersorozat egyik állomása, amelynek során Sátorhely látnivalóan lekörözi vetélytársát, Nagynyáradot. Az iskolát megszüntető 1976-os megyei tanácsi elhatározás sem volt eléggé taktikus, mert – mint lenni szokott – Sátorhelyre akkor ért el az összevonás hulláma, amikor gazdasági és ennek kövekeztében társadalmi szempontból már a föllendülés kezdetén állt. Akkor került sor pl. az építkezési tilalom felfüggesztésére.

Bár a nagynyárádi iskola korszerűbben volt felszerelve, mint a hetvenes évek közepén még elhanyagolt tanyai-külterületi iskola Sátorhelyen, az iskola megszüntetésének ténye átmeneti egységet teremtett a lakosság körében, amely jó bázisnak bizonyult a helyi politizáláshoz. A fejlesztés távlati céljai között ezért már a megszüntetéstől kezdve szerepelt az iskola visszaállítása célja is, mondhatjuk, hogy számos fejlesztés kimondottan ezzel a szándékkal indult. A falugyűlések és a népfrent mintegy tíz éven keresztül adott hangot ennek a törekvésnek, és a törekvést a helyi tanács vezetése képviselte a legerősebben. Nyilvánvaló, hogy támogatói közt nem a lakosság volt a legfontosabb, bár, mint említettük, a lakosságot számos falugyűlésen lehetett megnyerni a gondolatnak. (Kivéve az első

falugyűlést, amikor leszavazták az iskolát. Utólagos értelmezés szerint azért, mert olyanok is szavaztak ebben a kérdésben, akik már elköltöztek Mohácsra, illetve akiknek nem volt iskoláskorú gyerekük.) A helyi tanácsi vezetésnek legfontosabb szövetségese a bolyi kombinát vezetősége volt, amelynek egyik tagja, mint említettük, nemcsak Sátorhelyről járt Bolyra át, hanem iskoláskorú gyereke is volt.

Elgondolkodtató viszont, hogy a pedagógusok az első bomlási jelre elmenekültek, csak két pedagógus maradt Sátorhelyen, de egyik sem tanított ott. Közülük a legaktívabb a vezető óvónő, aki többek közt erőteljesen közreműködött a bolyi segítséggel felépült nevelési központ belső kialakításában. De ő is Mohácsról járt ki, azt állítva, hogy ennek az egyórás távolságnak semmi jelentősége sincs a saját vezetői munkájára nézve (hacsak jelképes jelentősége nincs). A sátorhelyi nevelési központ megszervezése és kivitelezése igazi oktatás-diverzifikációs „sikertörténet” tehát — legalábbis magyar módra —, azonban olyan történet, amelyhez a közvetlenül érintettek legjobb esetben is csak jóindulattal asszisztáltak. A nyomásgyakorló csoport mindenképp a bolyi kombinát vezetősége, a befolyást gyakorló személyek pedig a tanács vezetői voltak. Az iskola nekik kellett, mint a sátorhelyi fölemelkedés lényeges tényezője.

Oktatási diverzifikáció és lokális hatalmi elit: Székelyszabar

Az összehasonlításként választott másik eset Székelyszabaré, amely ugyancsak Baranyában fekszik, Mohácshoz közel, a Mohácsot Pécsvárral összekötő országút mohácsi betorkolásánál. A Sátorhelynél valamivel nagyobb településen (1986: 758 lakos) hosszú időn át ugyancsak építési tilalom volt. Föloldása óta sok házat kezdtek el építeni. A székhelytelepülésű Hímesháza kijelölése úgy történt, hogy bár Székelyszabar van közelebb Mohácshoz, Hímesházának igyekeztek megyei szinten egyenlőbb esélyt biztosítani a fejlődéshez. A szándék nem érte el célját, és minden bizonnyal a mélyben — nem egészen kitapintható módon — nemzeti problémák is feszülnek. (Székelyszabar — nevével ellentétben, hiszen e névadások is részei a bürokratikus egyenlősítésnek — jelentős mértékben német eredetű település.) Önmagában furcsa ellentmondás, hogy Székelyszabar mintegy 12 km hossznyi országút mentén fekszik, míg Hímesháza csupán öt kilométerre esik tőle. Ennek ellenére a Hímesházára való átjárás gyakran megoldhatatlan, viszont a település természetes egészet alkot. Példának az 1986. januári hófúvás kényszerített, amikor a busz össze tudta szedni a székelyszabari gyerekeket a faluban, de nem tudott átmenni velük Hímesházára, ahová csak két kilométeres gyalogút után érkeztek meg az iskolások.

A székelyszabari országgyűlési képviselő sokáig ellenezte azt a követelést, hogy a faluban induljon általános iskolai alsó tagozat akkor is, ha az 1-2. évfolyamosokat összevonatan, azaz egyetlen osztályban, tanulócsoporthoz kellene oktatni. Ez valóban ellentétes a modern oktatásügyi-pedagógiai felfogással, és ellentétes

volt több lakos meggyőződésével is, de elsősorban azok hangoztatják a fönntartásaikat, akiknek már nincs kisiskolás gyerekük. Az országgyűlési képviselő sokáig úgy érvelt, hogy a hetvenes évek közepén megszűnő iskolát szakmai szempontból épp azért csukták be, hogy csökkentsék az összevont tanulócsoportok arányát a megyében. Ez egyébként a legfontosabb érv volt, amelyet az oktatásirányítás megyei szinten sokáig felhozott a székelyszabari új iskola alapítása ellen, mellesleg természetesen védve saját korábbi álláspontját, intézkedéseit és szakmai presztízsét is.

A székelyszabari helyi tanácsi vezetés azonban – meglehetősen kiterjedt és diffúz helyi politizáló csoportra is támaszkodva – nem ezt a problémát oldotta meg először. Bár a lakosság jelentős kisebbsége Mohácsra jár át dolgozni, a végleges átköltözés Mohácsra nemhogy nem történt meg, hanem a faluban maradók ellentétes folyamatnak, a kiköltözésnek lehettek tanúi. Ez volt az indítéka egyébként számos szülőnek is arra, hogy próbálja otthon tudni iskolás korú gyermekét, ha már neki naponta útra kell kelnie. Mohácsi beiskolázásra nem gondoltak, de valódi lehetőség nem is volt rá, tekintettel a mohácsi iskolák zsúfoltságára. Lényegében helyi erőből sikerült megoldani a közművesítést, és a már említett lakásépítkezéseket is. Ugyancsak helyi erőből oldották meg több mint negyven asszony munkába állítását egy községi varrodával. Bár nemcsak a tanács közös Himesházával, hanem a termelőszövetkezet is, a térsz földterületének nagyobb fele Székelyszabarhoz esik közelebb, és itt volt a térsz központi gépműhelye és kacsatelepe is, ami szintén fontos munkahely. A tervekben szerepel még a földgáz bevezetése a faluba, és az iskola – egyelőre részleges – visszaállítása.

Az iskola visszaállítását egy eléggé körvonalazhatatlan helyi csoportosulás kezdeményezte. Ennek kétségtelenül fontos alkotó eleme volt a hímesházi közös tanács, illetve azok, akik itt – latens vagy manifeszt módon – Székelyszabart képviselték. Politizálásuk „arénya” főként a többszöri falugyűlés volt, ahol a lakosság szolid többsége eredetileg az iskola visszahozatala ellen foglalt állást. Az iskolát visszaállítani kívánók mellett a Himesházára átjáró pedagógusok (összesen öten) is kiálltak. Így az iskola visszaállításának kérdése bizonyos szakmai polémiává alakult át, amelyben az iskolaellenesek a korábbi megszüntetés fő érvére hivatkoztak (összevont tanulócsoportos tanítás), az iskola mellett kardoskodó pedagógusok viszont megnyerték a hímesházi iskola igazgatóját is. Így egyrészt érveik közé sorolhatták mindazt, ami egyébként az összevont tanulócsoportos tanítás mellett hozható föl (kisebb létszám, intimebb együttlét, aktívabb szülői támogatás, több önállóság az iskolai készségek és jártasságok gyakorlásában és így tovább). Másrészt viszont olyan iskolaszervezési változtatásokat is kezdeményezhettek, elfogadtathattak és bejelenthettek, mint például a székelyszabari gyerekeket tanító pedagógus rugalmas alkalmazása. (A pedagógus elkezd egy tanulócsoportot tanítani, majd ugyanő fogja továbbvinni őket 3. osztálytól Himesházára – ez a

korabeli általános iskolai munkaszervezés mellett jelentős engedményt és nagy előnyt jelent.)

Az egyetlen megoldandó probléma az iskola épülete, amelyet, miután Székelyszabaron megszűnt, az óvoda vett birtokba. Most, mivel jelentős az óvodások száma ugyanez az épület nem elegendő. De mivel a tanácsnak nincs számottevő külső támogatója — mint Sátorhelynek —, helyi, illetve megyei tanácsi erőforrásra kell támaszkodnia, és ez kevés. Ez magyarázza egyébként a csupán részleges eredményt az iskola visszaszerzésében is. Míg Székelyszabar nagyobb lélekszámú Sátorhelynél, a sátorhelyieknek a kombinát támogatásával jelentősebb engedményt sikerült szerezniük saját székhelytelepülésüktől. De ez magyarázza azt is, hogy Székelyszabar és Himesháza között távolról sem éleződtek úgy ki az ellentétek, mint Sátorhely és Nagynyárad között az iskola megszerzése, illetve megtartása ügyében.

Székelyszabar esetében, ha visszatérünk az első rész tipológiájához, a nyomásgyakorló csoportosulást leginkább „hatalmi elit”-ként definiálhatjuk. Abban az értelemben legalábbis, hogy formálódásában nyitottnak volt mondható, azonban a létező hatalmat egyfajta autokrata minősítés szerint gyakorolta.

Oktatási divezifikáció és kormányzó elit: Szajk

Szajkon csak 1986 nyarán dőlt el, hogy a következő tanévben az alsó tagozatos gyerekek is Babarcra, a székhelytelepülésre járnak át tanulni. Mindkét Baranya megyei kistépülés a Pécs-mohácsi út mellett fekszik, de Szajk közvetlenül az út mentén, míg Babarc tőle távolabb, egy harmadrendű bekötőút végében. Amikor a székhelytelepülések kijelölése folyt, minden bizonnyal ez volt az egyik érv, amely a tanácsi logika szerint Babarcnak igazságot volt hivatott szolgáltatni a közigazgatás áthelyezésével (ellenkező esetben Babarc mára jelentősen elnéptelenedett volna). A másik érv, mint lenni szokott, demográfiai természetű volt: 1976–85 között Szajk lakossága csökkent (mintegy 860 lakosa van). Igaz, hogy nem Babarc javára — mint az ilyen érvelésekből gondolhatnánk —, hanem Bóly, illetve Mohács javára, ahová a mozgékonyabb és ambiciózusabb szajkiak előbb csak átjártak dolgozni, később pedig át is költöztek. Az utóbbi években azonban ez az elvándorlás megállt (vagy csak a szajkiak jelentették ezt ki), és 1986 folyamán 9 lakodalmat tartottak itt, ami a közeljövő számára lakossági többlettel kecsegtet.

Ha a szajkiak belementek abba, hogy alsó tagozatos általános iskolájuk megszűnjék, miért ragaszkodnak hozzá akkor mégis? Ha pedig most ragaszkodnak hozzá, miért hagyták, hogy egy évvel korábban megszűnjék — holott akkor már az országos és a megyei művelődés- és településpolitika hivatalosan is ellenezte az intézmények elvitelét és megszüntetését? A válasz egyszerű. A szajkaiak odáig juttatták a dolgot, hogy nem járatták az iskolába a gyerekeiket, mert végképp elé-

gedetlenek voltak az iskola fölszereltségével és ellátottságával, és az igazgatást bele akarták kényszeríteni az intézmény felújításába és bővítésébe.

A szajki iskola, amikor a szülők valósággal megszüntették, tényleg nem volt kielégítő állapotban. A tanítói lakással kombinált, hagyományos iskolaépület egészségtelen volt, és amikor a szülők és gyerekeik „kivonultak” belőle, akkor csupán összevont tanulócsoporthoz tanításra nyílt lehetőség kilenc gyerek számára. Azóta azonban kiderült, hogy a Babarcra bejáró gyerekek csaknem fele szajki. 1980/81-ben 168 babarci iskolából még csak 67 volt bejáró, 1986/87-ben már a 234 főből 116 járt át naponta Babarcra. Akkor az első és második évfolyamban 11-11 fő lett volna, ami talán elegendő önálló tanulócsoporthoz szervezéséhez, ha a szülők valóban átiratták volna Babarcról Szajkra a gyerekeiket.

A szajki szülők magatartása azonban korántsem volt egyértelmű. Először is erőteljesen befolyásolta őket az a lehetőség, hogy komolyabb tanítás folyik Mohácson vagy Pécsen, de még Bólyban is, mint Szajkon. Sőt annak idején, amikor úgy döntöttek, hogy nem járatják tovább egytanítós iskolába a gyerekeiket, a babarci német nyelvű oktatás és az ottani úttörőzenekar is kétségtelenül vonzott egyeseket. Úgy is mondhatnánk, hogy a szajki és a babarci vezetés versenyt fut néhány szülőért, illetve a gyerekeikért, mert rajtuk múlik, hogy Szajkon valóban lehet-e indítani osztott első-második osztályt, vagy csak összevont tanulócsoporthoz (amit korábban egyszer már elutasítottak). Sőt esetleg rajtuk fordulhat meg az is, hogy a babarci iskola létszáma annyira lecsökken, hogy az alsó tagozaton kell majd osztatlan tanítást bevezetni. Ugyancsak határozatlan volt a tanítók magatartása is. Először is, a tanítók szembekerültek a szülőkkel, hiszen a szülői „bojkott” – tehát hogy nem akarták gyerekeiket a lakóhelyi iskolába beírni – végül is az ő állásukat sodorta veszélybe. Nincs mit csodálni azon, hogy az egyetlen pedagógus, aki még helyben lakott (az iskola épületében lévő szolgálati lakást használta, de Babarcra járt át tanítani), nem adott határozott választ arra, vajon visszajönne-e tanítani, ha hívnák. De nem volt egyértelmű a másik tanítónő válasza sem, aki abban az esetben jött volna szóba, ha sikerült volna meg-, illetve visszacsinálni a két tanulócsoporthoz alsó tagozatot Szajkon. Erős érv volt a szajki iskolaindítás ellen, hogy a meghirdetett két álláshelyre először senki sem jelentkezett. Az is igaz viszont, hogy a babarci két álláshelyre sem jelentkezett senki (ez volt az a két álláshely, amelyre a babarci iskolának lehetősége nyílt volna, ha a két Szajkról átjáró, illetve távolabbról bejáró pedagógusuk elmenne). Ami nyilvánvalóan mutatja, hogy a helybeliek alkudozásáról és kötélhúzásáról volt szó, amibe senki sem akart kívülről beavatkozni. Holott ilyen beavatkozás nélkül látnivalóan sem a szülők, sem az iskola és a pedagógusok nem tudták eldönteni a dolgot.

Ha Babarc mellett a fennálló intézményrendszer szól – az igazgatás mellett az iskola is itt volt –, akkor Szajk mellett a gazdasági érdek szólt. Bár Szajk lélekszáma az elmúlt évtizedben kétségtelenül fogyott (Babarcé csak stagnált), nem vitás, hogy gazdasági szempontból Szajk diktált. Részben mert innen jobban elér-

hető Bóly, amely Szajkot és a szajkiakat is támogatja, amennyiben hozzájuk járnak át dolgozni. De főképp azért, mert Szajkon van a termelőszövetkezet központja, és a munkahelyek túlnyomó részét is Szajkról lehet elérni. Ez a körülmény részben magyarázza a két község eltérő társadalmi és foglalkozási összetételét, és egy bizonyos „kormányzó elit” kialakulásának lehetőségét is.

Szajkon nyolc mezőgazdasági középfokú szakember lakik, itt van a körzeti orvos, az állatorvos sem költözött át Babarcra az igazgatási összevonás miatt, emellett négy óvónő és pedagógus él még itt. Nem véletlen, hogy az összevonás után a termelőszövetkezetet átkeresztelték Babarci Béke Tsz Szajk-ra, később viszont, mint a babarciak fölpanaszolják, ez az elnevezés fokozatosan megváltozott, és így hangzik: Szajki Béke Tsz (Babarci kirendeltség stb.). Tovább növelhetné Szajk kétségtelen előnyét, ha a babarci tanács hozzájárulna ahhoz, hogy a szajkiak a termelőszövetkezetük által fölajánlott építési telkeket megvásárolhassák, mert akkor Szajkon új utcásor nyílhatna az országút mentén, és ezekre az építési telkekre — ha egyszer átminősülnek annak — máris volnának visszatelepülő jelentkezők.

Ha „kormányzók”-nak neveztük el a helyi társadalom azon csoportosulását, amely egyfelől ún. elfogadott elit (ami a rekrutációját és a kapcsolattartását jellemzi), másfelől viszont diffúz módon gyakorolja befolyását az eseményekre, akkor a szajki „elitet” kormányzónak kell neveznünk. Érdekes tagjai voltak. Egyik kulcsembere a téesz párttitkára, akinek a felesége a korábban fölszámolt iskola visszahívott pedagógusa. Az érdekek kapcsolódása itt nyilvánvaló. A másik kulcsfigura a körzeti orvosnő, aki kisgyerekeit Bólyba, illetve Szajkra iratta iskolába. Ő volt az egyetlen, aki az elfogulatlan szülő szerepében megengedhette magának, hogy teljes terjedelmében „leleplezze” az iskola körüli huzavonát és alkudozást, rámutatva arra, hogy Babarc az életképességéért folytat háborúskodást, amikor mindenáron akadályozza a szajki alsó tagozat visszaállítását, pláne a fejlesztését. Ez a csoportosulás természetes módon egészült ki néhány további szülővel — főként a szajki értelmiségiek köréből —, akik fontosnak tartották gyerekük iskoláztatását. Továbbá azokkal a gazdasági vezetőkkel, akik a téesz sorsát tartva kezükben az elmúlt évtizedben erőteljesen konfrontálódtak a babarci igazgatással. A csoportosulás hátterében pedig ismét feltűnik a bólyi gazdaság a maga vezetésével és erős vonzásával.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ennek a „lokális kormányzó elitnek” erős nemzetiségi kötődése van. Szajk is, Babarc is eleven német többségű település. A huzavona egyik visszatérő érve, hogy milyen körülmények közt őrizhető meg jobban a németiség tudata: az elzártságban (Babarc) vagy a gazdasági nyitottság körülményei között (Szajk). Mindkettő azt állítja magáról, hogy a másiknál nagyobb német lakossági arányú, ami azért érdekes, mert ez az érv az utóbbi évtizedben fokozatosan hasonlóan fontos argumentációvá nőtte ki magát, mint a már említett demográfiai érv (hol van és hol lesz több a lakos különösen gyerek).

A szajki lokális elit az igazgatással konfrontálódott (ezért gyakorolja befolyását diffúz, nem pedig manifeszt módon). Maga a nyomásgyakorló csoport persze nagyon is tudatos, és ebben az értelemben zárt is. Mint látjuk, nem föltétlenül a szajki többség, hanem inkább egy aktív, jelentős kisebbség nevében szállhat síkra. Kétségtelen azonban, hogy érvei között egyszerre találunk nemzetiségi, demográfiai, gazdasági és művelődési-oktatási érveket. Az idő pedig látványosan nekik dolgozik; különösen mióta az intézményi összevonásokkal és a települési integrációkkal szemben megnőtt a társadalmi gyanakvás, és a kormányzat is fölhagyott korábbi, erőteljes településsorvasztó igazgatási és intézményszervezési gyakorlattal.

Oktatási diverzifikáció és lokális informális elit: Kátoly

Kátoly ugyancsak Baranya megyei zsáktelepülés a Szederkény-pécsváradi út leágázásában. A négy település egyike, amelynek közös tanácsa a tőle 7 kilométernyire fekvő Erzsébeten volt található, gyerekei viszont hivatalosan Máriakéméndre jártak iskolába. Az igyekvő kisebbség Pécsre járatta a gyerekeit.

A település lakossága a nyolcvanas években nem érte el az 500 főt, az iskolások összesen csak 45-en voltak. Nem különb a helyzet a többi községben sem (Erzsébet, Kékesd, Szellő), ahonnan szintén Máriakéméndre kellett átjárniuk a gyerekeknek, illetve Erzsébetről Pécsváradra is jártak. Igazgatási központ és iskolaközpont tehát ebben az esetben nem esik egybe, és az iskolázást tovább bonyolították elérhető és kevésbé elérhető városi iskolák (Pécs, illetve Mohács). Erzsébet és a három másik tagtelepülés ugyanis hivatalosan – míg meg nem szűnt – a mohácsi vonzáskörzethez tartozott, de földrajzilag Pécshez, illetve Pécsváradhoz voltak közelebb.

Máriakéménd azonban önmagában is iskolázási problémákkal küzd. Az 1986/87. tanévben 13 elsős gyerek iratkozott ide, az 1987/88. tanévben valamivel több, 15 fő. Más évfolyamokon is tíz fő alatti a gyereklétszám. Ezért tehát, ha az erzsébeti közös tanácsú négy település véletlenül kiiratná a gyerekeit innen – azokat, akiket most Kéméndre járatnak, mert hiszen nem mindenkit járatnak Kéméndre –, akkor a kéméndi iskola is megszűnne.

Az iskolázás e körülményeinek egyszerű magyarázata van: a katasztrofális előregedés. E falvak lakóinak negyedrésze nyugdíjas, és ez az arány a fővárosban sem viselhető el hosszú távon – bár ott állandó a beáramlás –, nemhogy zárt kistépüléseken. Ennek a torz demográfiai összetételnek a magyarázata a hosszan tartó építési tilalom, amelyet csak a nyolcvanas évek első felében oldottak föl. Az építési tilalom miatt, amint lenni szokott, Kátolyból és környékéről igyekeztek elköltözni az emberek. Kátoly esetében nem is akárhová, hanem ha tehették, egyenesen Pécsre.

Ha ilyen a helyzet, miként vetődhetett föl a kátolyiakban, hogy szeretnének iskolát kapni, illetve visszakapni? Ennek megértéséhez tudni kell, hogy a kátolyiak végig ellenálltak iskolájuk megszüntetésének, amint ezt a tanácsí jegyzőkönyv is bizonyítja. 1977-ben a maguk részéről leszavazták a határozatot, de mert a közös tanácshoz tartozó iskolákról együttesen volt szó, és a többi három falu képviselői nem voltak ennyire határozottak, a kátolyi kilenc ellenszavazat és kilenc további tartózkodás nem tudta megakadályozni az elhatározást. Holott a kékesdiek például negyven évvel azelőtt saját adakozásból építették föl az iskolájukat, ami Baranya megyében akkor sem volt általános jelenség.

A nagy ellenállás magyarázata viszonylag egyszerű. Az erzsébeti közös tanácsú települések lakossága 80-90 százalékban kitelepített németek után betelepített magyar lakosságból áll, viszont a kátolyiak túlnyomó többsége délszláv (horvát, de főként bosnyák). Így az iskola megőrzése délszláv kultúrájuk és identitásuk megőrzését és védelmét jelentette. Azért szálltak síkra az iskola megtartása mellett, mert joggal féltek attól, hogy Máriakéménden semmilyen lehetőség nem lesz sem délszláv oktatásra (kisebbségbe került nyelv Kéménden), sem pedig arra, hogy az iskolával együtt falujuk sajátosságait is őrizték. Számukra a körzetesítés azt jelentette, hogy egy fogódzóval ismét kevesebb az, ami Kátolyt a délszláv származáshoz kötheti. Különösen, mert a körzetesítést követő esztendőben már azt olvashatták a közös tanács jegyzőkönyvében, hogy az intézkedés „a tanulók tanulmányi eredményét javíttotta”. Nem voltak hajlandók figyelembe venni azt a „magasabb szempontot” sem, hogy ha Máriakéménd nem kap diákokat – többek közt Kátolytól is –, akkor maga is elveszíti az iskoláját, hiszen ez a község is rohamosan elöregedik, és tulajdonképpen már el is vésztette a versenyt a főúthoz nálánál is közelebb fekvő Szederkénnyel szemben. (Itt tehát ismét az az adminisztrációs logika dolgozott, amely elvont igazságot akart osztani a települések közt azáltal, hogy egyikre az egyik, másakra pedig a másik alapfokú funkciót, illetve az azt hordozó intézményt telepítette.)

A kátolyiak álláspontja világos volt. Csakhogy nem volt mögötte gazdasági, anyagi erő. Az erzsébeti közös tanács később már támogatta a kátolyi törekvéseket, mert az beleillett a saját elgondolásába: iskolát szerezni, illetve visszaszerezni a közös tanácsú községekbe (de főképp Erzsébetre, hogy az önállósíthassa magát). A vita odáig fajult, hogy az erzsébeti közös tanács Máriakéménd iskolájának a fejlesztéséhez nem volt hajlandó semmivel sem hozzájárulni, mert nem tartott igényt a kéméndi iskola szolgáltatásaira. (A munkabéreket is az erzsébeti tanács fizette, viszont a kéméndi iskola bejáróinak a fele Szederkényből járt át. A szederkényi tanács helyett az erzsébetiek és a társult községek semmit sem tudtak, de nem is akartak áldozni. Ugyanakkor a települések – Erzsébet, Kékesd, Szellő és Kátoly – abban sem értettek egyet, hogy ha saját iskolájuk volna, azt hová helyeznék el.

Érthető, hogy Kékesd és Szellő – persze Erzsébettel együtt – az iskolát, ha már közös, Erzsébeten akarná. Ezzel szemben Kátolynak nemcsak önálló iskola kellene, hanem ráadásul új is, mégpedig a bekötőút torkolatánál. Egy szempontból föltétlenül igazuk lett volna: tekintve a bekötő utat és az attól mért távolságokat, ez volt az a földrajzi pont, amely a legközelebb esett valamennyi településhez, ha már egyik település sem kívánta, hogy a saját belterületén helyezték el a közös iskolát.

Ezeket az ellentmondásokat a nyomást gyakorló csoportosulás Kátolyon úgyszólván képtelen volt föloldani, mert egyszerre akart elérni közös célt és egyéni célkitűzést is (délsláv nemzetiségi oktatás). Sikerült ugyan megnyerni a közös tanácsot és a téesz vezetőit, akik legalább ideiglenesen egységfrontot alkottak a kátolyi (az erzsébeti, a kékesdi, bármelyik) iskola oda-, illetve visszahozatala mellett. Ámde látnivalóan csak addig, ameddig ez az egységfront, mondjuk a máriakéméndi és/vagy szederkényi iskola, illetve tanács ellen irányul. Nyilvánvalóan nem voltak szolidárisak egy olyan kátolyi törekvéssel, amely a közös iskolát egyben a délsláv nemzetiségi oktatás problémáival is megterhelné.

A kátolyi nyomásgyakorló csoportosulás ezért feltűnően sikertelenebb volt, mint akár Sátorhely, akár Székelyszabar vagy Szajk oktatásdiverzifikációs helyi csoportjai. Valójában sem hivatalosan elfogadott vezéregyéniségei nem voltak, sem helyben lakó nem hivatalos hangadói. Akik ugyanis az erős délsláv érvelést ügyesen használhatták volna, gyerekeiket már zömmel Pécsre járaták, mégpedig nemzetiségi iskolába, nemzetiségi gimnáziumba. Akik viszont nem tartottak még itt, azok is gondolkodtak rajta, hogy gyakorlatiasabb lenne egyénileg megoldani a problémáikat, mint várni az iskolára, vagy ráadásul dolgozni, küszködni is érte. A nyomásgyakorló csoport akkor érte el a legnagyobb eredményt, amikor jelentős kisebbségként az iskola megszüntetése ellen szavazott. Ennek azonban már sok éve, és egy elmozdított intézményt mindig sokkal nehezebb visszahozni, mint egy meglévővet megőrizni, esetleg még fejleszteni is.

A kátolyi vezető csoport gyöngeségét és erőtlenségét az is okozza, hogy zömmel idősebb lakosokból tevődik össze, akiknek az iskolázottsága is alacsonyabb. A településen belül a nemzetiségi összetartásra joggal és eredményesen apellálnak. Az így megteremtett bázis alapján azonban kifelé – akár az erzsébeti másik három társközséggel szemben is – nem tudnak politizálni. Várható hát, hogy oktatásdiverzifikáló törekvéseik kudarcot vallanak, ha csak egyelőre kiszámíthatatlan külső támogatást nem nyerhetnek el.

Az előző részben bemutatott eseteken egyrészt illusztrálni kívántuk, hogy a helyi társadalmak bizonyos befolyást gyakorló csoportjai miként tevékenykedtek, milyen eredményeket értek el, és a kialakított kategóriákkal miként volnának jellemezhetőek. Megállapítottuk, hogy a lokális elitre vonatkozó kategóriák többé vagy kevésbé valóban segítenek megérteni a történéseket. E kategóriák valamegyest valóban hozzájárulnak ahhoz, hogy ezeket a hatalmi, kormányzó, uralmi vagy informálisan befolyásoló csoportokat jobban körvonalazhassuk.

Érdeklődésünk ugyanakkor nem korlátozódik pusztán egy elméleti séma illusztrálására. A bemutatott esettanulmányokat egyúttal arra is szeretnénk fölhasználni, hogy ennek alapján az oktatás diverzifikálódásáról némi képet alkossunk. Tételünk itt az – amit részben már leszögeztünk –, hogy a stagnáló magyar gazdaságban és társadalomban nem mentek végbe olyan meghatározó folyamatok, amelyek az oktatási rendszert az objektivitás erejével fejlődni – például diverzifikálódni – kényszerítették volna akkor is, ha az irányító szervek ennek ellenálltak. Mégsem kétséges, hogy egyfajta diverzifikálódás volt az oktatásban. Úgy gondoljuk, hogy ennek okait elsősorban a politikai rendszerben kell keresnünk: az egy olyan politikai decentralizálódásban és hatalmi dekoncentrációban, amely esélyt adott „alulról jövő” kezdeményezéseknek akkor is, ha magának az irányításnak a logikájába ez nem fért bele. Ez az ellentmondásos folyamat eredményezhette azokat az „oktatási diverzifikációs” jelenségeket, amelyeket az oktatási hálózatban a nyolcvanas évek második felében erőteljesebben megfigyelhettünk.

Természetesen alábbi következtetéseink nagyon is plauzibilisek. A tényanyag ugyanis, amelynek alapján megfogalmaztuk őket, tudományosan korrekt következtetésekre aligha adna lehetőséget. Szakmai szempontból tehát inkább csak föltételezésekről beszélhetünk, amelyeket egyrészt a közzététel céljára fogalmaztunk meg, másrészt viszont a további kutatás kiindulásának tekinthetünk.

A lokális elit szerepe az oktatás diverzifikálásában

Az áttekintések legfontosabb tanulságát egyszerűen foglalhatjuk össze. Már ennyi példaanyag alapján is megerősíthetjük azt az induló föltételezésünket, hogy az oktatás diverzifikálásának igazi mozgatója nem a központi adminisztráció, hanem a helyi társadalom (legalábbis ami az oktatási alapellátást illeti). A pedagógustársadalom és szakma vezető rétege azonban általában meg volt győződve arról, hogy ha jó (vagy rossz) dolgok történnek az oktatásban, akkor azért csakis az igazgatás felel. Példáink viszont kiterjedten bizonyítják, hogy – legalábbis az összehasonlított települések esetében – az oktatás diverzifikálására irányuló kezdeményezés a helyi társadalom dolga. Pozitív példaként hadd hivatkozzunk ismét

Sátorhelyre vagy Szajkra, negatív példaként pedig Kátolyra és bizonyos mértékig Székelyszabarra. Sátorhely vagy Szajk esete mutatja, hogy egy ütőképes lokális elit – még ha jelentősen kisebbségben volt is (Szajk) – olyan változtatásokat volt képes elérni az adott rendszerben, amelyeket eredetileg az igazgatás, sőt az országos politika is ellenzett. Viszont Kátoly példája eléggé egyértelműen mutatja ennek az ellenkezőjét. Bár a nemzetiségi oktatás és a földrajzi gravitálódás is amellett szól, hogy a község újra iskolát kapjon, ha nincs elegendő nyomás vagy olyan ütőképes csoport sem, amely ilyen érdeket képviselni és érvényesíteni tud, akkor nem segít sem az igazgatási jószándék, sem az országos tendenciák.

Bár az előző elemzések során kissé arra is törekedtünk, hogy szakirodalmi kategóriákat fölhasználjunk – vagy legalább illusztráljunk –, a valóságban nem kell ennyire bonyolultan kategorizálni a lokális politikai elitet. Minden sikeres példa mögött találtunk egy olyan szakértelmiséget, amely elsősorban a gazdasági szférából verbuválódott (ez különösen Szajkra érvényes), de a sikeres elithez csatlakozott az állatorvos, a körzeti orvos (Szajk) vagy az országgyűlési képviselő (Sátorhely). Így hát azt mondhatjuk, hogy a helyi társadalmakban az igazán befolyásos és érdekérvényesítő elitet azok a szakértelmiségiek alkotják, akik elsősorban a gazdasági, másodsorban az ehhez szorosabban vagy lazábban kötődő szolgáltatási stb. szférában dolgoznak.

Külön szót érdemel a pedagógusok helyzete. Valamennyi példából kitűnik, hogy könnyen kerültek oppozícióba az előbb vázolt lokális politikai elitekkel, mert meg voltak sértve az iskolák korábbi körzetesítése miatt, és nem bíztak a helyi föllángolásban. Tulajdonképpen nem más ez a magatartás, mint a pedagógustársadalom általános, országos magatartásának tükröződése a konkrét helyzetekben; pontosabban azok a konkrét esetek, amelyek miatt a magyar pedagógustársadalom ma diszkvalifikálva érzi magát (más egyebek mellett). Az is nyilvánvaló azonban, hogy minden ilyen esetben – amikor, hogy úgy mondjuk, az oktatás diverzifikálásának kérdései, magyarul az iskolák visszaszerzése merül föl – a pedagógusnak kulcsszerepe van. Ha fölvállalja ezt a kulcsszerepet (Sátorhelyen és Székelyszabarban igen, Szajkon nem), akkor nyerheti el a sokat emlegetett társadalmi megbecsülést. Másképp fogalmazva: a pedagógusnak a helyi (s talán nemcsak a helyi) társadalomban vannak olyan esélyei, amelyeket kihasználva elismertségét és megbecsültségét emelheti. Ez azonban elsősorban az oktatáspolitikai formálása, nem pedig a szakértelmiség útja.

A bemutatott példák továbbá eléggé egyértelműen árulkodnak az igazgatási értelmiség és funkciók drasztikus leértékelődéséről. (Az egykori pártértelmiség szerepéről nem tudunk szólni, mivel példáinkban nem szerepeltek annyira erőteljesen, hogy képet alkothassunk róluk.) Az igazgatás mindannyiszor alulmaradt, valahányszor a gazdasággal szembesült (Szajk és Babarc, Sátorhely és Nagynyárád). Amióta államhatalmi fölhatalmazását elvesztette, a helyi igazgatás társadalmilag fokozatosan leértékelődött. Számos reminiscencia fűződik az ötvenes évek

igazgatásához, amikor a tanács valóságos államhatalmi szerv volt, amely helyben uralkodott eleveneken és holtakon. Az előre mutató út, amely ismét fölértékelhetné a szakigazgatást – az oktatásigazgatást is –, a helyi önkormányzat kezdeményezése és az abba való betagolódás lenne. A leginkább egyfajta falumenedzser szerepe a „faluvezetők” hajlottak (Székelyszabar). De persze gazdasági potenciálként egy település nem mérkőzhet egy üzemmel; az ilyen menedzser szerepe sem vethető egybe egy üzemi vezetőével. Az oktatásdiverzifikációs törekvések során inkább azt tapasztaltuk, hogy az igazgatás megpróbált ellenállni a helyi elit törekvéseinek (Erzsébet, Babarc). Ez azonban mindkettőjüket gyöngfította.

A külső tényező szerepe az oktatás diverzifikálásában

Az elmondottakból könnyen úgy tűnhet, mintha azokat az „oktatás diverzifikáló” jelenségeket, magyarán azt a hálózathővítést, amelyet a második fejezetben néhány példán bemutattunk, egyértelműen egy-egy lokális elit eredményének akarnánk elkönyvelni. Azonban nem így áll a helyzet. Példáinkból egyértelműen kiolvasható, hogy a lokális elitek egymagukban épp úgy képtelenek megszerezni maguknak az iskolát, mint ahogy egymagukban képtelenek megoldani lakóhelyük egyéb problémáit is. Azok az elitek, amelyek magukra hagyva tevékenykedtek, mint például Kátoly vagy Székelyszabar esetében, jóval kevésbé tudtak eredményesek lenni (vagy egyenesen kudarcot vallottak), mint azok a nyomásgyakorló csoportok, amelyek külső tényezőre támaszkodhattak (legnyilvánvalóbban Sátorhely esetében). A bemutatott négy Baranya megyei kistelepülés esetében ez a külső tényező a bolyi mezőgazdasági kombinát volt.

A példák önmagukért beszélnek. Ha a mezőgazdasági kombinátnak érdekében állt, akkor elkezdte támogatni a lakásépítkezéseket, sőt még azt is megengedhette magának, hogy az egykori uradalmi épületeket eredeti formájukban, de modernizált belsővel állítsa helyre. Ha a mezőgazdasági kombinát vezetőségének érdekében állt, akkor elérhette az építési tilalom föloldását. Ha érdekében állt, megindíthatta dolgozói városi betelepődését (vagy ellenkezőleg: visszacsalogathatta őket). Ha érdekében állt, megfelelő iskolát tartott fenn nemcsak Bólyban (például a szajki szülők egyike-másika is oda járatta a gyermekét), hanem épített korszerű épületeket másutt is (Sátorhely). Olyannyira látványos volt ez, hogy még a Bólytól mért földrajzi és közlekedési távolság is jelentősen meghatározta egy-egy település nyomásgyakorló csoportjainak politikai kilátásait. Egyszerűen szólva, aki közelebb volt az úthoz (Szajk, Szederkény, Sátorhely), amely Bólyba visz, az messze jobb pozícióba került, mint a „zsákutcás települések” (Babarc, Kátoly, Máriakéménd, Himesháza). Akkor is, ha az adminisztratív logika, amely igazgatási szerepeket volt képes osztogatni, egyenlő esélyeket akart biztosítani ezeknek a településeknek is.

Az elmondottak ismét bizonyos mértékig túlmutatnak önmagukon. Ha ennyi esettanulmány alapján elmondhatjuk, akkor elmondjuk, hogy az oktatás problémája önmagában nem elegendően fontos ahhoz, hogy megoldják. Az oktatás problémáinak a megoldásához gazdaság kell: olyan gazdaság, amely képes tőkét mozgatni, beruházni, és ennek révén közvetve egyfajta munkaerőpiacot is kialakítani, legalábbis lokálisan. Mihelyt Bóly számára fontossá vált Sátorhely vagy Székelyszabar, meg tudta tenni, hogy önálló településsé fejlessze az egykori uradalmakat. Mihelyt a mezőgazdasági kombinátban megérlelődött a fölismerés – anélkül, hogy így fogalmazták volna meg –, hogy a munkaerő újratermeléséhez lakóhelyi föltételekre, többek közt iskolára is szükség van, akkor a helyi elit olyan helyzetbe tudta magát hozni, hogy eredményesen konfrontálódott az igazgatási felsőbb-séggel. A lokális elit tehát szükséges, de nem volt elégséges a helyi oktatásdiverzifikáláshoz. Ahhoz gazdasági erő, tőkemozgás és munkaerőpiac is kellett. (S épp azért néz úgy ki hazánkban az „oktatási diverzifikáció”, ahogy most kinéz, mert ezek az oktatásügyön kívüli hatások csupán elenyészőek és lokális jellegűek voltak; Bóly igyekezett, de a magyar mezőgazdaság – és nemcsak a mezőgazdaság – lényegében évek óta stagnált.)

A lokális elit politikai kultúrájáról

Az imént a lokális elit összetételéről szóltunk; most beszélnünk kell arról a politikai kultúráról, amellyel ez az elit kísérletet tett az oktatás diverzifikálódására, azaz esetünkben iskolája visszanyerésére vagy új iskola alapítására. Nem állítjuk persze, hogy e töredékes szempont alapján a lokális elitek politikai kultúrájáról kimerítő képet adhatunk; de talán adhatunk betekintést ebbe a politikai kultúrába.

Már említettük, hogy e lokális politikai elit érvelésében szakmai szempontok ritkán vagy egyáltalán nem szerepeltek. A szakmai szempontokat – elgondolkodtató módon – az igazgatás sajátította ki: Máriakéménd vagy Babarc, Himesháza vagy Nagynyárad intézményvezetői hivatkoztak az osztott tanulócsoporthoz tartozó oktatás szakmai előnyeire, miközben a társközségek iskoláért lobbyzó csoportjait azzal vádolták, hogy „a gyerekek érdekeit előbbrevalónak tartják az oktatás érdekeinél” (Babarc). Az erzsébeti tanács szemrebbenés nélkül foglalta frásba – 1978-ban, egy évvel a leszavazott, mégis végrehajtott iskolakörzetesítés után –, hogy a katólyi gyerekek eredményei is javultak, mióta Kátolyból Kéméndre járhatnak iskolába. Röviden: ebben a vitában az oktatás szakmai szempontjai egy lényegében konzervatív igazgatási szemléletet tükröztek, támogattak és fejeztek ki, miközben a lokális elit, főként mert nem a pedagógusokból tevődött össze, ilyenekre éppen nem hivatkozott.

Ugyanakkor azt is megállapíthatjuk, hogy a lokális elitek érvelésében a szakmai szempontok helyett „a népre” (lakosságra, gyerekekre, nemzetiségre, fiatal-

lokra vagy öregekre stb.) való hivatkozás dominált. Minden olyan akció eredményesnek mutatkozott – legalábbis annyiban, hogy nem lehetett induláskor lesöpörni az asztalról –, amely valamilyen tömegbázisra utalt. Ha a lokális elit valószínűvé tudta tenni, hogy tömeget képvisel, akkor nem lehetett nem tárgyalni vele. Ez leginkább Kátoly esetében nyilvánvaló, ahol az iskola fölépítésének követelése eleve vesztes ügy volt. Mégsem lehetett úgy tenni, mintha ilyen követelés nem létezne, vagy nem lehetne jól megokolni; sőt az erzsébeti tanács – szóban mindenesetre – még támogatta is. De ez csak az eredménytelenségében is eredményes példa. Mert a szajkiak esete példázza, hogy ha a tömegbázisra való utalás a külső tényezővel fonódik össze, akkor az igazgatás érvelése eleve vesztesre áll.

Gondoljuk meg, hogy még a nyolcvanas években is könnyedén el lehetett hallgattatni az ilyen érvelést a gazdaságra és az igazgatási logikára hivatkozva. Akkor, amikor az igazgatás és helyenként a gazdaságpolitika is erőteljes defenzívába került (bár hatalmát és befolyását az ügyek tényleges menetére természetesen messzemenően megőrizte), a lokális elit sikeres érvelése saját tömegbázisára utal. Annál is inkább, mert a bemutatott példák alapján elmondható, hogy ez a tömegbázisra utalás további latens ideológiákat takart. A lokálpatriotizmus, hogy népszerű néven nevezzük, nem egyszerűen a helyiek érdekében lép föl, hanem egyszerű-másszor egy-egy népcsoport (például délszlávok, németek) érdekében is. Ez a lokálpatriotizmus természetesen nem egyértelműen olyan ideológia, amely a változásokat kezdeményezné. Kezdeményezhet változásokat is, mint Szajk példája mutatja, de természetesen ideológiául szolgálhat a fönnálló helyzet konzerválásához is, mint például Babarc esetében. Tehát csak annyit állíthatunk, s talán nem alaptalanul, hogy a fölmutatott esetekben a lokálpatriotizmus is elemét képezte azoknak a lokális elittörékvéseknek, amelyek az iskolák meg-, illetve visszaszerzéséért harcoltak.

Általános iskolai sikertelenség aprófalvas térségekben

A probléma

Az általános iskola elvégzése a megfelelő életkorúak között csaknem teljes körűvé vált: a hetvenes évek eleje óta 85% körül van az általános iskolát 14 éves korig, 92-94% körül a tanköteles koron belül elvégzők aránya. Az arány stabilitása azt bizonyítja, hogy átlagos családi szociokulturális és egyéni intellektuális-pszichés adottságok mellett mindenki elvégzi a kötelező általános iskolát. Egyrészt az a helyzet következett be, amikor a nemzetközi tapasztalatok szerint mondhatni egyenként kellene megküzdenni minden olyan gyermekért, aki erre az iskolai teljesítményre nem képes. Másrészt az iskolázottsági szint általános emelkedésével – az általános iskolát elvégzők több mint 90%-a valahol továbbtanul – egyre nő azok hátránya, akik még az alapfokú iskolát sem tudták elvégezni. A probléma nem veszít aktualitásából attól, hogy ma az sem bizonyos, hogy minden nyolcadikosnak lesz-e lehetősége tanulni valahol. Még azok a fejlett országok is, ahol az első szakképzettség megszerzését valamilyen módon biztosítják, állandóan küzdenek a lemaradók, kimaradók problémáival. A relatív hátrányok statisztikailag mérhetőek, jelentőségük azonban ennél sokkal összetettebb. Az alacsony, különösen a szélsőségesen alacsony iskolázottság – ami igen gyakran a szülők helyzetének újratermelését jelenti – gátja az egyéni felemelkedésnek.

Nem arról van szó, mintha a társadalmi mobilitást (értsük a fogalmat a legszélesebb értelemben) mindenek fölött álló értéknek tekintenénk. Az egyéni felemelkedés azt is jelenti, hogy az egyénnek több lehetősége van saját sorsáról dönteni, saját életét befolyásolni, irányítani, kevésbé van kitéve a véletlen sikereknek, kudarcoknak. Ez pedig alapvető társadalmi és pedagógiai érték. Gyakori azonban, hogy választásról szó sem lehet, s csak igen ritkán jön össze minden ahhoz, hogy egy hagyományos „iskolatávoli” családban, környezetben valakinek sikerüljön felemelkednie.

A kimaradás súlyos iskolai kudarc, a család, az iskola és a gyermek közös kudarca, jóllehet következményeit jórészt a gyermeknek kell viselnie. Nehezen megállapítható, mennyi felelősség terheli az iskolát, következésképpen pontosan hol van lehetőség fokozott segítségre, támogatásra.

A tanulmány célja az, hogy az iskolai kudarcot szenvedett évismétlők – az évismétlők közül kerülnek ki azok, akik (egyáltalán nem vagy a tankötelezettségi életkoron belül) nem végzik el az általános iskolát – néhány jellegzetes problémája kirajzolódjon. A vizsgálat nem törekedett reprezentativitásra. A problémák sajátos lokális környezeten belül érvényesek (zömmel hanyatló, illetve stagnáló aprófalvas

térsegekben), s így egy más elemző-feltáró munka feladata lenne hogy egyéb – különböző típusú városi, nagyvárosi – környezetekben kirajzolható problémátípusokat keressen. A vizsgálat szociálökológiai szemléletű, módszereiben az ökológiai kutatások eredményeit használja fel.

Évismétlés, túlkorosság Somogy megye iskoláiban

Az 1981/82-es tanév elejéről állt rendelkezésemre néhány, iskolánként bontott adat a tankötelezettség teljesítésének főbb jellemzőiről. A statisztika a túlkorosok, az évismétlők iskolánkénti arányain kívül a cigány és a bejáró tanulók iskolánkénti arányszámát tartalmazza. A két utóbbi társadalomstatistikai jellegű adatsor azt sugallja, hogy a szakigazgatás az iskolai kudarc leggyakoribb áldozatait a tanulók e két csoportjában sejtette. Az interjúkból levont következtetések – az adatgyűjtés és a kötetlen interjú eltérő lehetőségeitől eltekintve – közel állnak ehhez a feltételezéshez.

Az iskola székhelyének közigazgatási szintje és az iskola jellege szerint összesített adatokat a következő megoszlásokat mutató táblázaton ismertetjük.

Az iskolák székhelye és jellege szerint összesített átlagok a tanulók%-ában, 1981/82.

Az iskola székhelye és jellege	A túlkorosok	Az osztály-ismétlők	A cigány tanulók	A bejárók
aránya az 1–8 osztályban				
Városi iskolák	7,3	1,4	5,1	5,2
Nagyközségi iskolák	9,9	1,3	8,3	16,1
Községi iskolák				
önálló	13,6	2,2	13,3	16,5
körzeti	14,9	2,6	15,2	35,4
részleges osztott, szakrendszerű	12,4	3,5	12,5	24,4
részlegesen osztott, nem szakrendszerű	22,1	4,7	15,1	17,7
kislétszámú 3 tanuló-csoportos	15,0	6,8	17,0	–
kislétszámú 2 tanuló-csoportos	14,9	4,7	28,2	–
kislétszámú 1 tanuló-csoportos	16,6	5,8	23,3	–
részlegesen osztott alsós	21,8	5,9	28,8	–

Szembeszökő az összefüggés a település közigazgatási szintje és az iskolai kudarc gyakorisága között: a városokban a legalacsonyabb, az aprófalvak (Somogyban egyes önálló iskolával rendelkező puszták) kisiskoláiban a legmagasabb a túlkoros és az adott tanévet ismétlő tanulók aránya. A túlkorosok aránya két iskolatípusban kiugróan magas: a részlegesen osztott, nem szakrendszerű és a részlegesen osztott alsó tagozatos iskolákban. Ez aligha tulajdonítható az „átmeneti” szervezeti formának, inkább konkrét társadalmi-területi tényezőkkel függ össze. Az évismétlés az első két évfolyamban a legnagyobb mértékű, ez valamelyest tükröződik az adatokban, ha az alsó tagozattal működő kisiskolák túlkorosainak arányát a többivel vetjük össze.

Az adott évet megismétlők aránya a túlkorosokéhoz hasonló emelkedést mutat a települések és az iskolák szervezeti hierarchiája mentén. Az alsó tagozatos iskolákban gyakoribb az évismétlés, s az évismétlők — átlépve a felső tagozatba — ott már túlkorosként jelentkeznek.

A cigány tanulók aránya — a városi iskolák kivételével — jelentősen magasabb, illetve többszöröse az országos átlagnak (6%). Mivel a cigány tanulók között országosan is felülreprezentáltak a túlkorosok, magas hányaduk természetesen „rontja” a megyei statisztikákat is.

A másik rizikócsoporthoz a bejáró tanulóké. Zömük azokból az aprófalvakból, pusztákról kerül ki, amelyek elvesztették iskoláikat, illetve ahol csak alsó tagozatos iskola működik. A hasonló nagyságú és közigazgatási szintű településekben megmaradt kisiskolák szociális, kulturális, nevelési-oktatási szempontból hasonló népességet látnak el, mint amennyi bejáró tanulóként jelentkezik a nagyobb iskolák statisztikáiban.

A táblázat adatai azt sugallják, hogy a kis létszámú iskolák „gyengébb” intézmények (már ami az oktatás és nevelés hatékonyságát illeti), hiszen ott gyakoribb az évismétlés, a túlkorosság, mint a nagyobbakban. Azonban azt a következtetést is le lehet vonni, hogy a kedvezőtlen helyzetű kistépülések iskoláiban, vagy az onnan körzeti iskolába bejáró tanulók között gyakoribb iskolai kudarc magyarázatát a népesség összetételében kell keresni. A hátrányok halmozódhatnak az iskolában is: a kedvezőtlen életfeltételeket biztosító települések nehezen kapnak iskoláikba jól képzett pedagógusokat, rendszerint hiányos a tárgyi, a szociális ellátás, s nincs olyan segítsége a tantestületeknek, amely a speciális problémák megoldásában támogatná.

Az átlagok — mint minden átlag — nagy eltéréseket fednek el, illetve egy feltételezhető „normális” eloszlás középtáján helyezkednek el: a megyeszékhelyen működik a legkevesebb túlkorost oktató városi általános iskola, de több olyan kaposvári iskola is van, ahol a túlkorosok, illetve az adott évet ismétlők aránya megközelíti vagy felülmúlja a legrosszabb mutatókkal jellemzett kisiskolák átlagait. Az utóbbiak között van olyan, ahol (az egyik rizikócsoporthoz tekintett) cigány tanulók aránya sem számottevő. A cigányok vagy a bejárók magas aránya nem jár törvényszerűen együtt a túlkorosok és évismétlők magas arányával.

A megyei szakértők feltételezte rizikócsoporthoz valamelyike viszonylag magas arányban van jelen szinte valamennyi olyan iskolában, ahol a túlkorosok hányada kiugróan nagy. (Kivételt a megyeszékhely egyik iskolája képez, amely egy, a megyében másutt koncentráltan nem jelen lévő halmozottan hátrányos helyzetű népességcsoportot iskoláz be.) A legrosszabb helyzetű iskolák székhelyeire általában jellemző a kedvezőtlen közlekedési helyzet, népességfogyás, elöregedés, a kvalifikált munkaerő igénylő munkahelyek szűkössége, illetve hiánya.

A statisztikák önmagukban nem magyarázzák az iskolai sikertelenség ilyen fokú gyakoriságát. A megyének számos olyan községe van, ahol az iskolában e két rizikócsoporthoz, illetve valamelyikének nagyobb részesedése ellenére sincs jelentősebb túlkoros arány. Ilyen a Balaton-part szinte valamennyi községe, de példákat a megye más területéről is lehet hozni.

Feltételezem, hogy azokban az iskolákban, ahol a túlkorosok, a cigány és a bejáró tanulók aránya kiugróan magas, ott kirívóan kedvezőtlen települési viszonyok a jellemzők, s ezekkel összefüggésben olyan népesség jelenléte, amely gyermekeit nem képes eljuttatni az általános iskola sikeres befejezéséig sem. Feltételezem továbbá, hogy a „cigányok” és a „bejárók” olyan statisztikai absztrakt csoportok, amelyek a valóságban így nem, illetve *nem így* jelennek meg.

A vizsgálat terepe: települési viszonyok

Szociológiai, nevelésszociológiai kutatásokból számos bizonyíték áll rendelkezésre a szülők iskolázottsága, képzettsége, a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helye és a gyermekek iskolai sikeressége, tanulmányi eredményei közötti összefüggésről. Oktatástatistikák településtípusra bontott adatai is összefüggést mutatnak a település urbanizáltsági szintje és az általános iskola elvégzésének sikeressége között – ebben az összefüggésben szerepet játszik a településtípusok társadalmi összetétele is. Ám az általános iskolai tanulmányi eredmények ugyanazon foglalkozási csoport gyermekeinél is magasabbak a magasabb szociokulturális színvonalú területeken, mint a skála másik pólusán.

A lakóhely, a lokális környezet elsősorban az alacsonyabb társadalmi státusú, alacsonyabb iskolázottságú szülőkre, illetve gyermekeikre gyakorol befolyást, míg a „felsőbb” rétegek függetlenebbek lakóhelyi környezetüktől. Az előbbieket ugyanis heterogén társadalmi környezetben élve olyan magatartási és életmódmintákat, igényeket, aspirációkat ismerhetnek meg és vehetnek birtokba, amelyeket a család nem biztosít számukra. Arról van szó, hogy például egy gazdaságilag, társadalmilag elmaradott falu iskolaigazgatója, körzeti orvosa gyermekének iskolázási esélyeit, lehetőségeit, pályaválasztási kilátásait tekintve közelebb áll egy nagyvárosi iskolaigazgató vagy körzeti orvos gyermekéhez, mint az ugyanazon faluban segéd- vagy

betanított munkásként dolgozó apa gyermeke egy hasonló társadalmi helyzetű, ám nagyvárosban élő gyermekhez.

Kilenc Somogy megyei faluban készültek interjúk a túlkorosok családjaival, az iskolák igazgatóival, pedagógusaival, tanácsi tisztviselőkkel. E falvak a megye északi, aprófalvas részén, a külső-somogyi dombok között helyezkednek el. A megye gazdaságilag, társadalmilag fejlettebb területeihez – például a kaposvári térséghez, Balatonhoz – nem nagy földrajzi távolságban, de a közlekedési utak, a tömegközlekedési eszközök hiányosságai folytán viszonylag nagy távolságban fekszenek.

Ezek a falvak – a kilenc közül csak kettőnek a népessége éri el, illetve közelíti meg az 1000 főt – bő emberöltő alatt népességüknek mintegy a felét veszítették el. Valamennyi falut igen jelentős vándorlási veszteség ért. Az elvándorlásból eredő népességcsökkenést a természetes szaporodás már 1960-ban sem tudta kiegyenlíteni, azóta a természetes fogyás erősíti az elvándorlás hatását. Különösen gyors volt az elvándorlás 1970-ig, azóta a vándorlási különbözetből eredő népességcsökkenés mérséklődött. A vándorlási veszteség arányának csökkenését hiba lenne e falvak népességmegtartó ereje növekedésének tulajdonítani. Inkább olyan helyzetre utalhat a kialakulásáról lehet szó, amikor „mindenki”, aki erre még képes volt, elköltözött.

Jóllehet az egyes települések sok szempontból eltérő életfeltételeket biztosítanak lakóiknak, valamennyi magán viseli a hanyatló aprófalvak válságának tüneteit, amelyeket a település-, illetve a társadalomföldrajzi kutatásokból ismerünk. A természetes fogyás, illetve a vándorlásból eredő népességcsökkenés egyike ezeknek a tüneteknek. Munkalehetőség kevés van: a termelőszövetkezet, az erdőgazdaság kínálja elsősorban munkát. A mezőgazdasági nagyüzemek veszteségesek; a pedagógusok, a felkeresett családok a veszteségeséget elsősorban a mindenkori – gyakran változó – vezetőség hozzá nem értésének, esetenként korrupciójának tulajdonítják. A legutóbbi években azokban a falvakban, amelyek néhány alapellátó funkcióval (például iskola, tanács) rendelkeznek, ipari jellegű termelőszövetkezeti melléküzemágak létesültek. Ezek a néhány embert foglalkoztató kisüzemek statisztikailag nehezen mérhető javulást hoznak a lakosság számára: a munkavállalás lehetőségét, néhol a munkahelyválasztási alternatíváit is.

A foglalkoztatottsági szerkezetre a mezőgazdaság abszolút túlsúlya jellemző. 1980-ban az inaktív keresők 80-90%-a, az aktív keresők 60-80%-a dolgozott a mezőgazdaságban. A nem anyagi ágazatokban foglalkoztatottak aránya csak abban a faluban számottevő, ahol nevelőotthon működik.

A negatív vándorlási egyenleg nem azt jelenti, hogy ezekből a falvakból csak elköltöznek az emberek. Rendszeresen van beköltözés is. A beköltözők a megye és az ország sok területéről vetődtek ide, ahol kedvező hitelfeltételek mellett, tanácsi hitelakciók keretei között lehetett családi házhoz jutni. Rendszerint olyan családok költöztek be, amelyek számára jobb életfeltételeket, emelkedést jelentett az a környezet, ahonnan mások elmenekülnek. Ez a szelektív vándorlás azzal járt, hogy a törekvőbb, képzetebb 132

tehetősebb emberek hagyták el lakóhelyüket, házaikba elesett, alacsonyan iskolázott, képzetlen családok költözködtek.

A népszámlálási statisztikák az iskolázottság enyhe emelkedését mutatják, de az iskolázottsági szint, illetve az iskolázottság emelkedésének dinamikája messze elmarad az országos átlagtól, sőt az országos községi átlagtól is. Van olyan község, ahol 2-3% a tíz évnél idősebbek között az iskolába egyáltalán nem jártak aránya, a 15 évesnél idősebbeknek általában több mint a fele nem végezte el az általános iskolát, viszont a 18 évesnél idősebbek 4-6%-ának van csak középiskolai vagy magasabb iskolai végzettsége. Az iskolázottsági szint emelkedése túlnyomórészt annak tulajdonítható, hogy a fiatalabbaknak már nagyobb hányada jut el az általános iskola befejezéséig.

A vándorlás szelektivitásával függ össze a lakosság „előregedése”, az idősebbek arányának növekedése. A csökkenő népességszám ellenére nő azoknak a családoknak a száma, ahol csak inaktív kereső van. Ez még a legkedvezőbb helyzetű, közigazgatással, iskolával, ipari telephellyel rendelkező falvakban is megfigyelhető.

A hat és több személyből álló családok száma kisebb mértékben csökkent, mint a népességszám, s ugyanez álapítható meg az egy-két személyes háztartásokról is. E jelenség egyik tünete a szelektív vándorlásnak: a sokgyermekes (szegény) családok beköltözésének vagy ottmaradásának, az egyedülállók – többnyire idősek – helyben maradásának.

A vizsgálat „mintáját” három iskola szolgáltatta. Ezek között a legnagyobb egy 150 tanulólétszámú körzeti iskola egy 600 lakosú községben. Négy község valamennyi tanulója és két község felső tagozatosai jár ide.

A csaknem 1000 lakosú másik falunak saját iskolája volt, mintegy 100 tanulóval. Fennmaradását az biztosította, hogy a faluban fiúnevelőotthon működik, innen került ki az iskola tanulóinak a fele (és a túlkorosok többsége). Ezért mondhatott le a falu és az iskola vezetése arról, hogy két társközségének felső tagozatát is ide „körzetesítsék”.

Az 1100 lakosú harmadik falu szintén saját iskolával rendelkezett, amelynek teljes tanulólétszáma szintén 100 körüli. Az iskola felső tagozata osztott, az alsó részben osztatlan. A faluban a népesség fogyása még a nyolcvanas években is változatlanul gyors volt (egy évtized alatt 15%, míg a két másik iskolaközpontban csak 5-7%-nyi ez időben a csökkenés). A fogyatkozó tanulólétszám miatt azzal számolni, hogy felső tagozaton is összevonásra kerül sor, s ebben az esetben megszűnhet az iskola.

Mivel a felkeresett iskolák tanulólétszáma viszonylag alacsony, érthetőnek tűnik, hogy a megkérdezett pedagógusok könnyedén, a naplókba alig belenézve sorolják az évismétlőket, viszonylag bőséges információkat adva az érintettek családjairól, a már és a még nem tanköteles testvérekről. Ebben az informáltságban azonban nemcsak az alacsony népességszámnak, a falusi településviszonyoknak van szerepük. Felfoghatjuk annak egyik bizonyítékaként is, hogy az általános iskolai évismétlés, lemorzsolódás a pedagógusok tapasztalatai szerint meghatározott, a „normálistól” eltérő családoktól várható.

Lakóhelyi, családi és iskolai jellemzők

Az interjúkból az derült ki, hogy a pedagógusok is, az igazgatási tisztviselők is valójában két „rizikócsoporthal” számolnak. A kétféle szervezet különböző aspektusai végül egységes eredményhez vezetnek: a túlkorosok túlnyomó többsége a helyi tanácsnak is munkát ad, mivel családjaik ott jelentkeznek nevelési és egyéb segélyekért.

Az egyik a *szegények* hagyományos csoportja, a régóta a falvakban élő elesett cigány vagy nem cigány családok, a másik – a nehezebben kezelhető – a *bevándoroltak*. „Kemény” szociológiai mutatókat tekintve, e családok között kevés a különbség, de a bevándoroltak, illetve a vándorló családok a közintézmények számára külön is problémát jelentenek. Az egyik probléma abból adódik, hogy jelentős részben az iskola nélküli társközségekben telepednek meg, a kontroll lehetősége esetükben kisebb, mint a tanácsi (iskolai) székhelyen. A másik az, hogy gyermekeik iskoláztatása nehezen követhető nyomon.

A családok iskolához való viszonya, a gyermekek iskolázási magatartása is érzékelhető különbségeket mutat aszerint, hogy „őslakosról” vagy beköltözőtről van-e szó, az iskola székhelyén lakókról vagy iskolával nem rendelkező településen élőkéről. A bevándorlók – néha még akkor is, ha az iskola és a tanács székhelyére költöznek – közönyösek, rosszabb esetben ellenségesek az iskolával szemben. A társadalom – elvben – értük és gyermekeikért felelős intézményeinek gondoskodását nemigen érzékeli. Ezért lehetett közöttük nem egy olyan gyermek, akit 8-10 évesen (!) irattak be életében először iskolába.

Indokoltnak tűnik a feltételezés: a családok halmozottan hátrányos szociokulturális helyzete mellett a hanyatló vagy stagnáló lakóhelyi környezet egyike azoknak a rizikótényezőknek, amelyek az iskolai sikertelenség halmozódásához vezetnek. Általánosabban fogalmazva: a lakóhelyi környezet hanyatlása együtt jár az évismétlés, a túlkorosság nagyobb gyakoriságával. A magyarázat a vándorlás szelektivitásában kereshető: olyan családok költöznek el, amelyekben a gyermekek iskolai pályafutásának törésmentessége várható, a lakóhelyükön maradó vagy beköltöző családokban pedig a gyermekek iskolai beilleszkedése gyakran sikertelen. Ezek a folyamatok önerősítő jellegűek: a lakóhelyi környezet társadalmilag torzzá és fokozatosan homogénné válik, ami a hanyatló aprófalvakban homogén iskolatávoli környezetet jelent. Ezeket a hatásokat erősíti, ha az (egyetlen) művelődéshordozó intézmény nemcsak verbális-szimbolikus értelemben, hanem földrajzilag is távol esik a lakóhelyi környezettől.

A falvak népességszámából ezekre a folyamatokra csak általánosságban következtethetünk. Az egyik – mindössze 280 lakosú – községből például nem kerül ki túlkoros gyerek, a tanács gyámügyi elnöke szerint „az egy aranyos kis falu, ahol soha sincs probléma”. A beköltözők – és ez nagy szó – új házat építenek. A faluban azonban tsz-központ működik – hogy miért a környék legkisebb falvában, ez külön vizsgálat tárgya lehetett volna –, van melléközemága, ahova a nagyobb településekről is bejárnak dolgozni.

Ezekben az aprófalvakban sincsen iskola – óvodájuk azonban van –, ám van munkahely, egy-egy társadalmi szervezet. Az iskola hiánya ott igazán súlyos, ahol mindez sincsen, nincsenek megfelelően kiépült utak, kevés a tömegközlekedési eszköz, ahol a közintézmények hiánya a fejlődés távlati lehetőségeinek elvesztését is jelenti: a körzeti iskola legtöbb évismétlője éppen ezekről a helyekről kerül ki.

Az iskola önmagában persze nem pótolhat minden közintézményt. A felkeresett falvak szinte mindegyikében egészségtelen, szennyezett az ivóvíz, legfeljebb egyetlen kút van községenként, amelynek a vizét inni lehet. (Azokban a községekben, ahonnan már elköltözött a képzettebb lakosság, előfordul, hogy mégis használják a szennyezett vizet: „Leporoztuk – mondja egy sokgyerekes anya –, így nem lesz tőle bajunk. Meszet szórtunk bele.”) Csak a közös tanácsi és körzeti iskolai székhelynek sikerült törpevízművet építenie. A legnépesebb községben már évek óta húzódik a vízműtársulás megalakulása: hol a pénz kevés, hol a terv nem készül el idejében. A legfőbb ok azonban a falu bizonytalan helyzete: „Négy-öt éve egyszer már tervbe volt véve a községi tanács körzetesítése. Korábban is egyszer már volt olyan hír és megyei terv, hogy az iskola felső tagozata bekörzetesítődik. De ez a terv évről évre tolódott. Most úgy néz ki, más a terv. Mikor ilyen bizonytalan tervek jönnek elő hivatalosan, és ezt felsőbb vezetők is a nagy plénum elé tárják vagy táratják, akkor elbizonytalanodunk.”

Ha a falu és vezetői ennyire ki vannak szolgáltatva a felülről jövő döntéseknek, ha a saját és a lakóhelyük sorsának alakulásába ilyen kevés beleszólásuk van, akkor a közintézmények is csak a „túlélésre”, az ott dolgozók pedig az „önkéntes” távozásra gondolhatnak.

A település sorsa és az iskola sorsa szorosan összefügg, az egyik kiszolgáltatottsága a másik kiszolgáltatottságát is jelenti. Az előbb említett iskola igazgatójától idézek: „Az elköltözés visszafordulására most már talán van egy kicsi remény. De ha nem lesz iskola, akkor minek jöjjenek éppen ide a ... hát mondjuk, elfogadható családok. Én a lényegét az alsó tagozatos összevonás megszüntetésében látom. Mert tanácsilag ide tartozik az a kültelek, ahonnét a gyerekek nem hozzánk járnak, hanem egy másik községbe. Mert az ottani iskola megszüntetésekor az volt az elképzelés, hogy pár év múlva nálunk is megszűnik a felső tagozat, és mi megyünk utánuk. Ez a falu tőlünk 19 km-re van, a két pusztától 19, illetve 16 km-re. Hozzánk 3, illetve 6 km-re járnának be a gyerekek. Egyszer ezt meg is valósítottuk. De az ilyen alkalmi tsz-járművekkel való bejárás nem nagyon felel meg a mai igényeknek. Ha nem volt mikrobusz, akkor kis teherautóval vitték be a gyerekeket. Aztán az nem tetszett a szülőknek. Mert körülbelül szándékosan a sofőr felborította az ünneplőben lévő szülőket, gyerekeket. A kanyarban a pad felborult, és meg is mondta nekik, hogy erre máskor is számíthatnak, mert valamiért nem tetszett neki, hogy pluszfuvart kell csinálnia. Ha tudnánk biztosítani normálisabb járműveket, akkor biztos, hogy zokszó nélkül idejönnének a két kültelekről a gyerekek.”

A vándorlók, a sokat költözők számára a lakóhelyi és iskolai beilleszkedést idegen voltuk nehezíti, gyermekeik iskolai kudarcaihoz a gyakran változó oktatási intézmények

nemritkán negatív tapasztalatai is hozzájárulnak. Igaz, a vándorlás véletlene egy-egy gyermek számára megnyitja a társadalmi felemelkedés lehetőségét, a saját sors alakításának nagyobb szabadságát.

A túlkoros, évismétlő gyerekek között a túlnyomó többség halmozottan hátrányos szociokulturális helyzetű. A család szegénysége, alacsony iskolázottsága mellett gyakori a szülők és a gyermekek súlyos, hosszan tartó betegsége, a gyermekek fejlődési elmaradása, előfordul iszákosság, alkoholizmus, deviáns, bűnöző viselkedés. E családok egy része helyben lakó, egyik-másik család már nemzedékek óta a falu lakója. Szemben a vándorló családokkal, amelyek a helyi társadalmakon kívül élnek, ezek a családok hagyományosan integrálódtak lakóhelyük társadalmába. Ezzel függ össze, hogy gyakori közöttük az iskola, illetve az iskola pedagógusai iránt bizalmat érző, az iskolába járást fontosnak tartó család és gyermek.

Az e típusba sorolt családok között vannak cigányok is. Iskolával kapcsolatos magatartásuk, az iskoláról és a pedagógusokról való vélekedésük, önértékelésük, sőt a családok életmódja és integráltsága-komplexitása tekintetében alig különböznek a hasonló magyar családoktól. Egy szempontból azonban mégis indokolt a helyben lakó szegény cigány családokat külön csoportként kezelni: amennyiben e családokban a szülői nemzedékig bezárólag senki nem járt egyetlen iskolai osztályt sem. E vizsgálat nyilvánvalóan nem ad választ arra, hogy mennyire gyakori az aprófalvakban az analfabéta cigány felnőtt. Interjúalanyaink e csoportjában azonban kizárólag ilyenek fordultak elő. Számukra az újonnan megismert iskola pozitív élményei kiváltképpen fontosak. Feltételezhető, hogy sokuknál erős tanulási motivációt alakíthat ki a szerencsés találkozás – ami azonban természetesen nem jelenti egyúttal azt is, hogy a gyerek törvényszerűen sikeres lesz a tantárgyak ismeretanyagának elsajátításában, de reményt jelent legalább a következő nemzedék számára.

Külön típusba sorolhatók azok a cigány családok, amelyek – sok kedvezőtlen tényező összejátszásának eredményeképpen – etnikai arculatú ellenségesség légkörében élnek. Gyermekeik iskolai beilleszkedése a „diákszerep” elsajátítása szintjén sem valósul meg: az oktatás intézményrendszerével és más társadalmi intézményekkel való kölcsönös gyűlölködés (a családok anyagi nyomorúsága mellett) az óvoda és az iskola rendszeres látogatását is alig-alig teszi lehetővé.

Az állami gondozottak nem sorolhatók egyetlen típusba sem. Náluk az iskolai kudarc nem köthető a települési környezet kedvezőtleniségéhez, a család és az iskola jellemzőihez. Az állami „gondoskodás” intézményrendszere, illetve annak diszfunkcionalitása olyan kérdés, amely nem illeszthető be a területi elemzések dimenzióiba, ezért ezzel a kérdéssel itt nem foglalkozom.

Problémának látszik, hogy az évismétlésért, a túlkorosságért való felelősséget a család és az iskola meglehetősen következetességgel hárítja egymásra. Valószínű, hogy ebben mindkét félnek van igazsága. Az alacsonyan iskolázott vagy éppen analfabéta szülőktől nehezen várható, hogy gyermekeiket iskolai teljesítményre orientáltan neveljék, az iskolák pedig tanórán kívüli szolgáltatásaikkal sincsenek abban a

helyzetben, hogy egyéenként tudjanak foglalkozni a sok problémával küzdő gyermekek felzárkóztatásával. A család lakóhelyének az iskola székhelyétől való távolsága, a túlszűfolt napközik (ahol egyáltalán működik napközi) és tanulószobák egyaránt akadályokat állíthatnak ilyen törekvések elé.

Összegezés

Visszatérő tapasztalat a pedagógusok védekező-elhárító attitűdje, amikor a túlkorosság, az évisméltés kérdése szóba került. Ennek fontos oka az lehet, hogy a túlkorosok, az adott évben osztályisméltők száma és aránya könnyen kiszámítható, s könnyű lehetőséget ad az egyes iskolák számszerű minősítéséhez. A minősítés rangsorolást jelent, s a rangsor végén állók „elszámoltatását”, „felelősségre vonását” vonja maga után. (A felelősségre vonásnak nem kell feltétlenül jogi-formális szinten történnie: a szociális nyomás eszköze lehet az egyes iskolák és az ott dolgozók presztízsének csökkenése a szakmai és a helyi közvéleményben.) Ez a rangsor végén álló iskolák pedagógusait védekezésre, mentegetőzésre, a probléma és a felelősség elhárítására készítheti. Rendkívül fontos lenne annak a nevelésszociológiai kutatásokból ismert tapasztalatnak az elismertetése, esetleges jogi legitimálása, hogy az iskolakörzet szociális összetétele alapvetően meghatározó az iskolai kudarcok gyakoriságában. Ennek nem lenne szabad felmentést adnia a pedagógusok számára, azonban meg kellene jelennie az ilyen környezetben működő iskolák fokozott támogatásában.

Az interjúk alapján hangsúlyosan kirajzolódik az iskolai beilleszkedés folyamatjellege. Vannak családok, amelyeknek az iskola mint intézmény nem fontos ugyan, de a pedagógusok számukra „vonatkoztatási személyek” – a régóta egy helyben élő, rossz szociokulturális helyzetű magyar és cigány családok többsége ilyen. Közöttük az analfabéta cigány családokban a szűkebben értelmezett iskolai tanulás eredményét – gyermekeik írni-olvasni tudását – élményszerűen élik át.

Más családok számára (ilyen a vándorló családok egy része) idegen marad az iskola: ha megkerülhetetlen, elfogadják az iskolalátogatás törvényét, de rögtön háttérbe szorítják, amikor a gyermek otthoni elfoglaltsága és az iskolába járás egymással összeütközik.

S végül vannak olyan családok, amelyek számára az iskola ellenség: csak a büntetés elkerülése, a pénzbeni „jutalom” bírja rá őket hosszabb-rövidebb időre gyermekeik iskolába járatására.

Az iskolai beilleszkedés különböző fokozatait és útjait rajzolják ki ezek a típusok. A pedagógusokhoz kötődő, de az iskolás szerepével most ismerkedő gyermekeknek elsősorban az eredményes szereptanulásra kell lehetőséget adni a tanórai és a tanórát kiegészítő foglalkozásokon. A tantárgyi sikeresség itt csak a következő lépés lehet. A gyerekeknek ez a csoportja az, amelyben – mivel az iskolához kötődés náluk érzelmi és

személyes – a pedagógus, ha nem is látványos sikereket, de jól érzékelhető eredményeket érhet el.

A legsúlyosabb problémát az iskolával szemben közönyös vagy elutasító családok gyermekei jelentik. Őket először az iskolába (óvodába) kellene „becsalogatni”, illetve segíteni nekik abban, hogy megismerkedjenek a társadalom – barátságos és támogató – szervezeteivel, intézményeivel. Az aprófalvakban kevés társadalmi szervezet maradt, még a tanácsi székhelyeken is. Ezeknek az intézményeknek – ide sorolható az egyház is – össze kellene fogniuk a gyerekek és családjaik érdekében.

A túlkorosok túlnyomó többsége szélsőségesen rossz anyagi körülmények között él. A nevelési segélyek csak némileg enyhítenek gondjaikon. Lakáskörülményeik – bár sokuk számára a korábbinál lényegesen jobb körülményeket jelent az önálló tulajdonú családi ház – gyakran igen kedvezőtlenek. Gyakori a betegség, a fejlődési elmaradás. Veszélyt jelent az orvos, a gyógyszerész távolsága is. Az iskola számára pedig az jelent külön problémát, hogy ezek a gyerekek esetenként „nehezen kezelhetők”. Ritkán agresszívek ugyan, de gyakran előfordul a koncentrálni tudás hiánya, a hosszú „elrévedés”, olvasási, írási, számolási nehézségek – vagyis esetleg típusos neurózisok. A pedagógusoknak nincsen szakértelmük annak felismerésére, hogy unatkozó, rossz gyerekek állnak-e szemben vagy beteggel. Rajtuk kívül pedig nemigen van e gyermekek környezetében olyan személy, aki képes lenne ilyen betegségek felismerését megtanulni. Megoldást jelentene, hogy az arra vállalkozó pedagógusok posztgraduális képzés keretei között szerezhessenek ilyen szaktudást.

A túlkorosság, az évisméltés – más szempontból a halmozottan hátrányos helyzetű népesség – tömörülése a sorvadó aprófalvakban pedagógiai problémát is jelent.

Interjúalanyaink között egyetlen olyan család volt, amely szívsós feltörekvésének eredményeképpen érte el mai lakóhelyét, és ott máris viszonylag magas színvonalon gazdálkodni kezdett. Jó lenne, ha a hasonló fel- és megkapaszkodni akaró és képes családok számára is vonzó lenne az aprófal. Talán a gazdálkodás, az adózás, a beszerzés és értékesítés kedvező feltételeinek megteremtése, preferenciái adnának erre lehetőséget. Ez azonban hosszú távú program, amely messze túlnő egy pedagógiai jellegű kutatás kompetenciáján és keretein.

A kulturális innováció területi terjedése

Ebben a tanulmányban egy kulturális magatartás változásának területi szabályszerűségeit keressük, hogy hozzájárulhassunk az innováció-orientált területfejlesztési politika kialakításához, esetleges fejlesztési prioritások ajánlásához.

A szakirodalom főlhíjja figyelmünket arra, hogy az innovációk terjedése – amelyeket a jelen összefüggésben kulturális magatartásváltozásként értelmezünk – nemcsak a befogadók, hanem a kibocsátók szempontjából is vizsgálható, sőt a közvetítők sajátos szerepet töltenek be. Ennek megfelelően beszélt régebben a szakirodalom különféle (hierarchikus és szomszédsági) terjedési, terjesztési és befogadási modellekről. Ezek azonban, számos empirikus vizsgálat tanulságai szerint nem választhatók el megbízhatóan egymástól, tehát sokkal inkább egyfajta „ideáltípusnak” tekinthetők. Újabban eredményeket értek el a közvetítők magatartásának szimulálásával. A külföldi szakirodalomban nem találtunk megbízható előzményeket a kulturális magatartások változásának területi vizsgálatáról; a szakirodalom inkább csak az ún. ecological fallacy veszélyére hívta föl a társadalomkutató figyelmét. Egynémely hazai előzményeink azonban – többek közt saját kutatásainkban is – voltak.

A vizsgálatról

A kulturális magatartás, amelynek jellegzetességét és változásait vizsgálni próbáljuk, egy hetilap, a *Heti Világgazdaság* előfizetésének változása a hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján, valamint a nyolcvanas évek elején (1979–1983). A lap 1979-ben indult, és sajátos színt képvisel a hetilapok között; sokat tanul például a londoni *Economist* profiljából, formájából. Gyors népszerűségét tanulmányozva főlhívhatjuk a figyelmet két szempontra. Az egyik az a hangsúlyozottan közgazdasági megközelítés, amellyel a szerkesztőség valamennyi felmerült kül- és belföldi kérdést vizsgál. Ez a szemléletmód terjedőfélben van, különösen bizonyos értelmiségi (és nemcsak értelmiségi) társadalmi csoportokban. A másik az a körülmény, hogy a lap mintegy „rájátszott” a hetvenes és nyolcvanas évek fordulójának gazdaságirányítási váltására. E folyamatok – ti. a reform propagandája és maga a lap, annak terjedése – különösen az első években egymást erősítették. Úgy véljük, egy ilyen profilú lap elterjedésének első néhány évét közelről megfigyelni jó empirikus anyagnak bizonyulhat a sajtótermékekkel kapcsolatos lakossági magatartásváltozás vizsgálatához. E vizsgálat időhorizontja az első öt esztendő, 1979–1983.

A *Heti Világgazdaság* elterjedésének empirikus adatait az előfizetések alapján gyűjtöttük össze. A vizsgált években a december 31-ei állapotot vettük figyelembe (kivételt képezett 1983, amikor, adatgyűjtési okokból július 31-ét figyeltük). Kérdés, miért nem az eladott lapszámokra figyeltünk. A lap nagyjából fele részben előfizetésben kel el

(kezdetben természetesen nem így volt), s ez lehetővé teszi, hogy egy lépéssel közelebb menjünk a fogadóhoz, az olvasóhoz. Az eladott, illetve ún. remittendaként megmaradt lapszámok hétről hétre való figyelése tanulságos lehet az olyan innovációkutatás számára, amely a propagátorok területi elhelyezkedésére és annak változásaira figyel. Mi viszont – mivel kulturális magatartásváltozást kívántunk jellemezni – sokkal inkább a stabilnak tekinthető lakossági döntéseket figyeltük meg. Az előfizetés, megfűtésünk szerint, ilyen döntésnek tekinthető.

Az elmondottakból következik, hogy adatgyűjtésünk alapegysége a postahivataloknál elfogadott egyéni előfizetések település szinten aggregált mennyisége volt. Mint a területi kutatásoknál egyébként is, a területi egység – esetünkben a „település” – kiválasztása mégsem problémamentes. A postahivatalok hálózata ugyanis – amely egyébként Magyarországon európai összehasonlításban is imponáló – nem vagy csak nehézkesen követi a településhatárok megváltoztatását és a települések jogállásában bekövetkezett változásokat. Így fordulhatott elő néhány esetben, hogy a postai nyilvántartás még őrzött olyan településneveket, amelyek pillanatnyilag már csak településrészeknek számítnak (például Szőny). Ilyenkor az 1980-as jogállást vettük figyelembe.

Legfontosabb megállapításainkat előrebecsátva elmondhatjuk, hogy a Heti Világgazdaság című lapot 1983 közepén – amikor adatgyűjtésünket lezártuk – 25 500-an fizették elő országszerte, több mint 1370 településen. Nem mindegy természetesen, hogy mekkora településeken; hiszen ha az előfizetések száma például nagyvárosban gyorsan emelkedik, ez még nem jelenti a viszonylagos elterjedés megnövekedését. Ezért a terjedés „mérésére” két mutató számot is kialakítottunk. Az egyik mutató, amelyet „relatív elterjedtségnek” neveztünk el, az adott területi egységben megfigyelt előfizetések számát a népességszámmra vetíti (ezrelékekben, 1980-as adatok). Ez, mint majd látni fogjuk, „kiszűri” azt a különbséget, amelynek figyelembevételével a települések közti különbséget vetítettük a már említett népességszámmra. Ezt neveztük *terjedési mutató*nak. Már előjáróban megjegyezzük azonban, hogy terjedési mutatónkat a következő elemzésben viszonylag kevésbé tudtuk fölhasználni. Nem utolsósorban azért, mert az elemzésből így számos település maradt ki, mivel 1979-ben még nem fizettek elő.

Előfizetések országosan, megyeileg és településkategóriánként

1979-ben, a Heti Világgazdaság indulásakor országosan 2649 előfizetőt regisztráltak. Négy évvel később, mint már említettük, több mint 25 ezret. Ez tízszeres emelkedés; sajtótermékeink történetében valósággal példa nélkül áll. Ha az indulás évét tekintjük bázisnak, ez az emelkedés 964%-os. Különösen gyors növekedést tapasztalhatunk 1980–81 között, de még inkább 1982–83 között.

A grafikon egy kezdeti és egy közbelső törés után meredeken emelkedik. Ha ezt a törést „kiegyenesítjük”, például az 1980–82 közötti adatok trendszámításával, akkor egy kezdetben lassan, később pedig gyorsulva emelkedő görbe képét kapjuk. Ha meghosszabbítanánk, vajon meddig emelkednék ez a görbe? A sajtópropagandista itt persze a reménybeli még több eladásra gondol. A kutató azonban valószínűnek tartja, hogy egy logisztikus görbével áll szemben, és csupán idő kérdése hogy az előfizetések mikor érik el a telítettség állapotát (1. táblázat).

Az előfizetések megoszlása az összes százalékában tervezési-gazdasági körzetenként, 1979–83

Körzetek	1979	1980	1981	1982	1983
Központi	4,9	10,3	11,0	12,0	10,0
Észak-dunántúli	29,2	26,2	23,7	21,8	22,2
Dél-dunántúli	5,7	12,2	13,7	16,2	17,7
Észak-alföldi	14,1	9,7	10,9	10,8	10,6
Délalföldi	30,6	26,5	26,0	25,0	25,0
Észak-magyarországi	15,5	15,1	14,7	14,2	14,5
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

1. táblázat

Az elterjedtséget figyelembe véve a leggyorsabb növekedést tulajdonképpen az észak- és a dél-alföldi régióban kellene kapjuk, kisebb mértékben a dél-dunántúli körzetekben. Nos, országosan is a leggyorsabb növekedést éppen a dél-dunántúli régióban figyelhettük meg (1979-hez viszonyítva csaknem 2300%); a második leggyorsabb növekedést pedig a központi körzetben (1500%). A jelenségben nyilván közrejátszhat a közgazdasági egyetemi oktatás jelenléte. A másik három körzet közt ilyen szempontból úgyszólván nincs is különbség; az észak-magyarországi régió valamivel gyorsabban növekedett, de a kiszemelt három, állítólag regionális szellemi központtal (is) rendelkező körzet bizony csaknem pontosan egyforma növekedést mutat. Ez, érdekes módon, az egész növekedési pályára érvényesnek látszik, legalábbis 1983 közepéig, ameddig megfigyeléseink tartottak. Csupán az 1980-as évben nem dőlt meg, hogy az Észak-Alföld számottevően elmarad a Dél-Alföldtől és az Észak-Dunántúltól, vagy fölzárkózik hozzá. Elgondolásunkat tehát a szellemi élet regionális központjainak jelentős transzmissziós hatásáról, ezeknek az adatoknak a fényében, úgy látszik, el kell vetnünk. Ez annál is elgondolkodtatóbb, mert az így együvé kerülő régiók közt nagyon is jelentős különbségek vannak.

Korábbi, főként a felsőoktatásra és a felsőfokú végzettségű szakemberellátottságra vonatkozó elemzéseink szerint is – egybehangzóan más hasonló analízisekkel – igen

jelentősek az eltérések az észak-dunántúli, valamint az észak-magyarországi régió kulturális arculata között is, amint infrastrukturális és egyéb ellátottságuk közt is nagy különbségek vannak. Oktatás- és szakképzés-fejlesztési javaslatainkban például ezeket a régiókat egymástól is, az alföldiektől is következetesen külön kezeltük. Másfelől viszont egyelőre nem ismerjük a dél-dunántúli körzet semmi olyan sajátosságát, amely magyarázatul szolgálna erre a kiugróan magas növekedésre. Sőt, a főváros közelsége és hozzáférhető áruspéldányok a központi körzetben is ellentmondanak az előfizetések gyors növekedésének.

Az elmondottak úgy foglalhatók össze, hogy a dél-dunántúli régióban kb. 1981-től az előfizetések az exponenciálisan növekvő szakaszba léptek. A központi körzet 1981–83 közötti stagnálását okozhatja egyfajta relatív telítettség is – bár ez azért szokatlan lenne –, vagy inkább mégis az áruspéldányok jelenléte a fővárosi újságos standokon, esetleg az a tény, hogy itt a félévi előfizetéseket regisztráltuk, amikor a fővárosiak nyaralni mennek. Maradék más régióink viszont – eltekintve egyéb igen nagy fejlettségbeli és fejlődésbeli különbözőségeiktől – sokkal inkább a lappangás, a megismerés szakaszában látszanak lenni.

Az előfizetések relatív elterjedtsége* tervezési-gazdasági körzetenként, 1979–83

Körzetek	1979	1980	1981	1982	1983	Terjedési mutató**
Központi	0,13	0,64	1,16	1,85	1,97	1,84
Észak-dunántúli	0,41	0,86	1,31	1,76	2,32	1,91
Dél-dunántúli	0,10	0,54	1,02	1,75	2,48	2,37
Észak-alföldi	0,39	0,62	1,18	1,69	2,17	1,78
Dél-alföldi	0,42	0,85	1,40	1,95	2,53	2,10
Észak-magyarországi	0,29	0,66	1,06	1,50	2,00	1,70

2. táblázat

* Az előfizetések száma az adott évben, a népességszámra (1980) vetítve

** Az előfizetések számának növekedése 1979–83 között, a népességszámra (1980) vetítve.

A 2. táblázatban olvasható mutatók azonban tovább színezik a képet. Ha ugyanis az előfizetéseket e régiók lakosságszámára vetítjük, módosulnak a növekedési rangsorok. Mindenekelőtt terjedési mutatónk értékeire hívjuk föl a figyelmet; ez ugyanis a dél-dunántúli régió után a dél-alföldit és az észak-dunántúlit jelzi olyannak, mint amelyben az előfizetések arányszáma – egybevetve az ott élő népesség számával – dinamikusan növekedett. A sorban az észak-magyarországi régió került most leghátrább; de a központi körzet is hátulról a harmadik(!). Úgy fest, hogy az előfizetések dinamikus növekedése terén mégiscsak a dél-alföldi régió kerül a második helyre, igaz, vetekedve az észak-dunántúli körzettel. Mégsem vetjük el tehát egészen az imént megfogalmazott hipotézisünket a szellemi élet regionális központjainak hatásáról,

bár módosítanunk kell. Valahogy így: az észak-dunántúli régió általános fejlettsége jól tükröződik az előfizetések relatív elterjedtségében, és a fölhasznált terjedési mutató értékében. Ugyancsak a várakozásnak megfelelően érzékelhető az észak-magyarországi körzet viszonylagos elmaradottsága is. A dél-alföldi régió előbbre kerülését tudjuk be annak, hogy regionális szellemi központja (ez itt most persze csak munkahipotézis) valóban egyfajta kulturális szervező erőt jelent. Ilyen, úgy tűnik, az Észak-Alföldön még mindig nincs. A Dél-Dunántúlra azonban így sincs kellő magyarázatunk.

További magyarázatért megpróbáltunk a megyesoros előfizetési adatokhoz fordulni (3-4. táblázat). Az összes százalékában bontott összehasonlítást véve figyelembe először is jelentős időbeli eltolódásokat figyelhetünk meg. A lap indulásakor magasan kiemelkedett Bács-Kiskun megye (14%), és messze elmaradt Tolna (0,6%). Ez a két érték jelzi a szélsőségeket, amelyek közt az előfizetések aránya a megyék skáláján ingadozott. 1983-ban az olló jóval szűkebbre zárult. A hajdan éllovas Bács-Kiskun ebben az évben már csak 7%-kal részesült az összes előfizetőkben; Tolna megye fölzárkózott (több mint 3%). Az élen Borsod-Abaúj-Zemplén és Pest megye állnak 9-10%-kal; nem sokkal tőlük elmaradva Csongrád, majd Baranya és Hajdú-Bihar (6-7%).

Az első említésre méltó megye Baranya, amelyben egy rendkívül alacsony relatív elterjedtséget négy év alatt az egyik legmagasabb elterjedtség váltott föl. Ebben, föltételezésünk szerint, Pécs statisztikai és transzmissziós hatása is tükröződik. A másik típust Csongrád mutatja. Itt magas szintről jutottak országosan a legmagasabbra; és itt ugyancsak Szeged hatására kell gyanakodnunk. A két megye közti különbséget – főleg az induló szintben – azonban önmagában még nem magyarázza meg a nagyváros; egyéb hatásokat is fölfedezni vélünk. A harmadik típust Tolna megye képviseli: alacsony induló szintről ugyancsak országosan kiemelkedő szintre jutott. Itt azonban nem játszott közre a nagyváros hatása, sem az induláskor, sem menet közben. Itt tehát a terjedés más okait kíváncsian keresni. (Például Paks gyors felfutását.) Végül Komárom megye lehet a negyedik példa, amely az országosan legmagasabb induló szintről jutott országosan ugyancsak magas helyre az előfizetések relatív elterjedtségében. Itt egyetlen nagyváros hatása sem mutatható ki (mert nincs), viszont közrejátszhat a főváros és a kiváló közlekedés.

Hogy kutatási kérdéseinket plasztikusabbá tegyük, állítsuk Baranyát Vas megyével párba. Vasban, ahol az indulási szint magas volt, alacsony dinamika és meglehetősen alacsony 1983-as szint jött létre. Pécsset, úgy tűnik, Szombathely nem helyettesítheti. Csongrádot Hajdú-Biharral vetjük egybe (nagyjából azonos induló szint), hogy újólag rámutassunk: Szeged hatása erőteljesebb Debrecenénél. Komáromot a szomszédos Győr-Sopronnal párba állítva, alighanem kifejezettebbé válik a főváros közelségének hatása. Végül, Tolna és Szabolcs-Szatmár különbségét elemezve – figyeljünk az induló szint igen nagy, valamint az 1983-as szint ugyancsak nagy különbségére és a dinamikát mutató terjedési indexre is! – észre kell vennünk olyan tényezőket is, amelyek sem a főváros közelségével, sem az ipari fejlettséggel, sem kiemelt felsőfokú központtal nem magyarázhatók.

Az előfizetések megoszlása megyénként, az összes százalékában, 1979–83

Megyék	1979	1980	1981	1982	1983
Bács-Kiskun	14,1	9,4	8,7	6,7	7,0
Baranya	2,0	5,0	5,0	6,5	6,2
Békés	6,5	4,3	5,3	5,6	5,4
Borsod-Abaúj-Zempl.	9,4	9,3	8,0	8,4	9,3
Csongrád	6,6	8,5	7,5	7,7	7,7
Fejér	7,4	6,7	5,6	5,6	5,6
Győr-Sopron	5,7	5,1	4,4	4,3	4,6
Hajdú-Bihar	8,7	5,3	6,0	6,0	6,1
Heves	3,5	3,7	3,8	3,6	3,0
Komárom	6,5	6,3	5,3	4,5	4,6
Nógrád	2,6	2,3	2,7	2,6	2,2
Pest	5,0	10,2	11,0	12,0	9,9
Somogy	1,6	3,3	3,7	3,8	4,6
Szabolcs-Szatmár	5,4	4,3	5,0	4,7	4,5
Szolnok	3,3	4,4	4,6	4,7	4,8
Tolna	0,6	1,3	1,9	2,3	3,1
Vas	2,2	1,8	3,0	2,7	2,7
Veszprém	7,3	6,2	5,3	4,7	4,8
Zala	1,6	2,6	3,2	3,6	3,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

3. táblázat

Alighanem itt rejlik az innováció terjedésének igazi kérdése.

Végül kiegészítésképp bemutatjuk az előfizetések alakulását településkategóriánként. (5. táblázat). Ami a felsőfokú központok részesedését illeti az előfizetőkben, gyanúnk igazolódni látszik: 1983-ban már az előfizetések 60%-át lehetett itt észlelni. Erősebbé vált az egyéb kategóriájú települések szerepe is (1981-ben volt a legjelentősebb). Viszont elgondolkodtató, hogy a közép- és alsó fokú központok részesedése az előfizetésekből fokozatosan mint szorult háttérbe négy év alatt: az alsó fokú központok 4, de a középfokúak 11 százalékpontot veszítettek! Ez az adatsor azt a föltételezésünket erősíti, hogy azokban a megyékben magas és dinamikus az előfizetések száma, változása, ahol felsőfokú központok vannak: s jelentős középfokú központokkal rendelkező megyék a ranglistán viasszaszorulhatnak. Ez is magyarázat lehet az észak-alföldi régió bizonyos hátrányára.

Az előfizetések relatív elterjedtsége* megyénként,

1979–83

Megyék*	1979	1980	1981	1982	1983	Terjedési mutató**
Bács-Kiskun	0,66	1,01	1,56	1,80	2,39	1,73
Baranya	0,12	0,71	1,19	2,14	2,77	2,65
Békés	0,40	0,60	1,23	1,93	2,41	2,01
Borsod-Abaúj-Zempl.	0,31	0,71	1,01	1,47	2,22	1,91
Csongrád	0,39	1,14	1,68	2,52	3,28	2,89
Fejér	0,47	0,98	1,36	1,99	2,57	2,09
Győr-Sopron	0,35	0,74	1,06	1,49	2,09	1,73
Hajdú-Bihar	0,41	0,59	1,11	1,63	2,14	1,72
Heves	0,27	0,64	1,12	1,52	1,66	1,40
Komárom	0,53	1,19	1,69	2,74	2,74	2,21
Nógrád	0,29	0,59	1,15	1,63	1,76	1,47
Pest	0,13	0,65	1,17	1,85	1,98	1,84
Somogy	0,12	0,57	1,04	1,57	2,47	2,35
Szolnok	0,19	0,60	1,07	1,60	2,07	1,88
Tolna	0,06	0,29	0,73	1,27	2,26	2,21
Vas	0,20	0,43	1,10	1,43	1,80	1,61
Veszprém	0,50	0,99	1,42	1,84	2,38	1,88
Zala	0,13	0,52	1,02	1,87	1,89	2,18

4. táblázat

* Az előfizetések száma az adott évben, a népességszáma (1980) vetítve.

** Az előfizetések számának növekedése 1979–83 között, a népességszáma (1980) vetítve.

Az előfizetések számának megoszlása településkategóriánként, az összes

%-ában, 1979–83.

Településkategóriák	1979	1980	1981	1982	1983
Felsőfokú központok*	47	45	45	49	49
Középfokú központok	31	29	27	25	24
Alsó fokú központok	17	18	18	17	19
Egyéb	5	8	10	9	8
Összesen: 100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100

* Budapesttel

5. táblázat

A növekedés ütemét tekintve — ebben a csoportosításban is — Budapest viszi el a pálmát. A felsőfokú központok egyenletesebben, a középfokú központok előfizetési kissé gyorsuló töréssel, de hasonlóan növekedtek. Ez egy második növekedési csoport lehet. Végül, ami a növekedés ütemét illeti, nem mutatható ki különbség az egyéb kategóriájú települések és az alsó fokú központok között. De ha igen, egy hajszálnyi különbség mégis az egyéb kategória javára látszik.

Előfizetések térségenként, településenként

A megyék említett négy csoportját — alacsony szintről lassan fejlődő, alacsony szintről dinamikusan fejlődő, magas szintről lassan, illetve magas induló szintről is dinamikusan fejlődő — csak akkor tudjuk részletesebben magyarázni, ha az előfizetések elterjedtségét, illetve terjedését településenként figyelembe vesszük. E településsoros adatokból, ha térképre visszük őket, az ország sajátos térségei, körzetei rajzolódnak ki. Az Alföld keleti részéről, zömmel Biharról és Hajdúságról, részben pedig Békésről van szó. Ezek a területek valamennyi térképünk tanúsága szerint mintegy „magukat generálják”, azaz látszatra nem tudunk egyenest húzni az előfizetések itteni elterjedtsége és a főváros közé. Azt mondhatnánk tehát, hogy itt olyan „innovációs gócot” találtunk, amely nem a főváros közelsége, a vele való területi kapcsolat révén fogadta be ezt a kulturális innovációt.

De igaz-e ez? Ha a viszonylagos elterjedtség mutatószámainak megoszlását vesszük figyelembe, a szolnoki, bihari és hajdúsági nagyfalvak, különösen pedig a békési „konurbáció” jellegzetesen kiemelkedik. Tekintsük tehát egyelőre ezt a kelet-délkeleti térséget egyfajta „innovációs gócnak” (persze csak a Heti Világgazdaság szempontjából). A viszonylagos elterjedtség térképének tanulmányozása azonban azzal az eredménnyel jár, mintha máshol is volnának efajta „gócek”. Mindenekelőtt Szeged és vidéke, valamint az egykori Bács megye látszik ilyennek. Holott valójában „innovációs góc” egyedül Budapest lehet a HVG esetében. A többi térség, ahol magas az abszolút vagy relatív telítettség, egyszerűen csak a terjedés előrehaladott stádiumát képviseli. Feltehetően a kedvező adaptációs körülmények és a véletlen összegeződő hatására.

E „gócek” dinamizmusát más oldalról a viszonylagos terjedési mutató területi megoszlásával is ellenőrizhetjük. Ez megerősíti azt az előbbi véleményünket, hogy elsősorban a dél-alföldi és az észak-alföldi régió megyéi voltak az elmúlt esztendőben dinamikusak. A Dunántúlon viszont jobbra a megyeszékhelyek emelkednek ki; és csak Komárom, valamint Győr-Sopron megye látszik jelentős kivételnek. Fölhívjuk a figyelmet arra, hogy míg a dél-alföldi térségekben a csökkenések általában „zárványszerűek” — többé-kevésbé dinamikusan előfizető települések fogják közre őket —, addig a dunántúli csökkenések magukban állanak, és egyszerűen rontják a Dunántúlról kialakítható összképet. Itt visszatérünk Tab és vidékére, meg a hozzá

hasonló, imént „innovációs gócnak” föltételezett térségekre, hogy rámutassunk: minden valószínűség szerint efemer jelenségről volt szó.

Beszélhetünk-e tehát a Heti Világgazdaság előfizetésének hierarchikus, illetve – ellenkezőleg – körkörös (szomszédsági) elterjedéséről? Nem számítva most a két „ideáltípus” társadalmi-kulturális kötöttségeit – más-más földrajzi és társadalmi-gazdasági kontextusban figyelték meg és alakították ki őket – kérdés, vajon egy központi lap előfizetése terjedhet-e másképp, mint az ország szellemi (és kiadói) központjából indulva. Aminek értelemszerűen nem kell azt jelentenie, hogy a fővárostól mért földrajzi távolság mértékében törvényszerűen növekedni, illetve csökkennie kell például a lap előfizetőinek. E megfontolásokkal együtt azt mondhatjuk, hogy északnyugatra, illetve délkeletre eléggé egyértelműen hierarchikus modell szerint figyelhettük meg a terjedést. Találtunk olyan térségeket – mindenekelőtt az Alföld déli-délkeleti részét –, amelyben egy körkörös terjedési modell jobb magyarázatot adhat. Viszont a Dunántúl jelentős részén a terjedést nem tudtuk modellbe foglalni. Emellett találtunk tartós „fehér foltokat” ott is, ahol számíthattunk rá – az ország aprófalvas peremvidékein –, de ott is, ahol erre alig számíthattunk (a Dunántúl északi fele).

Az észlelt különbségek magyarázatát abban látjuk, hogy míg az Alföld déli és keleti részeiben vannak ún. regionális szellemi központok, amelyek kisugárzó hatása a főváros közelségétől függetlenül is érvényesülhet, addig a Dunántúlon ilyen szellemi központ, úgy tűnik, legalábbis ebben a vonatkozásban még nem alakult ki. (Elgondolkodtató például, hogy Szeged előfizetési mennyivel dinamikusabban alakultak, mint mondjuk Pécsé. Ott, ahol közepes méretű települések alkotják a dunántúli térséget, ez a hatás különbözőképp egyensúlyozható ki (Tab és vidéke a példa rá. Hasonló példákat érdemes még – a további kutatás céljából – is gyűjteni). Ott, azonban, ahol aprófalvas vidék veszi körbe a szellemi központot, és az nem sugározza rájuk hatását, a fejlődés tartósan visszamarad. Erre Pécs és Baranya sajátos viszonya lehet a példa.

Az ország északi felében más a helyzet. Az észak-dunántúli régióknak nincs ugyan szellemi kisugárzó központja, de a főváros közelsége, valamint számos nagyobb városa jól segíti az előfizetések terjedését. (Ez a helyzet egyébként nagyjából Székesfehérvár magasságában a Fejér megyei településekkel is.) Viszont az észak-magyarországi régióban, ahol valójában Miskolcnak volna regionális szellemi központ szerepe, ez a hatás látnivalóan nem érvényesül. Nógrád esetében mintha a főváros közelsége sem segítené. Abaúj és Zemplén megyék egykori területei nem kapcsolódnak Miskolc kisugárzó hatásához; Szatmár falvai pedig mintha Nyíregyházától esnének távol (amely maga sem eléggé tudja a szellemi regionális központ szerepét betölteni).

Összegezés

A szakirodalom tanulságait is figyelembe véve saját kutatási eredményünket a következőkben foglalhatjuk össze. Az előfizetések elterjedtségét befolyásolja, hogy az

előfizetők milyen távol laknak a fővárostól, de nem határozza meg azt teljes egyértelműséggel. A főváros messzeségét kiegyenlíthetik, vagy legalábbis enyhíthetik ún. regionális szellemi központok; ezek hiánya viszont a főváros távolságának hatását valósággal megsokszorozza.

A megyék előfizetéseinek elemzése alapján a régiókat négy típusba sorolhatjuk. Az egyik típus alacsony előfizetési szintről kis dinamikával fejlődött tovább, a második típusba tartozók viszont alacsony induló szintről fejlődtek magas dinamikával. A harmadik csoport magas szintről indult, de alacsony dinamikával fejlődött, míg a negyedik típusba olyan megyék tartozhatnak, amelyek magas induló szintről jelentős dinamikát mutattak. Úgy találtuk, hogy az induló szintben elsősorban a települések nagysága játszik közre (és még egyéb, föl nem derített társadalmi tényezők), a dinamikában viszont a szellemi központ kisugárzó hatása. Ez lehet a főváros, ennek közelsége, de lehet egy-egy regionális központ elérhető volta is. Néhány sajátosságot viszont csak tüzetesebb társadalomkutatás deríthet föl; így például a Csongrád megyei települések magas induló előfizetéseit (Szeged nélkül is), vagy a Tolna megyei falvakban tapasztalható gyors előfizetés-terjedést.

Az előfizetések elterjedtsége és terjedési dinamikája alapján látszólag el tudtunk határolni néhány „innovációs gócot” az országban. Másfelől el tudtunk különíteni olyan térségeket, amelyek kimaradtak ebből az innovációs folyamatból. Ilyen térségeknek találtuk a Dél-Dunántúl aprófalvas területeit, elsősorban Baranyában, az észak-dunántúli régióban pedig Pápa vidékét. Az észak-magyarországi régióban a volt Abaúj és Zemplén települései látszanak ilyeneknek; Magyarország keleti csücskében pedig a szatmári falvak. Ezek alapján úgy gondoljuk, hogy különösen az észak-dunántúli elmaradás, valamint a dél-alföldi „innovációs gócok” igényelnének behatóbb vizsgálatokat. Hasonlóképp fölhevítjük a figyelmet néhány másodlagos, inkább közvetítő jelentőségű környékre, mint a Somogy megyei Tab és vidéke, Tolna megye már említett gyors felfutása és így tovább.

Végül szeretnénk hangsúlyozni, hogy az itt felsorolt megállapítások inkább munkahipotézisek, mintsem minden oldalról megbízhatóan igazolt állítások. Úgy látjuk, hogy ehhez további kutatásokra volna még szükség a következő területeken:

- a mutatók finomítása, új mutatók bevonása az elemzésbe, új mutatók képzése;
- újabb statisztikai eszközök használata, kiterjesztésük nagyobb mintaterületre (akár egy országos elemzés keretében is);
- a kérdésessé tett esetek tüzetesebb esettanulmányyszerű vizsgálata a már többször emlegetett ecological fallacy lehetséges mértékű kiküszöbölése végett is.

Szakképzés és területfejlesztés

Képzettség és gazdasági szerkezetváltás

– Tények és megfontolások az állami iparpolitika és a regionális szellemi központok összefüggéséhez –

Ez a tanulmány arról szól, hogy milyen összefüggés található egyfelől a mai magyar társadalom képzettségének szintje és szerkezete, másfelől a manapság oly gyakran hangoztatott gazdasági szerkezetváltás között.

A kérdésfeltevés távolról sem új. Az 1960–70 közötti oktatásgazdaságtani szakirodalom világszerte szinte áttekinthetetlenül sokat publikált e tárgyban. Ennek nyomán hazai összefoglalások és elemzések is létrejöttek. A vonatkozó szakirodalom elemzése *Kozma* (1986) könyvében található. E dolgozatunk ugyan e viták ismeretében született, nem kívánja azonban elismételni és/vagy megvitatni az ott elhangzott érveket.

Jelen megközelítésünk némiképp más. Az állami iparpolitika beavatkozási lehetőségeit és manőverezési képességét próbáljuk meg fölvezetni azoknak a kutatásoknak az ismeretében, amelyeket az elmúlt időszakban Magyarország szellemi potenciáljának térszerkezetével kapcsolatban végeztünk. Keressük tehát azokat a térségeket, amelyekről valószínűsíthető, hogy a gazdasági szerkezetváltás könnyebben, gyorsabban és eredményesebben futhat le bennük. Tanulmányunkban e térségek egyfajta elsődleges és persze nagyon is vitatható – „lehatárolására”, inkább csak körvonalazására teszünk kísérletet.

Adatok és módszerek

Jelen tanulmányunk másodlagos adatfeldolgozásra, még pontosabban már meglévő adatok új szempontú csoportosítására és elemzésére épül. Ezért még az átlagosnál is fontosabb, hogy az olvasó tájékozott legyen ezeknek az adatoknak az eredetéről, illetve első feldolgozásuk módszereiről.

Statisztikai adataink az OTTIR elnevezésű adatbázisból származnak. Ezt az adatbázist az Oktatáskutató Intézetben állítottuk össze, eredetileg egy hosszabb lélegzetű intézeti kutatás céljából. Az adatbázis Magyarország településeiről tartalmaz adatokat eltérő időmetszetekben. 1960–1980 között válogatott népszámlálási adatokat tárolunk benne, amelyeket sikerült településsoros bontásban megszerezniünk (illetve településsorosan átalakítanunk). Ezeket az adatokat a Központi Statisztikai Hivatal településstatisztikai adatrendszeréből (T-Star) átvett vagy onnan feldolgozott adatokkal is kiegészítettük, ötéves bontásban. Emellett a Művelődési

Minisztérium adatállományából is földolgoztunk településsorosan iskolázási adatokat. Az elmondottaknak megfelelően adatállományunk Magyarország településeiről településenként mintegy 100 statisztikai adatot tartalmaz. Adatállományunkat településszintű elemzésekre használjuk föl; illetve olyan elemzésekre, amelyek a településeknél magasabb szintű statisztikai aggregálást kívánnak meg. (Részletebben: *Kozma*, 1987.)

Ezt a dolgot azokra a tematikus térképekre alapozzuk, amelyeket korábbi elemzéseink során készítettünk, de még nem értelmeztünk, vagy más szempontú értelmezésekben alkalmaztunk. A térképek Magyarország településeit mutatták be, az elemzések szempontjából egy vagy több szempont szerint csoportosítva őket. E csoportosítások alapján a településeket felületi módszerrel ábráztuk. E tematikus térképek természetesen hosszabb elemzési eljárások grafikus végeredményei; jelen elemzésünkben azonban nincs hely, de szükség sincs arra, hogy az elemzés részleteredményeit is bevonjuk a munkába.

Tanulmányunkat két részre osztottuk. Az első részben kísérletet teszünk a képzettség térszerkezetének fölvázolására Magyarországon. A képzettséget háromféleképp fogjuk jellemezni: az iskolázatlanok területi eloszlásával, a diplomások megoszlásával, illetőleg egy olyan mutató regionális bemutatásával, amely, megítélésünk szerint, közelebb visz a szakképzettség területi megoszlásának megismeréséhez (noha nem pontosan a szakképzettséget tükrözi). Adataink nagyrészt az 1980-as népszámlálásból kikövetkeztethető helyzetet tükrözik. Időbeliséget azáltal próbáltunk bevinni a statikus adatokba, hogy az előző népszámláláshoz képest megfigyelhető elmozdulásokat is igyekeztünk figyelembe venni.

Tanulmányunk második fejezete az úgynevezett „kockázati térségeket” keresi. Lehatárolásukra két szempontból teszünk kísérletet. Egyrészt a képzettséget itt már együttesen mérlegeljük a térségekben élők jellegzetesen eltérő korszerkezetével, „fiatalos” és „öreges”, dinamikus és stagnáló térségeket különböztetve meg egymástól. Másrészt a képzettséget a foglalkoztatottsággal együtt mérlegeljük, s itt a szellemi aktív keresők arányával, illetve a mezőgazdasági aktív keresők arányával jellemezzük az eltérő foglalkoztatottságú térségeket (mert adatállományunk jelenleg csak erre nyújtott lehetőséget).

A képzettség térszerkezete

Tanulmányunknak ebben a részében a képzettség térszerkezetét mutatjuk be Magyarországon. Miért van erre szükség? Véleményünk szerint azért, hogy az állami iparpolitika számot vessen azzal, hol, milyen képzettségű munkaerőt talál az országban. A munkaerő megtalálása, illetve előre becslése az állami iparpolitika lehetséges kiindulási pontjainak egyike. Nem szükségképpen a legfontosabb. Ha ugyanis kellő infrastruktúra áll rendelkezésre — áaz közlekedés, lakás, kép-

zés és szociális ellátás —, akkor a munkaerő viszonylag szabad mozgására az iparpolitika tervezésekor joggal számíthatunk. Sőt, ilyen nagy mértékű munkaerőmozgás gazdasági és rendőri kényszerek hatására is létrejöhet, amint ezt a kezdeti tőkefőlhalmozás során számos nyugat-európai ország története megmutatta, a leglátványosabban Angliáé, illetve Kelet-Európában a parasztság földtől való megfosztásának története.

Ma azonban nem állíthatjuk, hogy olyan infrastruktúrát volna képes az állami politika a munkavállalóknak kínálni, aminek vonzásában a munkaerő tömegesen útra kelne. Olcsóbbnak látszik tehát azzal számot vetni, hogy hol milyen munkaerőt fog a tőke megtalálni. Így feltehetően a képzettség térszerkezetének mérlegetése ma is stratégiai fontosságú.

Az iskolázatlanság térszerkezete

Az iskolázatlanság térszerkezetének elemzéséhez a rendelkezésre álló 1980-as népszámlálási adatokat használtuk föl. Ezeket az adatokat településsorosan aggregálva és a magyar településállomány 1980-as állapotára vetítve kaphatjuk meg az iskolázatlanok területi elhelyezkedését. A 14 évesnél idősebb népesség iskolázatlanságának arányait elemeztük oly módon, hogy az ország településeit a következő kategóriákba soroltuk be:

- települések 40%-nál kevesebb iskolázatlan lakossággal
- települések 40–45%-nyi iskolázatlannal
- települések, ahol az iskolázatlanok aránya 45–48%
- települések, ahol az iskolázatlanok aránya 48–51%
- települések 51–55%-nyi iskolázatlan lakossal,
- települések több mint 55%-nyi iskolázatlannal.

Iskolázatlannak az általános iskolánál is alacsonyabb végzettségűeket tekintettük a 15 éven felüli népességben. Az iskolázatlan lakosság települései — az 1980-as népszámlálás tanúsága alapján — összefüggő sávban helyezkednek el az ország keleti határvidékén. (Kivételt ez alól csupán az egykori Csanád megye néhány határ menti községe jelent, az ország délkeleti csücskében.) Hasonlóképp összefüggő sávot alkotnak az iskolázatlan lakosság települései az ország délnyugati határvidékén, jobbra a Dráva partján és Zalában. Végül ugyanebbe a kategóriába tartoznak a borsodi iparvidék vonzásába kerülő azon települések, amelyek a mai magyar–csehszlovák határ mentén fekszenek. A felsoroltak valamennyien olyan települések, amelyekben a lakosok több mint 48%-a nem végezte el az általános iskolát sem.

Iskolázatlanokat azonban — ennyire magas arányban — nemcsak az ország peremvidékein találtunk. Nógrád, Jász-Nagykun-Szolnok, Tolna, Somogy és Vas

megyében is vannak egymással összefüggő olyan kistérségek, ahol a lakosságnak több mint a fele nem rendelkezik az általános iskolai végzettséggel. A legláthatóbb az ilyen típusú elmaradottság az egykori Bihar megye nyugati (magyarországi) felében, Jász-Nagykun-Szolnok és Hajdú-Bihar megye határtelepülésein, a már említett borsodi iparvidéken, valamint a Balatontól délnyugatra fekvő települések koszorújában. Elvértve az ország más területein is találunk településeket ennyire iskolázatlan lakossággal. A fölsorolt kistájak azonban kifejezetten iskolázatlanoknak tekintendők. Elgondolkodtatók a hagyományosan kiemelt körzetek mint például a Balaton közelsége. Az iskolázatlan lakosság egyes fejlesztési körzeteink peremén sűrűsödik. Jellemző példa erre nemcsak a borsodi iparvidék, hanem a nógrádi bányászat is, valamint a siklósi vagy a Bakony-vértesi ipari- és bányászati térség.

A skála másik végpontján azok a települések helyezhetők el, amelyek lakosságának kevesebb mint 40%-a az iskolázatlan. Ilyen településeket szerte az országban találhatunk; összefüggő térségekben azonban csak Magyarország északnyugati régiójában szerveződnek. Sávban kísérik végig az északnyugati országhatárt a Duna mentén; megtaláljuk őket a Rába mentén, valamint a nyugati országhatáron. Ilyen települések továbbá a Duna-kanyar üdülő- és lakótelepülései, valamint Fejér, Komárom-Esztergom és Veszprém egyes községei, Vas megye számos települése és nemcsak közvetlenül a határszélen, valamint Baranya megyében is sok falu vagy kisváros. Ez utóbbiak azonban nem szerveződnek térségekké, hanem vegyesen helyezkednek el olyan településekkel, amelyeknek lakossága jóval iskolázatlanabb náluk.

Néhány mondat erejéig föl hívjuk a figyelmet az Alföld középső részére, amely jobbra ma is külterjes mezőgazdasági vidék (az egykori középparaszti és kuláknak minősített vállalkozói birtokosság fő helye). A kiterjedt közigazgatási határu alföldi falvak lakossága láthatólag kevésbé iskolázatlan, mint a Dunántúl kistépüléseinek lakossága.

Egyes, az iparosítás szempontjából kitüntetett térségekben az ott élők közt a legmagasabb az iskolázatlanok aránya. Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád, valamint a siklósi iparvidék mellett a mecseki bányászat is példa erre. Sőt, olyan példákat is fölhozhatunk, mint a dorogi vagy a tatai szénmedence települései.

Korántsem állítjuk persze, hogy a két dolog – ipar és iskolázatlanság – összefüggnének egymással. Nagyon iskolázatlan lakosságot ugyanis stagnáló mezőgazdasági vidékeken még inkább találtunk (Ormánság, Szatmár, Bihar falvai). Csupán azt jelezzük, hogy az iparosítás, ahogy az elmúlt négy évtizedben alakult, nem száműzte automatikusan az iskolázatlanságot. Sőt az iskolázatlan lakosság az iparvidékek peremén – s nemcsak a peremén – nagyon is megtűrt, befogadott. Ez lehet ennek a futó áttekintésnek az egyik fontos megállapítása.

Egy következő elemzés arra a kérdésre keresheti a választ, vajon a kialakult iskolázatlansági térszerkezetnek milyen dinamikája van. Dinamikán itt nem tény-

leges dinamikus modelleket értünk; lehetőségünk van azonban a változás egyfajta egyszerű bemutatására, ha az 1970-es adatokat az 1980-asokkal vetjük egybe. Háromféle települést kezeltünk külön:

- azokat a településeket, ahol az iskolázatlanok aránya az országgal megegyező mértékben csökkent (1552 település, vagyis a településállomány többsége);
- azokat a településeket, amelyekben az iskolázatlanok aránya gyorsabban csökkent, mint országosan (a települések mintegy 30%-a);
- valamint azokat a településeket, ahol az iskolázatlanok aránya az országosnál lassabban csökkent (mintegy 20%).

Figyeljünk ismét a szélsőségekre! Az 1980-as, már bemutatott helyzet kialakulásához az is hozzájárult, hogy a legiskolázatlanabb lakosság aránya az említett térségekben lassabban csökkent, mint az országban másutt. Legbeszédesebben látszik ez a borsodi iparvidéktől északra elterülő térség településein, valamint a Bakony térségében. Itt ugyanis összefüggő kistájakon helyezkednek el azok a kistelepülések, ahol az ott élők nemcsak nagy százalékban iskolázatlanok, hanem ezeknek az iskolázatlan lakosoknak az aránya is csak lassan fogy (legalábbis 1970–80 között). Zala, Nógrád, Belső-Somogy, valamint Pécs közvetlen környékének egyes települései mutatnak még hasonló „dinamikát”. Úgy tűnik tehát, hogy ezek a települések jobbra stabilan őriznek egyfajta iskolázatlanságot – függetlenül az ott élők korszerkezeti változásaitól.

A leginkább iskolázatlan lakosság további települései viszont merőben más képet mutatnak. Különösen az alföldi nagy kiterjedésű települések között találkozunk olyanokkal, ahol az ott élők iskolázatlansága 1970–80 között látványosan fogyott. Úgy is mondhatnánk, hogy akik ott laknak, az országos átlagnál gyorsabban változtatták iskolázottságukat. Nyilván nem kiterjedt iskolareformok révén, hanem mert fiatalabbak váltották föl őket, akiknek eleve magasabb az iskolázottságuk; más szóval az iskolázatlanság itt visszaszorult. Kérdés azonban, hogy ugyanilyen folyamat révén miért nem szorult vissza az iskolázatlanság 1970–80 között az országban másutt.

A választ erre a kérdésre azokban a népességcserékben kereshetjük, amelyek e két évtizedben zajlottak le az ország különböző térségei között. Itt különösen az ország keleti peremének fiatalosabb, de iskolázatlanabb lakosságának masszív eláramlására gondolunk. De ugyanide számíthatunk a cigányság egyes csoportjainak helyváltoztatását is, ugyancsak kelet–nyugati irányban. Az elgondolkoztató ebben a mozgásban az, hogy egyes ipari térségek közvetlen közelében, vagy épp magában az ipari térségben is megtelepedett vagy megmaradt olyan népesség, amely nemcsak iskolázatlannak mutatkozik, hanem képzettsége látnivalóan még stagnál is.

Egy kiegészítő elemzés látványosabbá tette ezeket a tendenciákat, amikor ugyanis nem három, hanem öt kategóriát alkottunk az ország településeiből, további két-két csoportra bontva az átlagosnál gyorsabban, illetve az átlagosnál lassabban javuló iskolázottságú településeket. Egyértelművé vált, hogy a volt encsi járás lakossága iskolázás szempontjából a legelmaradottabb az országban (hozzá fogható csupán egy-két településen találtunk, de sehol sem térségekben). Ugyanakkor az is világossá vált, hogy a Duna–Tisza közének egyes településein szorult vissza leginkább az iskolázatlan lakosság aránya az elemzett időszakban. Persze másutt is, de a volt bácsi területen ezek a falvak térségként kapcsolhatók egymáshoz.

Elemzésünket azzal a kiegészítő megállapítással zárjuk, hogy az állami iparpolitika által hagyományosan kiemelten kezelt vidékeken helyenként iskolázatlan népesség gyűlt össze, amelynek iskolázatlansága meglehetősen állandónak tűnik. Az iskolázatlanság persze az ország egyéb térségeiben is hosszabb időre megmaradt; másutt azonban dinamikusabban szorult vissza.

A szakképzettség térszerkezete

A szakképzettség térszerkezetére vonatkozólag, sajnos, nem állnak rendelkezésünkre olyan részletes statisztikai adatok, mint amilyenek segítségével az iskolázatlanságot tudtuk elemezni. Nemcsak a képzettség minőségét, de még az ágazati szerkezetét sem tudjuk országosan áttekinteni. Maradnak tehát azok az adatok, amelyek a középfokú végzettségre vonatkoznak. Ezek azonban bizonyos mértékig félrevezetők. Mégpedig annyiban, amennyiben a szakmunkás végzettséget tekintik vagy nem tekintik középfokú végzettségnek; és ennek megfelelően beleszámítják vagy nem számítják bele a lakosság középiskolai végzettségébe.

Megoldásnak az kínálkozott, hogy a legfeljebb érettségizettek területi megoszlását vegyük figyelembe. A következő kategóriákat alkottuk. Települések, ahol az ott élők közül a legfőbb érettségizettek teszik ki a lakosságnak

legalább a 11%-át
9 – 11%-át
7,5 – 9%-át
6,5 – 7,5%-át
5,0 – 6,5%-át, és végül
kevesebb mint 5%-ot.

Meglehetősen egyértelmű, hogy az ilyen értelemben képzettnek nevezhető lakosság az ország két összefüggő régiójában helyezkedik el. Azokon a településeken, amelyek az ország északnyugati negyedében találhatók, a fővárosból mintegy sugarasan kiindulva; és azokon a településeken, amelyek az Alföld középső ré-

szén fekszenek, a Dél-Alföldről sávban északkelet felé húzódva. Ez az a két régió, ahol a lakosság több mint 10%-ának legfeljebb érettségije van; ennyi képzettségük azonban van nekik.

További településkörzetekre kell még itt felhívni a figyelmet, úgy mint Tolna és Baranya határvidékének néhány településére; Heves megye településeinek összefüggő sávjára, a borsodi iparvidéket délről övező községekre; Szabolcs északi részére; valamint Zalának ugyancsak az északi községeire, amelyek Vas megye déli településeivel határosak. Ezek a falvak azonban csak kiegészítik és árnyalják az imént kialakított képet. Megerősítenek bennünket annak a kijelentésében, hogy az északnyugat-dunántúli lakosság látszik a leginkább képzettnek az iparosodott országrészek közül; de ugyanilyen képzettségi paraméterekkel jellemezhetjük az Alföld középső vidékén élőket is. Ezeknek az adatoknak az alapján tehát nem látunk számottevő különbséget a hagyományosan iparosodott északdunántúli térség, valamint a hagyományosan fejlett, ámbár egykor főként külterjesen mezőgazdálkodó Alföld déli-középső vidéke között.

Sajnos, még az így, csupán hiányosan jellemzett képzettség egyfajta dinamikáját sem tudjuk aggálytalanul bemutatni; a népszámlálásoknak ugyanis nem minden alkalommal vannak azonos aggregálásai. Így most nem a legfeljebb érettségizettek arányváltozásait mutatjuk be 1970–80 között, hanem a rendelkezésünkre álló adatok alapján az átlagos iskolai végzettség változásait ugyanabban az időszakban. Más szóval tehát a településeket aszerint osztályoztuk, hogy a benne élők átlagosan hány évet töltöttek a szervezett oktatás keretei között. Ebben is benne foglaltatik ugyan a szakképzés; csak hogy más formában, mint előzőleg. Ezért az az eredmény, amelyet itt bemutatunk, szabály szerint nem hasonlítható össze azzal, amit korábban prezentáltunk. Mi azonban nem is összehasonlítani szeretnénk; csupán a változások valamifajta dinamikájával kiegészíteni a lakosság képzettségéről eddigiekben elmondottakat.

A településeket ismét három csoportra osztottuk aszerint, hogy az ott élők átlagos iskolai végzettsége az országos átlagnak megfelelően, annál lassabban vagy gyorsabban emelkedett-e. Úgy találtuk, hogy 1321 településen, tehát a települések több mint 40%-ában a népesség átlagos iskolai végzettsége az országos átlaggal megegyezően javult, mintegy 35%-ban ezt meghaladóan és mintegy 25%-ban ettől lemaradva emelkedett.

Elsőként ismét a borsodi iparvidéket északról határoló térség tűnhet a szemünkbe. Ennek a térségnek a lakossága e földolgozás szerint is minden átlag mögött elmaradva emelte csupán végzettségét. A második szembetűnő terület a Dunántúl középső vidéke. Az itt élők átlagos iskolázottsága ugyanis szintén lassabban emelkedett, mint az országos átlag 1970–80 között. (Egy részletesebb földolgozásban pedig, ahol, mint már korábban is, ismét nem három, hanem öt kategóriára bontottuk a településeket lakosságuk iskolázottságának emelkedése alapján, a két térség egyértelműen hasonló.)

Nem azonos folyamatokról van azonban szó. A borsodi iparvidék és az azt északról övező települések falvaiban ugyanis, mint láttuk, alacsony iskolázottságú lakosság él, amelynek iskolázottsági dinamikája is alacsonynak bizonyult. A dunántúli térségben viszont a lakosság iskolázottsága meghaladta az átlagot. Minden bizonnyal azért maradt el iskolázottságának dinamikája az országos átlag mögött, mert magasabb szintről lassabban lehetett továbblépni, mint az alacsonyabb iskolázottsági szintekről.

Az elmondottak mindenesetre tovább színezik eddigi megállapításainkat. A különbség a hagyományosan iparosodott északnyugat-dunántúli térség, valamint a hagyományosan mezőgazdasági középső alföldi térségek között az, hogy míg az alföldi települések lakosságának iskolázottsága 1970–80 között átlagosan vagy azt meg is haladóan emelkedett, addig az említett dunántúli térség lakosságának képzettsége az átlagostól elmaradva javult csupán. Más szóval úgy tűnik, az alföldi, illetve az északnyugati térségekben lakók középfokú (szakmai) képzettségének más és más dinamikája van.

A felsőfokú végzettség térszerkezete

A felsőfokú végzettség térszerkezetének elemzéséhez hasonló típusú statisztikai adatokkal és térképes ábrázolással foghatunk hozzá. A lakosság végzettségének megfelelően mostani analízisünkhöz a településeket az alábbi csoportokba osztottuk:

- települések 3%-nál több diplomással
- települések 2,3-3%-nyi felsőfokú végzettségűvel
- települések 1,8-2,3% diplomással
- települések 1,4-1,8% felsőfokon végzetten
- települések, ahol 0,8-1,4% diplomás lakik
- települések, amelyekben a diplomás arány kevesebb 0,8%-nál.

Két fontos megfigyelést tudunk kiemelni. Az egyik szerint a diplomásokkal leginkább ellátott települések praktikusán az ország valamennyi régiójában előfordulnak. E tekintetben nincs számottevő különbség a dunántúli és a tiszántúli régiók vagy észak és dél között. Azt mondhatjuk, hogy a diplomásokkal legjobban ellátott települések, noha nem, vagy nem mindenütt alkotnak összefüggő térségeket, nagyobb számban fordulnak elő az országban, mint az iskolázatlanság. Az iskolázatlan népesség egyes térségekbe szorult vissza; ezzel szemben a diplomások elhelyezkedése az ország valamennyi területén megfigyelhető.

E megállapítással kapcsolatban azonban hangsúlyoznunk kell, hogy nem mindegy, milyen diplomásról beszélünk. Azok a statisztikai adatok, amelyek alapján jelen elmezésünket végezzük, nem tesznek különbséget műszaki, tanár, agrár vagy egészségügyi értelmiség között. Holott kiemelt jelentősége két kategó-

riának volna: a műszaki diplomásoknak, valamint a pénzügyi-közgazdasági végzettségnek. Erre azonban érvényes, amit megállapítottunk: e két kategória, valamint az agrárértelmiség együttesen mintegy a felét teszi ki a diplomásoknak Magyarországon. Ezért megállapításaink csak ennyiben érvényesek (de legalább ennyiben érvényesek).

A másik megállapítás, amelyet a most áttekintett adatok alapján tehetünk, talán valamivel fontosabb. A diplomások ugyan az ország lakosságán belül mindegyütt előfordulnak kedvezőbb arányban is, de egyes helyeken ezek a települések térségekké kapcsolódnak össze, míg másutt látványosan szélsőségesen iskolázatlan térségek közé ékelődve találhatók. Így például az Alföld jelentős részében olyan településeket találtunk, ahol az ott élők között a diplomások aránya országosan a kedvezőbbek közé tartozik (2% vagy annál magasabb, ami egyébként önmagában is elgondolkoztatón alacsony arány). Hasonló képet ad – ilyen szempontból közelítve – a Duna-Tisza köze (bár arányai kedvezőtlenebbek). Harmadikként végül ismét az észak–dunántúli régiót kell említenünk, és pedig elsősorban a Dunakanyar településeit, valamint Komárom–Esztergom megye esztergomi részét, ha korábban Esztergom megyéhez tartozott.

Szembetűnő ugyanakkor, hogy Baranya, Somogy és Zala települései között, valamint Borsod-Abaúj-Zemplén térségében a legkedvezőbb és a legkedvezőtlenebb diplomás arányok egymás tözsomszédságában fordulnak elő. Ebből a megfigyelésből az alábbi következtetést vonjuk le. Azokban a térségekben, amelyek kiemelt fejlesztése csak az elmúlt évtizedekben indult meg – számottevő előzmények nélkül –, a felsőfokú végzettségek 1980-as megoszlása kiegyenlítetlenebb. Az ország más vidékein viszont a diplomások egyenletesebben helyezkednek el.

Gondolatmenetünk teljessé tétele végett ismét keressük a dinamikát a felsőfokú végzettség térszerkezetében is. Az 1970–80 közötti adatok elemzésekor ugyanazt a technikát alkalmaztuk, mint más képzettségi kategóriáknál. Vagyis Magyarország településeit aszerint kategorizáltuk, hogy a bennük lakók közt milyen gyorsan emelkedett a diplomások aránya 1970–80 között (ebben az elemzésben a települések öt kategóriáját különítettük el.

1337 településen ezek az arányok nem emelkedtek sem gyorsabban, sem lassabban, mint az országos átlag. Mellettük azonban csaknem egyenlő arányban (10–12%) találtunk olyan településeket, ahol a diplomások aránya sokkal gyorsabban, illetve sokkal lassabban változott. Nézzük, hol vannak ilyen települések!

Az elgondolkoztató megfigyelés nem az, hogy térségekben helyezkednének el – mondjuk, az ország legfejlettebbnek tartott vagy leginkább elmaradottnak minősített régióiban. Az elgondolkodtató megfigyelés az, hogy a dinamikusan fejlődő települések mindenütt közvetlen szomszédságban vannak az egyre inkább elmaradókkal (már ami a diplomások arányát illeti). Mindenütt jellegzetesek az ilyen együttjárások; de a legjellegzetesebbek éppen a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei vidékeken, valamint a pécsi, siklósi iparosodott vidéken. (Harmadikként

Győr—Sopron, Vas és Veszprém megye közös határmenti településcsoportját említhetnénk.)

Ezért az elmondottak alapján a diplomások aránymegoszlására vonatkozó megállapításunkat így módosíthatjuk: azokban a térségekben, amelyek kiemelt fejlesztése csak az elmúlt évtizedekben indult meg, a felsőfokú végzettségek 1980-as megoszlása kiegyenlítetlenebb. Egyben az érintett lakosságban a diplomások aránya is kiegyenlítetlenül változott 1970—80 között, szemben olyan térségekkel, amelyek fejlődése nem az utóbbi évtizedekben indult meg, hanem hosszabb történelmi távlatokra tekinthet vissza (akkor is, ha nem voltak az állami iparpolitika kiemelt térségei).

Kockázati térségek

Az előbbi részben a képzettség térszerkezetével foglalkoztunk. Amellett érveltünk, hogy nem mindegy, az állami iparpolitika hol, mennyire képzett munkaerővel számolhat (még ha személyesen nem értünk is egyet azzal, ha bármely ágazati politika az állampolgárt pusztán munkaerőként vagy éppen emberanyagként nevezi meg vagy szándékszik kezelni). Jobbára negatív megállapításokat tudtunk csak tenni a kutatás mai állásánál. Annyi mégis meglehetősen világossá vált, hogy az állami iparpolitika által az elmúlt évtizedekben oly kiemelten kezelt térségek képzettségi viszonyai egyáltalán nem látszanak kedvezőbbeknek más térségek lakosságának képzettségénél; tehát olyanokénál, amelyeket a termelés stratégiainak tekinthető szempontjaiból senki sem támogatott (sőt esetleg épp visszaszorítani igyekeztek).

A következőkben most már térségeket igyekszünk körvonalazni. Vagyis olyan településcsoportokat, kistájakat, város-falu együtteseket, amelyekben a képzettség más népeségi sajátosságokkal is együtt jár, annyira, hogy ezek a térségek egyfajta kockázati térségeknek is tekinthetők.

A jelen összefüggésben a kockázati térség kifejezést szélesebben értelmezzük, nemcsak elmaradottnak minősíthető térségeket kívánunk megjelölni velük, hanem inkább olyan térségeket (is), amelyek könnyebben kibillenthetők a fejlődés és a fejlesztés eddig megszokott üteméből. Vagyis azokat a térségeket jelöljük „kockázati térségekként”, amelyek egy állami iparpolitikának azért lehetnek a kiüntetett célpontjai, mert az ott működő szervezetek, illetve az ott élő társadalmi-foglalkozási csoportok tagjai könnyen kibillennek a megszokott fejlődési ütemükből: lemaradnak vagy gyorsabban fejleszthetők.

Számos társadalmi mutató említhető, amelyhez statisztikai úton is hozzáférhetünk, hogy elemezhesük őket. Jelenleg csupán két tényezőnek a képzettséggel való esetleges, illetve törvényszerű együttjárására hívjuk föl az alábbiakban a figyelmet. Az egyik a korszerkezet, a másik pedig a foglalkoztatottság.

Az előző fejezetben több adatsorral is jellemeztük a népesség képzettségét, és így igyekeztünk megbecsülni azokat az elmozdulásokat, amelyek az ipari szerkezetváltás szempontjából figyelemre méltók lehetnek. Egy ilyen célt kitűző állami beavatkozásnak azonban természetesen nem csupán a képzettségre kell tekintettel lennie, hanem az egyik vagy másik térségben élők korszerkezetére is. Erről eddig nem ejtettünk szót; ezért röviden bemutatjuk a népesség korszerkezetének területi megoszlását. Ehhez az idősök és a fiatalok arányainak eltérő megoszlását használjuk föl Magyarország településeiben (1980-as állapot).

Magyarország településeit négy csoportra osztottuk aszerint, hogy milyen arányban laknak bennük a 14 évesnél fiatalabbak és a 60 évesnél idősebbek. Eszerint a következő csoportokat nyertük:

- az idősök magas aránya (20-54%) a fiatalok ugyancsak magas arányával (21-44%) jár együtt, amit dinamikus népességű térségnek mondhatunk;
- az idősök magas aránya a fiatalok alacsony arányával (20%-nál kevesebb) jár együtt, ezt öregedő térségnek neveztük;
- az idősök alacsony aránya (3-19%) a fiatalok magas arányával együtt fordul elő, amit fiatalodó térségnek hívtunk; végül
- az idősök alacsony aránya a fiatalok ugyancsak alacsony arányával együtt jellemzi az illető településeket (ezt nevezhetjük kiegyenlített népességű térségnek).

Az említett elnevezéseket elfogadva az ország középső és északkeleti térségeit egyértelműen fiatalosnak mondhatjuk. Ez azt jelenti, hogy csaknem egész Szabolcs-Szatmár-Beregben, Hajdú-Biharban, Jász-Nagykun-Szolnok megye túlnyomó részén, Borsod-Abaúj-Zemplén nagyobb hányadának településeiben, valamint a Dunántúlon Fejér megyében a települések lakosságának nagyobb része fiatal, és kisebb arányban fordulnak elő az öregek. Némileg hasonló a helyzet Komárom, Veszprém és Győr-Sopron egyes térségeiben, ahol azonban ez a tendencia már nem ennyire kifejezett.

Öreges térségeket találtunk ezzel szemben Csongrád megye nagyobb részén és Békés megye településeinek többségében. Heves megye településeit eszerint ugyancsak öregesnek tekinthetjük. A tendencia azonban leginkább a Dunántúl délnyugati vidékeire jellemző: Somogy, Zala és Vas megye csaknem valamennyi települését ebbe a kategóriába sorolhatjuk.

Dinamikus népességű térségeket nem találtunk az országban; jóllehet jónéhány települést tudtunk ebbe a kategóriába sorolni. Ilyen településeket jobbra Békésben, Csongrádban, az egykori Jászságban, illetve Abaúj megyében mutatott ki a statisztika; valamint az egykor volt Kiskunság egyes vidékein. Sok elszórt te-

lepülést minősíthettünk ebben az értelemben dinamikusnak a Dunántúlon is; kevesebbet azonban annál, hogysem térségeket ennek nyomán kijelölhettünk volna.

A kiegyenlített népességű települések ugyanígy nem szerveződnek térségek-ké. Ilyen települések Hevesben, Nógrádban, valamint Veszprémben és Baranyában kerültek jobbra elő; rendszerint öregedő településektől körülveve. Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy a magyarországi települések népességét könnyebben sorolhatjuk be az öregedők vagy a fiatalodók közé, mint a kiegyenlített (vagy a dinamikusnak nevezett) népességűek közé. Drámaiban úgy is fogalmazhatnánk, hogy e települések népessége jobbra megbillenőben, fölborulóban van; amennyiben vagy a fiatalok nagyobb aránya, vagy pedig az örekegét jellemzi-e inkább őket.

A szerkezetváltásban érdekelt, azt serkentő állami iparpolitikának nyilván elsősorban olyan körzetekre kell fölfigyelnie, amelyeket fiatalosoknak jellemezhetünk. Nézzük, melyek ezek. Ilyen térségeket egyfelől a már említett három alföldi megyében találunk; másfelől pedig Fejér, Komárom, Veszprém és Győr-Sopron területén. Pusztán a korszerkezetet tekintetbe véve tehát ezek a térségek volnának olyanok, ahol a szerkezetváltás megkezdhető, illetve fölgyorsítható. Kérdés azonban, hogy az ott élők képzettsége is ugyanilyen alkalmassá teszi-e az ilyen térségeket a szerkezetváltásra. Erre válaszolunk az alábbiakban.

Az első összefüggés, amelyet ezzel kapcsolatban meg kell vizsgálnunk, a korszerkezet és az iskolázatlanság összefüggése. Ugyanis hiába fiatalos valamely térség, ha az iskolázatlanság is nagyarányú benne. Hogy erre a kérdésre válaszolhassunk, a településeket ismét négy csoportba soroltuk aszerint, hogy az ott élők között hány százalék a 14 éven aluli, egyben pedig az iskolázatlan a 14 éven felüliek között. Nézzük ezeknek a mutatóknak a megoszlását az ország eltérő térségeiben!

A fiatalok alacsony aránya és az iskolázatlanok magas százaléka elsősorban az ország déli megyéiben fordul elő. Jellegzetes térségeket találtunk Zalában, Somogyban (mindkét megyében a települések többsége ilyen), Vas déli, illetve Tolna megye északi körzetében. Ilyen Bács-Kiskun megye volt bácskai részének nagy körzete; ugyancsak ilyen a volt Csanád megyei rész (ma Békés déli csücske). Északabbra hasonló helyzetben találhatjuk Heves településeinek jókora térségét. Ezek egyértelműen mindkét szempontból a legkedvezőtlenebbnek minősíthető körzeteink.

A fiatalok magas aránya az iskolázatlanság ugyancsak magas arányával párosul Szabolcs-Szatmár-Bereg túlnyomó részén, a volt jászági vidéken, ezenkívül pedig az ún. Belső-Somogyban és Baranya siklósi vidékén. Egy-egy ilyen település másutt is előfordul az országban, a felsorolt településcsoportok azonban térségeket képeznek. Az elemzés számára egyértelműen úgy tűnik, hogy hiába fiatalos települések ezek, egy dinamikus szerkezetváltásra itt kisebb az esély, mint egyebütt; hiszen számottevő végzettségbeli hiányokat mutatnak ki a statisztikák.

A fiatalok alacsony aránya az iskolázatlanság alacsony arányával jár együtt Csongrádban és Nyugat-Békésben, Nógrád egyes vidékein, legfőképpen azonban az osztrák–magyar határ szélén fekvő községekben. Külső-Somogyra, valamint Pécs környékére ugyancsak ez látszik jellemzőnek. A szerkezetváltásra tehát valószínűleg kedvezőbbek volnának itt a körülmények, ami a képzetlenséget illeti; itt viszont a fiatalosság hiánya okoz gondokat.

Végül azokat a térségeket említjük, amelyeket a fiatalok relatíve magasabb aránya, valamint az iskolázatlanok alacsony aránya jellemez. Ilyen térségeket egyértelműen a Dunántúl északnyugati régiójában, valamint az Alföld középső megyéiben találhatunk. Ezeket a térségeket javasoljuk – az elemzés jelenlegi szintjén – ipari szerkezetváltás szempontjából kitüntetetteknek.

Más oldalról is megkíséreljük ellenőrizni fenti megállapításunkat. Egy következő elemzésben a települések fiatalosságát és az ott élők iskolázottságát vetjük egybe. Fiatalosságon továbbra is a 14 éven aluliak arányát értjük a lakosságon belül; az iskolázottságot viszont az érettségizettek arányával fogjuk jellemezni. Ismét négy kategóriát különböztethetünk meg a fentiek szerint. Az egyes kategóriákba tartozó települések közül pedig azokat keressük, amelyeknek a lakossága nemcsak fiatalos, hanem egyúttal a leginkább képzett is (azaz a legmagasabb közöttük az érettségizettek aránya).

A mérőszámok ilyen módosítása megerősíteni látszik fenti megállapításunkat. Egyre nyilvánvalóbb, hogy a szerkezetváltás szempontjából kitüntetetten fontos térségeket a Dunántúl északi részén, valamint az Alföld középső vidékein kell keresnünk. Az eddigi iparpolitikát ez egyrészt erősíti, másrészt azonban meg is ingathatja. Erősíti annyiban, amennyiben már eddig is Győr-Sopron, Veszprém és Komárom megye egyes körzeteire koncentrálódott. Gyöngösi azonban annyiban, hogy eddig általában nem beszéltünk az alföldi iparról. A mostani elemzés viszont rámutat arra, hogy az alföldi térségekben sok tartalék rejlik. Az ott élők iskolázottsága eléri, sőt meghaladja az országos átlagot; lakosságuk pedig fiatalosabb, mint számos más településkörzetben országszerte. Ez megfontolandó tanulság akkor, amikor egy szerkezetváltási politikát állami szinten megfontolni, területi szinteken pedig adaptálni kívánunk.

Képzettség és foglalkoztatottsági szerkezet

A szerkezetváltás szempontjából kitüntetetten fontos térségeket a Dunántúl északi részén, valamint az Alföld középső vidékein kell keresnünk, javasoltuk az imént. Ennek bizonyítására az ott élők foglalkozási szerkezetét is vizsgálunk kell. Nyilvánvaló ugyanis, hogy nem akármilyen foglalkozási csoportok alkalmassak egy dinamikus szerkezetváltásra; továbbmenőleg pedig nem akármilyen szerkezetváltás javasolható egyik vagy másik foglalkozási csoportnak.

A kérdésre azonban nem kapunk kielégítő választ, ha megmaradunk a képzettség statisztikai jellemzésénél. Ez ugyanis – legalábbis a kutatás mai állásánál – nem segít abban, hogy különbséget tegyünk a képzettség eltérő irányai között. Így tehát egyaránt képzettnek mutatkozik az is, aki gimnáziumban érettségizett és aki szakközépiskolát végzett; az is, akinek az érettségi mellett szakmunkás képzettsége van, és akinek szakmai vizsgája nincs. Együvé sorolódnak a legkülönbözőbb főiskolai diplomások stb.

Részletező statisztikákkal föloldhatjuk ugyan az ilyen ellentmondásokat, akkor azonban az a baj, hogy térségi elemzéseket nem, vagy csupán elnagyoltan tudunk végezni. Ezzel a dilemmával saját adatbázisunk sem volt képes megbirkózni; rendelkezünk azonban olyan statisztikai adatokkal, amelyek az egyes településeken élők foglalkoztatottságát ún. népgazdasági ágak szerint jellemzik. És bár tisztában vagyunk a statisztika gyöngeségeivel (többek közt egyáltalán nem vette figyelembe az államilag szervezett szektorokon kívüli foglalkozásokat és ezek változásait), más oldalról kísérletet tehetünk rá, hogy egyik statisztikai megközelítéssel a másikat megerősítsük. Ezzel próbálkozunk az alábbiakban.

Az egyes térségek foglalkoztatottságát az ott élő szellemi, illetve mezőgazdasági aktív keresők arányával jellemeztük (1980-as népszámlálási adatok). Ezek figyelembevételével az alábbi településcsoportokat alakítottuk ki:

- települések, ahol a szellemi aktív keresők magas aránya (15-49%) a mezőgazdasági aktív keresők alacsony arányával (1,6-31%) jár együtt;
- települések, ahol mindkét foglalkozási csoport aránya egyidejűleg magasnak mutatkozott (20, illetőleg 30% fölött);
- települések, ahol a mezőgazdasági aktív keresők magas aránya a szellemi aktív keresők alacsony arányával (15% alatt) fordult elő; és végül
- települések, amelyekben mindkét foglalkozási csoport aránya alacsony volt (15, illetve 20% alatt).

A legutóbbi településcsoportokból viszonylag kevesebb van az országban; jellegzetesen ilyen térségeket csupán az Északi-középhegység kistájain találtunk. Különösen a borsodi iparvidéket övező települések csoportjában laknak olyanok, akik közül mind a szellemi foglalkozásúak, mind a mezőgazdasági aktív keresők jelentősebb arányai hiányzanak. (Hasonló térségként kapcsolódnak össze, ha csak kisebb területen is, a Bakony-beli települések.)

Néhány ilyen települést kitüntetett térségeink közül az egyikben, az északdu-nántúli régióban is találtunk; ezek azonban nem kapcsolódnak össze térségekkel, hanem elvétve és elszigetelten fordultak elő. Másik kitüntetett térségünkben, az Alföld középső és déli megyéiben pedig csupán 5-7 települést minősíthettünk ebbe a csoportba tartozónak. E csoport településein az ott élők iskolázottsága értelemszerűen alacsony; foglalkoztatottságuk a stagnáló ipari ágakkal (az Alföldön pél-

dául élelmiszerfeldolgozással stb.) bizonytalan. Véleményünk szerint e település-csoportokban egy ipari szerkezetváltásnak kevés kiindulópontja lehet.

A települések második csoportjába azokat soroltuk, amelyekben magas a mezőgazdasági aktív keresők aránya, de kevés a szellemi aktív keresőké. Ilyen települések (értelemszerűen) nagyobb arányban fordulnak elő valamennyi országrészben. Jellemzően térségekként kezelhetjük őket például Szabolcsban, a volt zemp-léni részen, a Duna – Tisza közének középső részén, Fejér déli felében, Belső-Somogyban stb. Kitüntetett térségeink közül az észak-dunántúli régióban is előfordulnak, jóllehet jóval kisebb arányban (térségként csupán Komárom megye délnyugati részén észleltük őket). Az Alföld középső és déli megyéiben több ilyen települést találtunk ugyan, de itt nem kapcsolódtak térségekké (míg például a Tisza mentén vagy az észak-alföldi régióban igen). Az ilyen településeket szintén nem tarthatjuk számon úgy, mint egy dinamikus szerkezetváltás kiindulópontjait. Részben mert nem ipari térségek (amitől ugyan a szerkezetváltásra még alkalmassak lehetnének), de főként mert alacsony a képzett lakosság aránya.

A következő csoportba olyan településeket soroltunk, amelyekben alacsony a mezőgazdasági aktív keresők aránya, de magas a szellemi aktív keresőké. Ország-szerte számos hasonló településsel találkozunk, amelyek – egy képzeletbeli északnyugat délkeleti tengely mentén látszanak elhelyezkedni. Ugyanaz a tengely ez, mint amely látványosan szétválasztja ma is egymástól az iskolázottabb lakosság településeit az iskolázatlanabbakétól Magyarországon (bár, elismerjük, ez a megállapítás így torz, és részletesebb indoklásokat igényelne).

Ami kitüntetett két régiókat illeti, azokban e települések látványosan kapcsolódnak térségekké. Az észak-dunántúli régiót önmagában is ilyen típusú térségnek tekinthetjük, amelyet csupán helyenként szakított meg más csoportba sorolható lakosságú település. Ami az Alföld középső és déli térségeit illeti, ott Jász – Nagykun – Szolnok délkeleti, Csongrád középső és déli, Hajdú-Bihar középső, illetve Békés délkeleti része alkotnak kisebb-nagyobb térségeket. Bennük, és ezt az Alföld esetében külön érdemes hangsúlyozni, alacsony arányú mezőgazdasági aktív keresők járnak együtt magas arányú szellemi aktív keresőkkel, ami az észak-dunántúli régióban nem annyira szokatlan, de az Alföldön eléggé. Mégis – vagy éppen ezért –, az ilyen térségeket kitüntetetten fontosaknak látjuk az ipari szerkezetváltás szempontjából, akár az egyik régióban találkozunk velük, akár a másokban.

Végül külön említjük azoknak a településeknek a csoportját, amelyekben a mezőgazdasági aktív keresők magas aránya jár együtt a szellemi aktív keresők ugyancsak magas arányával. Ilyen térségeket az ország északi felében ritkán, vagy alig találunk; viszont egész térségek minősíthetők ilyennek az ország középső és déli felében (például Külső-Somogy, Tolna középső területe, Fejér északi fele, a volt Bács megyei részek, Közép-Békés).

Kitüntetett régióink közül az észak-dunántúliban csak egy ilyen kistérséggel találkoztunk: a három észak-dunántúli megye, Győr-Sopron, Veszprém és Vas határán. Jellemzően ilyen vidék azonban Békés, mint ebből a szempontból Bács megye mellett az ország legnagyobb kiterjedésű térsége. A jelenségre másutt már föl hívtuk a figyelmet. Nemcsak az a különleges, hogy az itt élők között mind a mezőgazdasági aktív keresők, mind pedig a szellemi aktív keresők magas arányban fordulnak elő; hanem az is, hogy alacsonyan és magasan iskolázottak egyszerre fordulnak elő magas arányban. E térségek helyzete külön esettanulmányozást igényel (amelyet más szempontokból meg is kezdtünk). Az ipari szerkezetváltás szempontjából különösen fontos kockázati térségeknek látszanak (főként az Alföldön); mert az egykori mezőgazdasági „sikerágazat” tapasztalatai, valamint kedvező képzettségi viszonyok egy fiatalos lakossággal együtt fordulnak itt elő.

Iparosítás és szakképzés Komárom-Esztergom megyében

Komárom-Esztergom megyét a magyar Ruhr-vidéknek szokták nevezni. Nem egészen alaptalanul. A Duna mente Esztergomtól Komáromig, sőt tovább Győrig az ország kiemelkedően fontos urbanizációs tengelye. Tatabánya és Esztergom térsége pedig a magyarországi szénbányászat hagyományos központja. Így hát a büszkélkedő elnevezés végül is illik a megyére. Mezőgazdasága is tán a leginkább iparosodott az országban (Bábolna).

Az ország e régiójának erős és viszonylag régóta tartó iparosodottsága számottevő társadalmi-kulturális hatásokkal jár. Például fejlett szakképzést igényel: a szakképzés fejlesztésekor azonban számot kell vetni az itteni bányászás és ipari munkásság tradícióival. Jelentős részben többgenerációs bányászok, munkások élnek itt, akik másfajta képzést igényelnek, mint azokon a vidékeken, ahol az aktív keresők túlnyomó részének a szülei még parasztok voltak. Ezt a társadalmi sajátosságot az oktatástervezésben sokszor elhanyagolják. Pedig ez az előzmény a lakosság törekvéseiben – a fiatalok pályaválasztásában, illetve a szülői szándékokban – meglehetősen világossággal rajzolódik ki. Egyszerűbben fogalmazva: a fiatalok rendre magasabb általános képzettséggel lépnek a szakképzésbe, mint az ország sok más helyén.

A fő ellentmondás

Ezt a tendenciát Budapest szakképzésének történetéből ismerhetjük. Itt már az 1930-as évek végétől inkább polgári iskolai végzettséggel mentek a fiatalok tanoncnak, míg országosan csak a négy-hat elemi osztályos végzettség volt ehhez előírás. Budapest képzéstörténetéből azt is tudjuk, hogy a társadalmi igény szint ilyen emelkedésére a középfokú oktatást követő vagy azzal kombinált szakképzés lehet a megoldás. Munkacsoportunk javaslatában – amelyet az országos oktatásfejlesztési koncepció regionális alkalmazására tettünk – az észak-dunántúli régió oktatásfejlesztésének súlypontját a középiskolai képzéssel kombinált szakképzésben jelöltük meg. A „magyar Ruhr-vidékről” azonban nemcsak dicsekvőleg lehet szólni. A nemzetközi szakirodalomból ma már közismert, hogy a hetvenes évek energiaválsága következtében Európa nehézipari központjai – például éppen a Ruhr-vidék – súlyos fejlődési zsákutcaba kerültek. Az egyoldalúan iparosodott régiókból a lakosság – többek közt a növekvő munkanélküliség és a fenyegető környezetromlás miatt – menekül. Ellentmondásos a „magyar Ruhr-vidék” társadalmi-gazdasági fejlődésvonala is. Elég, ha csak a bányák bezárására emlékeztetünk.

Egyfelől a fejlett, esetenként mégis stagnáló ipari munkahelyek, másfelől egy helyi társadalom, amely látszólag „túlképzett” ezekhez a munkahelyekhez, vagy legalábbis törekvéseiben az. Ez az a fő ellentmondás, amely a „magyar Ruhr-vődék” társadalmát és képzését kutatva elénk tárult.

Iskolázottság és ipari fejlettség

Az általánosan elfogadott vélemény szerint az iskolázottság és a település vagy településcsoport gazdasági fejlettsége szorosan együtt jár. Azok az elemzések, amelyek ezt kimutatták, rendszerint a gazdasági (ipari) fejlettséget vették figyelembe, és szoros összefüggést találtak a prosperáló termelő szervezetek, valamint az ott élők magas iskolázottsága, fiatalos korszerkezete és az odavándorlás között. Ezeken a helyeken – ha viszonylag új településről van szó – az infrastrukturális ellátottság is jobb. A korábbi évek munkaerő-szükségletét figyelembe véve ilyen helyeken rendszerint erőteljesen fejlesztették például a szakképzést. Azonban ezzel ellentétes tendenciát is találtunk. Adataink azt mutatták, hogy a Duna menti urbanizációs tengely településein számottevő elvándorlás indult meg, noha lakosságuk fiatalos korszerkezetű és magasabban iskolázott. Ez a megállapítás elsősorban Esztergom térségére igaz, de a tendencia Komárom térségében ugyanúgy fellelhető.

Az ellentmondás itt többszörös. Egyfelől feltételezni szoktuk, hogy az iparilag fejlett területek lakosságot vonzanak – de itt nem ez történik. Másfelől azt is feltételezzük, hogy egy hosszabb távú iparfejlesztés következtében képzettebb helyi társadalom születik, amely fokozatosan stabilizálódik. A népesség iskolázottsága valóban megfelel a várakozásunknak, a migráció iránya azonban nem. Végül, de nem utolsósorban e települések korszerkezete is ellentmond várakozásunknak. Lábatlan, Nyergesújfalu, Tát, Dorog, Almásfüzitő, sőt Komárom maga – elvándorlási veszteségük ellenére – nem előregedett települések, mint a falukutatók közül ezt megszokhattuk.

Nincsenek adataink arról, hogy helyi vagy pedig nagyobb távú migráció indult-e meg itt. Nem tudjuk tehát, hogy az említett területek lakossága az adott térségen belül marad-e (például Esztergomba költözik), vagy pedig kilép a megyéből. Az is világos az idézett adatok alapján, hogy ezeken a területeken nem egyfajta leromló szelektív népességcseré folyik, azaz a beköltözők – legalábbis az általunk vizsgált időtávban – nem változtatták meg lényegesen a helyi lakosság képzettségi, iskolázottsági, foglalkoztatottsági, társadalmi összetételét. Így tehát lehetséges, hogy – eltérően az ország egyes területeit jellemző elnéptelenedéstől – a Duna menti urbanizációs tengely egyfajta népességkibocsátó szerepet tölt be. Ez esetben az iskolázottság-szakképzettség jelentős szerepet játszik: az itt szerzett szakmai tudás másutt eredményesen konvertálható.

Sajátos ellentmondást tapasztaltunk továbbá az iskolázottság, a társadalmi összetétel és a foglalkoztatottsági szerkezet összehasonlítása során. A Komárom megyei térségek, településeinek többségében ugyanez a három mutató várakozásunknak megfelelően „együtt járt”: magasabb iskolázottság rendszerint a nem fizikai dolgozók nagyobb arányával, valamint a nem anyagi ágakban foglalkoztatottak magasabb százalékával. Ehhez többször járult fiatalos korszerkezet. De számottevő eltérések is előfordultak.

Így például – feltűnő módon – a helyi társadalom alacsonyabb iskolázottsága az átlagosnál több nem fizikai dolgozóval járt együtt Esztergom térségében. A nem anyagi ágakban foglalkoztatottak magas arányát találtuk jellemzőnek a Pilis településeire, ugyanakkor egyéb mutatóik – mindenekelőtt a korszerkezet, de az iskolázottság is – az átlagosnál kedvezőlenebbek voltak.

Néhol a fizikai dolgozók magas aránya a lakosságon belül viszonylag „öreges” korszerkezettel, máskor meg – éppen ellenkezőleg – relatíve fiatalos korösszetétellel járt együtt. Az esztergomi térség déli települései öregedő korszerkezetűek és kevésbé iskolázottak (a megszokott kép): a Dunakanyar települései is öregedő korszerkezetűek, de magasán iskolázottak. Az öregedő korszerkezet az esztergomi térség déli felében migrációs veszteséggel jár (ez a megszokott), de például Bajon hasonló migrációs veszteség kiugróan magas születési aránnyal együtt fordul elő.

Ezek az ellentmondások elhomályosítják azt az elvárt összefüggést, hogy a fejletlen településen előregedő lakosságot, alacsonyan iskolázottakat, elsősorban az anyagi ágakban foglalkoztatottakat, fizikai dolgozókat találunk. Ebben az esetben egy szelektív migráció megindulásának lehetünk tanúi. Iskolázottabb és jobb anyagi helyzetben levő családok, esetleges ingatlanukat föladvá vagy értékesítve a gyöngébben ellátott területekről fejlettebb településekre költöznek. Helyükbe viszont iskolázatlanabb, nagyobb gyerekszámú, zömmel mezőgazdasági kisegítő munkát vállaló családok telepednek.

Az ellentmondás mögött társadalompolitikai probléma húzódik: a halmozottan hátrányos helyzet kialakulása. Az említett települések, településegységek ellátottsága rendszerint elégtelen. A közoktatás itt javíthat az alapellátás színvonalán, önmagában azonban nem oldja meg a problémákat, bár enyhít rajtuk. A komáromi térség elemzése ugyanis azt mutatja, hogy az így megjelenő új családokat tradicionális ipari vagy mezőgazdasági üzemek alkalmazzák.

Abszolút és relatív hiány

A halmozottan hátrányos helyzet kialakulását a különböző statisztikákban használt ellátottsági mutatók meglehetősen jól jelezték. Az általános tendencia –

mint várható volt — az, hogy a gyöngye színvonalú intézményellátottság alacsony színvonalú infrastrukturális ellátással, alacsony szintű fogyasztással, általában a társadalmi mutatók alacsonyabb értékeivel jár együtt. Ettől az általános képtől van egy közismert eltérés: a városi ellátás viszonylag alacsony színvonala. Ennek az a magyarázata, hogy a lakóhelyi társadalom elköltözik, mintegy „kihúzódik” egy már meglevő és többé-kevésbé kiegyenlített intézményhálózat „alól”, és így relatív hiányok keletkeznek. A Komárom megyei elemzésekben azonban mi nemcsak ilyen hiányokat találtunk!

Az olyan városokban, városiasodó településeken, mint Oroszlány, Dorog vagy Nyergesújfalu az előző két évtized gyors népességszorodása oktatási intézményellátottság szempontjából is már-már lehetetlen helyzetet teremtett. Az alapvető ellátás megvolt: jelenleg azonban a végsőig ki van használva, és kapacitásbővítés nélkül a helyzet nem javítható. Például a komáromi térség déli felében vagy az esztergomi térség néhány községében abszolút létesítményhiány van: nincs vagy csak éppen hogy van valamennyi óvoda, iskolai tanterem. A megyének ezek a halmozottan hátrányos területei jelentős fejlesztési erőforrásokat igényelnek. Itt persze drágább és nehezebb az ellátást megszervezni, létesítményeket telepíteni, mint ahol korábban kiépült az infrastruktúra. Ez a különbség az „északi” és „déli” településcsoportok ellátásának fejlesztésében permanens ellentétet szül.

Nem egyszerűen ellátásbeli gondokról van azonban szó, hanem tágabb értelemben társadalompolitikai kérdésről. Számos település esetében ugyanis tanúi vagyunk annak is, hogy oktatási — és más infrastrukturális — létesítményekkel a már megindult kedvezőtlen társadalmi folyamatok megállíthatók vagy éppen megfordíthatók. Ezekben a területeken az abszolút hiányok felszámolása nem egyszerűen intézménypótlás, hanem társadalomfejlesztési politika is egyben.

Statisztikai elemzésekben ritkán jelenik meg a tradíció meghatározó ereje. A Komárom megyei elemzés során mi mégis lépten-nyomon találkoztunk vele. Így mindenekelőtt egyfajta igazgatási — és ebből következő, ehhez kapcsolódó kulturális, történeti — hagyomány meghatározó erejével. Ilyennek tekintjük például azt, hogy Esztergom és Tata a megye két olyan városa, amely kívánatos lakóhely és letelepedési célpont annak ellenére, hogy számos — elsősorban ellátási — mutója alapján nem ezt várnók. Ugyancsak a hagyomány meghatározó — sokszor a statisztikára is rácafoló — erejét fedezzük föl a volt Esztergom megye és a volt Komárom megye egyfajta, ma is érzékelhető elkülönültségében.

A hagyomány ereje

A tradíciók egyfajta — statisztikailag semmiképp sem dokumentálható — továbbélésével magyarázunk néhány olyan jelenséget, amelyet az imént már be-

mutattunk. Így például a Dunakanyar községeinek ellentmondásos adatait, ahol sem a foglalkozási szerkezet, sem az ellátottság színvonala nem vág egybe az iskolázottsági összetétellel. Ez példázza azt, hogy makroszintű elemzések miként takarhatnak, „nyelhetnek” el helyi sajátosságokat. (A Dunakanyar a főváros üdülőkörzete.)

Hasonlóképp a hagyományokkal magyarázzuk a tatai térség néhány falvának foglalkozási összetételét („mészégető falvak”). A központ és a periféria sajátos munkamegosztása, amelyet például Bábolna két szomszédos településén tapasztalhattunk, ugyancsak a tradícióval magyarázható. Hagyományok — mégpedig nemzetiségi hagyományok — magyarázzák Vértestolna és Vértesszöllős lakosainak ellenállását az oktatási intézmények körzetesítésével szemben.

A hagyományok tartós továbbélésének legfontosabb jele az az eltérés, amelyet Tata és Tatabánya térségének iskolázottsága között tapasztalhattunk. Úgy találtuk, hogy — ipari és városi fejlettsége ellenére — a tatabányai térség és benne a megyei központ kulturális téren még mindig hátrányban van a tatai térséggel, főként magával Tatával szemben. A hagyomány itt már kézzel foghatóan és szembeötlően befolyásolja az aktuális fejlesztéspolitikát. Az alacsonyabb szint várhatóan alacsonyabb igényeket szül, az alacsonyabb igények (lakossági és szervezeti nyomások is) kevésbé serkentenek a kulturális fejlesztésre, amiből visszatérően alacsonyabb szintű fejlesztéspolitika kerekedik ki.

A középfokú oktatás népességmegtartó szerepe

A középfokú oktatás, mint ismeretes, lényegében az alapellátás részévé válik: csaknem minden fiatal belép valamelyik intézménytípusba. Eltérő társadalmi-gazdasági fejlettségű térségekben azonban a középfokú oktatás — amely többségében szakképzés, tehát termelési háttérrel igényel — nem szervezhető azonos módon. Kulturális szempontból fejlett, városias térségekben, mint amilyen például az esztergomi térség, a már meglévő intézményfajták bővítését és képzési programjuknak szorosabb egybehangolását is lehet javasolni. Az iparilag egyoldalúan fejlett térségekből viszont rendszerint a továbbtanulásra főkészítő, általános műveltséget nyújtó intézmény, a gimnázium hiányzik.

Komárom megye oktatásfejlesztésében kiemelkedően fontos feladatnak találtuk a meglévő gimnáziumok színvonalának javítását, ahol pedig nincs ilyen, a gimnázium megszervezését. Enélkül a kulturálisan fejlett, városias esztergomi térségben sincs mivel összehangolni a középfokú képzési tartalmakat; egyoldalúan iparosodott térségekben pedig az egyoldalú szakképzés marad az uralkodó. Ez meglehetősen különös javaslat olyan megyében, amelyben eddig egyértelműen a szakképzést fejlesztették, éppen a termelési szerkezetre hivatkozva. A népesség megtartása érdekében azonban, úgy gondoljuk, sürgősen új intézkedésekre van

szükség. A kulturális fejlesztésnek minden bizonnyal prioritása van, hiszen egyéb ellátottsági mutatóik szerint az iparilag egyoldalúan fejlett településcsoportok jól állanak. Az országnak ezen a gazdaságilag legfejlettebb vidékén statisztikailag is adatolható, hogy a középfokú képzés hiánya hozzájárul egy nem kívánatos társadalmi folyamat kibontakozásához: a fiatalos korszerkezetű és viszonylag magasan iskolázott népesség elvándorlásához.

Az a néhány jelenség, amelyet a „magyar Ruhr-vidék” elemzése alapján az oktatás és a társadalmi feltételrendszer ellentmondásaiból itt most kiemeltünk, nem tükröz minden összefüggést. Adataink 1980-asak voltak. Ezek alapján nem tudhatjuk, hogy egy, az éppen lezáródó folyamat utolsó mozzanatát ragadtuk-e ki, vagy ellenkezőleg: új folyamatok kibontakozásának lehettünk-e tanúi. Azt sem tudhatjuk – hiszen egyelőre egy megye térségeinek arculatát vizsgáltuk meg –, hogy a megszokottól eltérő jelenségek csupán esetlegesek, vagy pedig országos mértékben is általánosíthatók. Minderre további vizsgálatoknak kell majd rámutatniuk, egyrészt több mintaterepen, másrészt hosszabb időbeni visszapillantással. Annyi azonban bizonyos, hogy a szokványostól eltérő tendenciák az adott terület oktatáspolitikai irányítótól speciális kezelést igényelnek. S még ha partikularitásoknak bizonyulnának is a további kutatások fényében, gyakorlatilag ennyiben mindenképp használhatók.

Irodalom

- Alker, H. R.:** A typology of Ecological Fallacies. In: Dogan–Rokkan szerk.: Quantitative Ecological Analysis in the Social Sciences. 1969.
- Andorka Rudolf:** Társadalmi jelzőszámok – társadalomstatistikai rendszerek. KSH, 1975.
- Bargel, T. és mtsai:** Zur Bestimmung sozialisationsrelevanter Areale (Soziotope) – Modelle, Verfahren und Probleme. In: Hoffmann-Novothy, H. J. szerk. Politisches Klima und Planung, Campus, Frankfurt/M. 1977.
- Bargel, T. – Wunberg, M.:** Was leistet die amtliche Statistik für die Sozialisationsforschungen? Eine Diskussion der Möglichkeiten und Probleme. In: Walter, H. szerk. Sozialisationsforschung. Sozialökologie. Stuttgart, 1975.
- Bargel, T. – Fauser, R. – Mundt, J. W.:** Soziale und räumliche Bedingungen der Sozialisation von Kindern in verschiedenen Soziotopen. Ergebnisse einer Befragung von Eltern in Landgemeinden und Stadtvierteln Nordhessens. In: Walter H., szerk. Region und Sozialisation. Stuttgart, 1981.
- Bargel, T. és mtsai:** Bildungschancen und Umwelt I. Eine Studie zur sozialen Evaluation im Elementarbereich (Deutscher Bildungsrat; Materialien zur Bildungsplanung). Westermann, Braunschwig, 1973.
- Barker, R. G. – Schoggen, R.:** Qualities of Community Life. Jossey-Bass Publishers, San Francisco, Washington, London, 1973.
- Báthory Zoltán:** A város-falu különbség hatása a tanulás eredményére. In: Kiss Árpád szerk. Neveléstudomány és folyamatos korszerűsítés. 1973.
- Beluszky Pál:** Településformáló folyamatok falusi térségekben. In: Társadalmi struktúránk fejlődése. III. köt. Bp., MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, 1979.
- Beluszky Pál – Sikos T. Tamás:** Magyarország falutípusai. Bp., MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, 1982.
- Bloom, B. S.:** Stabilität und Veränderung menschlicher Merkmale. Julius Beltz, Weinheim, 1971.
- Bourdieu, P.:** Az identitás és reprezentáció. A régió fogalmának kritikai elemzéséhez. Szociológiai Figyelő, 1985.
- Bourdieu, P.:** Sozialer Raum und „Klassen“. Leçon sur la leçon. Zwei Vorlesungen. Suhrkamp, Frankfurt/M. 1985.
- Bronfenbrenner, U.:** Ansätze zu einer experimentellen Ökologie menschlicher Entwicklung. In: Oerten R., szerk. Entwicklung als Lebenslanger Prozess. Hoffmann und Campe, Hamburg, 1978.

- Bronfenbrenner, U.:** Ökologische Sozialisatons-forschung. Lüscher, K. ed.: Ökologische Sozialisationsforschung. 1976.
- Bronfenbrenner, U.:** The ecology of human development. Cambridge/Mass, Harvard University Press.
- Burgess, E. W.:** A városfejlődés: hipotézisek egy kutatási javaslatához. In: Szelényi Iván, szerk.: Városshociológia, Bp., 1979.
- Coombs, P.H.:** Az oktatás világválsága. Bp., Tankönyvkiadó, 1971.
- Dann, H. D. és mtsai:** Ist Umwelt messbar? – Ein Versuch zur Erfassung von Ausbildungsbedingungen für den Innovativen Lehrer. In: Walter, H. ed.: Sozialisationsforschung. III. Sozialökologie. 1975.
- Déri Miklósné szerk.** A magyar felsőoktatás területi struktúrája. Bp., Felsőoktatási Kutatóközpont, 1980.
- Dewey, J.:** A nevelés jellege és folyamata. Bp., Tankönyvkiadó, 1976. /Pedagógiai források/.
- Dogan, M. – Rokkan, S. eds.:** Quantitative Ecological Analysis in the Social Sciences. MIT Press, Cambridge, London, 1969.
- Durkheim, E.:** A pedagógia természete és módszere. Bp., Tankönyvkiadó, 1980. /Pedagógiai források/.
- Durkheim, E.:** A társadalmi tények magyarázatához. Bp., Közgazdasági Kiadó, 1978.
- Durkheim, E.:** Az öngyilkosság. Bp., Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1982.
- Eirmbter, W. H.:** Bildungsaspirationen uns sozialökologischer Kontext. In: Vaskovics, L.A., szerk.: Umweltbedingungen familiärer Sozialisation. 1982.
- Elias, N. – Scotson, J.L.:** The established and the outsiders. A sociological enquiry into community problems. London, 1965.
- Elwert, G.:** Die Elemente der traditionellen Solidarität. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 1980/4.
- Enyedi György szerk.:** Az életkörülmények területi vizsgálata. Bp., MTA Földrajztudományi Kutató Intézet. Elméleti és módszertani vitaanyagok, munkajelentések, 1977.
- Enyedi György:** Falvaink sorsa. Bp., Magvető Kiadó, 1980. /Gyorsuló idő/
- Erdész Tiborné – Timár János:** A családi környezet szerepe a fiatalok továbbtanulásában, pályaválasztásában és az oktatás tervezése. In: Tanulmányok a neveléstudomány köréből. Bp., Akadémiai Kiadó, 1967.
- Erdész Tiborné:** Összefüggések a népesség iskolázottsági szintjének változása és a tanulók továbbtanulási igényeinek alakulása között. Iskolakutatás, 1979/42. Bp., MTA Pedagógiai Kutató Csoport.
- Esser, H.:** Räumliche Segregation, ethnische Schichtung und die Assimilation von Wanderern. In: Bernd Hamm ed: Lebensraum Stadt. Beiträge zur Sozialökologie deutscher Städte. Frankfurt, New York, Wirtschaft und Gesellschaft. Tübingen, 1979.

- Esser, H.:** Soziale Differenzierung als ungeplante Folge absichtvoller Handel. Der Fall der ethnischen Segmentation – Zeitschrift für Soziologie, 1985/6.
- Esser, H.:** Sozialräumliche Bedingungen der sprachlichen Assimilation von Arbeitsmigranten – Zeitschrift für Soziologie, 1982/3.
- Esser, H.:** Aspekte der Wanderungssoziologie. Assimilation und Intagration von Wanderern, ethnischen Gruppen und Minderheiten – eine Handlungstheoretische Analyse. Darmsatdt und Neuwind, 1980.
- Ferge Zsuzsa:** Társadalmunk rétegződése. KJK, Bp., 1973.
- Forray R. Katalin:** Társadalmi-területi folyamatok és az általános iskola problémái. In: Várhegyi György szerk. Társadalom, oktatáspolitikai, általános iskola. Oktatókutató Intézet, Bp., 1983.
- Forray R. Katalin – Hegedüs T. András:** A cigány etnikum újjászületőben. Akadémiai Kiadó, 1990, /Közoktatási Kutatások/.
- Forray R. Katalin – Hegedüs T. András:** Két tanulmány a cigány gyermekekről. Bp., Akadémiai Kiadó, 1991. /Közoktatási Kutatások/
- Forray R. Katalin:** A felsőfokú továbbtanulás iránti igények alakulása. Pedagógiai Szemle, 1983/6. 527–539. p.
- Forray R. Katalin:** A középfokú iskolázás területi jellegzetességei. Pedagógiai Szemle 1982/2. 109–118. p.
- Forray R. Katalin:** Az általános iskolai kudarc társadalmi-területi tényezői. Kultúra és Közösség, 1984/6. 46–60. p.
- Forray R. Katalin:** Az iskolázás terjedése. Pedagógiai Szemle, 1979/11. 963–974. p.
- Forray R. Katalin:** Az oktatásökológiai kutatás lehetőségei. Magyar Pedagógia, 1983/3.
- Forray R. Katalin:** Oktatásökológia a hetvenes évek szakirodalmában. Bp., Oktatókutató Intézet, 1982.
- Forray R. Katalin:** Társadalmunk és középiskolája. Bp., Akadémiai Kiadó, 1988.
- Furter, P.:** The recent development: some critical observations. Regional disparities, 1980.
- Gazsó Ferenc:** Iskolarendszer és társadalmi mobilitás. Bp., Kossuth Kiadó, 1976.
- Grimm, S.:** Die Bildungsabstinenz der Arbeiter. Eine soziologische Untersuchung. Barth Verlag, München, 1966.
- Härnqvist, K.:** Individual Demand for Education. Párizs, OECD, 1978.
- Havas Gábor:** Ibafa. Kultúra és Közösség, 1980/4.
- Heckmann, F.:** Einwanderung und die Struktur sozialer Ungleichheit in der Bundesrepublik. Soziale Welt, Sonderband, 1983/2.
- Heckmann, F.:** Minderheiten – Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 1978/4.

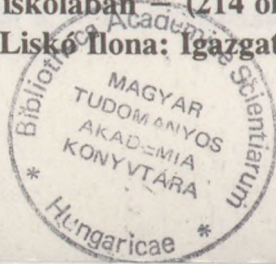
- Hegedüs T. András:** A társadalomtudományok integrációja – az ökológia a pszichológiában. Magyar Pszichológiai Szemle, 1983/1. 42–58. p.
- Hoffmann-Novotny, H. J. szerk.:** Politisches Klima und Planung. Campus, Frankfurt/M., 1977.
- Hofstätter, P. R.:** Psychologie. Fischer Bücherei, Frankfurt/M, 1957.
- Inkei Péter:** A városi vonzaskörzetek típusai az oktatástervezés szemszögéből. Bp., MTA Pedagógiai Kutató Csoport, 1980.
- Kiss Árpád szerk.:** Neveléstudomány és folyamatos korszerűsítés. Bp., Akadémiai Kiadó, 1973.
- Kiss Ernő – Schüttler Tamás:** Az általános iskolák 7. osztályos tanulóinak iskola- és pályaválasztási szándéka, pályaválasztási indítékrendszere. I–II. Bp., Országos Pedagógiai Intézet, 1983.
- Kiss Ernő:** A család társadalmi réteghelyzetének és iskolázottságának hatása fiaik és lányaik továbbtanulási elképzeléseire. Bp., Oktatókutató Intézet, 1983.
- Kovács Csaba – Francia László:** A települések társadalmi szerkezete és az anyagi életkörülmények. In: Társadalmi struktúránk fejlődése. III. 1979.
- Kozma Tamás szerk.:** A felsőoktatási hálózat fejlesztésének társadalmi-területi feltételei. Bp., Oktatókutató Intézet, 1982.
- Kozma Tamás – Ritoók Pálné:** A továbbtanulás és elhelyezkedés realitásai. In: Változások tükrében. Bp., 1981.
- Kozma Tamás:** Az oktatási rendszer fejlesztésének eltérő területi lehetőségei Magyarországon. Bp., Oktatókutató Intézet, 1982.
- Kozma Tamás:** Hátrányos helyzet. Bp., Tankönyvkiadó, 1975.
- Kozma Tamás:** Hátrányos helyzetű iskolai körzetek. In: Kiss Árpád szerk.: Neveléstudomány és folyamatos korszerűsítés. Bp., 1973.
- Kozma Tamás:** Iskola és település. Bp., Akadémiai Kiadó, 1987. /Közoktatási Kutatások/
- Kozma Tamás:** Tudásgyár. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1986.
- Kravjánszki Róbert:** Néhány statisztikai információ az általános iskoláról. In: Várhegyi György szerk. Társadalom, oktatáspolitikai, általános iskola. Oktatókutató Intézet. 1988.
- Lewin, K.:** Csoportdinamika. Bp., Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1975.
- Linz, J. J.:** Ecological Analysis and Survey Research. In: Dogan – Rokkan, eds.: Quantitative Ecological Analysis in the Social Sciences. 1969.
- Lüscher, K. ed.:** Ökologische Sozialisationsforschung. Ernst Klett, Stuttgart, 1976.
- Lüscher, K.:** Urie Bronfenbrenners Weg zur ökologischen Sozialisationsforschung. Einführung. In: Lüscher, k. szerk. 1976.
- Mérei Ferenc:** A cselekvés szerkezete és a közösségi dinamika – Kurt Lewin pszichológiája. In: Lewin K.: Csoportdinamika. Bp., Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1975.

- Meulemann, H.:** Lebensplanung und Schulaufbahn. Der Einfluß sozialtypischer und individuell gewählter Orientierungen auf die schulischen Aspirationen von Gymnasiasten des 10. Schuljahres-Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 1981/3. 504–532. p.
- Meulemann, H. – Weishaupt, H.:** Örtliche soziale Milieus als Kontext für Sozialisations- und Entwicklungsprozesse. In: Walter II. 198
- Mihelic, M.:** Jugoslawische Jugendliche. Intraethnische Beziehungen und ethnisches Selbstbewußtsein. Deutsches Jugendinstitut, München, 1984.
- Nagy József:** A középfoku képzési rendsezt fejlődési tendenciái és távlati tervezése. Bp., Kossuth Kiadó, 1972.
- Nemes Ferenc – Szelényi Iván:** A lakóhely mint közösség. Bp., Akadémiai Kiadó, 1967.
- Oerten, R. szerk.** Entwicklung als Lebenslanger Prozess. Hoffmann und Campe, Hamburg, 1978.
- Park, R.E.:** The Nature of Race Relation. In: Park R.E. szerk. Race and Culture, Glencoe, 1950.
- Robinson, W. S.:** Ecological Correlations and the Behavior of Individuals. American Sociological Review, 1950/15.
- Szelényi Iván szerk.:** Városshociológia. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1973.
- Vaskovics, L. A.:** Umweltbedingungen familiärer Sozialisation. Beiträge zur Sozialökologischen Sozialisationsforschung. Ferdinand Enke, Stuttgart, 1982.
- Vörös László szerk.:** IQ-vita. Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont (sokszorosított), 1979.
- Walter, H. ed.:** Sozialisationsforschung. Sozialökologie. Problemata Fromman – Holzboog. Stuttgart, 1975.
- Walter, H.:** Region und Sozialisation. Ein neuer Schwerpunkt zur Erforschung menschlicher Entwicklungsvoraussetzungen. In: Walter I. 1981.
- Wiley, N. F.:** The Ethnic Mobility Trap and Stratification Theory. 1970. In: Rose, H. ed.: The Study of Society, New York, Id: Esser, H. 1985.
- Wirth, L.:** Az urbanizmus mint életmód. In: Szelényi Iván, Városshociológia. 1973.

5458

A sorozat eddig megjelent kötetei

- Nagy József: A rendszerezési képesség kialakulása – A gondolkodási műveletek elsajátítása – I. kiadása, 1987., II. javított kiadása 1990. (186 oldal)
- Kozma Tamás: Iskola és település (160 oldal)
- Csapó Benő: A kombinatív képesség struktúrája és fejlődése (207 oldal)
- Vámos Dóra: A képzettség vására – Közgazdasági szempontok az oktatástervezésben – (131 oldal)
- Szebenyi Péter: Történelemtanítás Angliában (183 oldal)
- Mátrai Zsuzsa: Az amerikai társadalomtudományi nevelés története – Értékek, eszmék, reformok, tantervek – (199 oldal)
- Halász Gábor: Iskola, helyi társadalom, iskolatanács (114 oldal)
- Forray R. Katalin – Hegedüs T. András: A cigány etnikum újjászületőben – Tanulmány a családról és az iskoláról – (135 oldal)
- Dobsi Attila: Egy intézmény kálváriája – A pedagógiai intézetek és a 80-as évek oktatáspolitikája – (100 oldal)
- Kádárné Fülöp Judit: Hogyan írnak a tizenévesek? – Az IEA fogalmazásvizsgálat Magyarországon – (190 oldal)
- Vidákovich Tibor: Diagnosztikus pedagógiai értékelés (231 oldal)
- Kárpáti Andrea: Látni tanulunk – A műelemzés tanítása az általános iskolában – (214 oldal)
- Andor Mihály – Liskó Ilona: Igazgatócserék (159 oldal)

- Szociális segítő. Szerk.: Balog Miklósné (164 oldal)
- Arató Ferenc: Az olvasás pedagógiája (182 oldal)
- Tanterv és vizsga külföldön Szerk.: Mátrai Zsuzsa (143 oldal)
- Forray R. Katalin – Hegedüs T. András: Két tanulmány a cigány gyerekekről (160 oldal)
- Jelzések az elsajátított műveltségről Szerk.: Horánszky Nándor (161 oldal)
- Történelemtanítás Németországban Szerk.: Pellens, Karl és Szabolcs Ottó (180 oldal)
- Kozéki Béla: Az iskolaethosz és a személyiségstruktúra kölcsönhatása (195 oldal)
- Nézzük meg együtt – Műalkotások elemzése Borsodban. Szerk.: Rézművesné Nagy Ildikó – (151 oldal)
- Kokas Klára: A zene felemeli a kezeimet (206 oldal)
- Csapó Benő: Kognitív pedagógia (149 oldal)
- Demográfiai hullám – iskola – ifjúsági munkanélküliség. Szerk.: Halász Gábor (147 oldal)
- Kárpáti Andrea: A Leonardo Program (228 oldal)
- Marx György: Szép új világunk – Természettudomány a gimnáziumban (161 oldal)
- Tessék megnevelni! Szerk.: Várhegyi György. (156 oldal)
- Egy ismeretlen Magyarország – Mezőgazdaság és szakképzés – Szerk.: Forray R. Katalin – Györgyi Zoltán (154 oldal)
- Benedek András: Adaptív szakképzési modell – Eredmények és tanulságok – (147 oldal)

1986-1990 között végzett közös kutatómunka eredményeit foglalja egységbe ez a kötet. Jóllehet, a tanulmányok az említett öt év során íródtak, tartalmuk egységbe fonódik a könyv tematikus sorrendjében. Magyarországon a területi kutatások ökológiai szemléletét a szerzők honosították meg. Ezt bizonyítják az *Oktatásökológia* cím alatt összegyűjtött írások. Leggazdagabb az *Oktatáspolitikai* gyűjtőcímű rész. Az ide sorolt tanulmányokban az iskolafenntartás kis falukban is feltárt helyi erőfeszítéseitől az iskolázási magatartás fiúkra-lányokra érvényes különbségein és a kulturális sajtó terjesztésén át az aprófalvas települések általános iskoláinak sikertelenségéig szó esik a lakossági érdekérvényesítés és az országos oktatáspolitikai döntések konfliktusairól, összehangolásuk folyamatáról. A harmadik egységben *Szakképzés és területfejlesztés* címmel a gazdaság szerkezetváltásának következményeiről, mindenekelőtt a képzettség színvonalával összefüggő vonatkozásairól olvashatunk. Esettanulmány zárja a kötetet, feltárva és elemezve egy megye adatait az iparosítás szakképzési konzekvenciáiról.

Joint research done from 1986 to 1990 is summarized in whole in this volume. Even though the studies where prepared in the five years mentioned, their content weaves completely into the thematic order of the book. The writers were able to master the ecological viewpoint of local research in Hungary. The pieces in Educational Ecology prove this. Educational Politics has the richest list of studies, which ranges from the opened-up local efforts to run schools in small villages, to the valid differences between boys and girls in school conduct, from the spread of a cultural press to the failure of elementary schools in smaller villages. The enforcement of the population's interests and the process of conflict and harmony in national education politics are dealt with. In the third unit, Vocational Training and Local Development, we can read about the consequences of changing economic systems, particularly those with bearing on the level of training. The volume is concluded with a case study, which reveals a county's data concerning the conventions of industrialized vocational training.